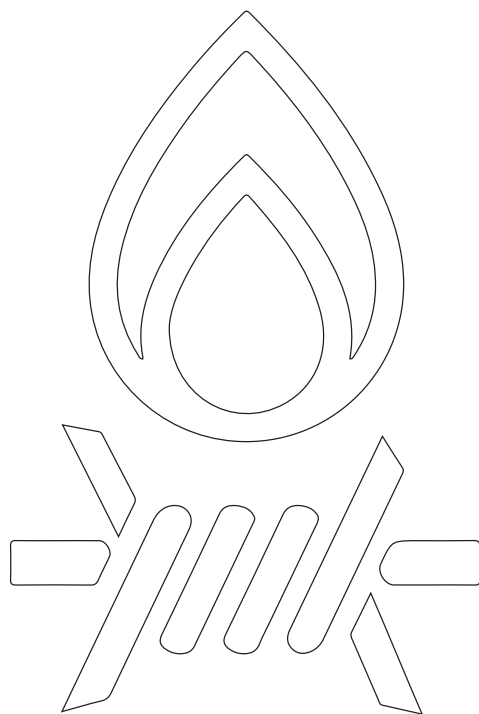

ГОДИШЊАК

ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

ISSN (ŠTAMPANO IZD.) 2406-2901 · ISSN (ONLINE) 2956-0675

UDK 93/94 · <https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>

**ГОДИШЊАК ЗА
ИСТРАЖИВАЊЕ
ГЕНОЦИДА**

ЧАСОПИС МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

год. XIV

1/2022

**ANNUAL FOR
GENOCIDE
RESEARCH**

JOURNAL OF THE GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Vol. XIV

1/2022

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

Београд, 2022.

Belgrade, 2022

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

За издавача
Дејан Ристић

Главни и одговорни уредник / Editor-in-Chief

др Ненад Антонијевић,
музејски саветник у Музеју жртава геноцида, Београд
Nenad Antonijević, PhD,
Museum Advisor, Genocide Victims' Museum, Belgrade

Заменик главног и одговорног уредника / Deputy Editor-in-Chief

др Драган Цветковић,
музејски саветник у Музеју жртава геноцида, Београд
Dragan Cvetković, PhD,
Museum Advisor, Genocide Victims' Museum, Belgrade

Чланови Уредништва / Members of the Editorial Board

др Зоран Јањетовић,
научни саветник Института за новију историју Србије, Београд
Zoran Janjetović, PhD,
Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

проф. др Вук Даутовић,
научни сарадник Филозофског факултета
Универзитета у Београду
Prof. Vuk Dautović, PhD,
Faculty of Philosophy of University of Belgrade

др Ефраим Зуроф,
директор Израелске канцеларије Центра Симон Визентал, Јерусалим
Efraim Zuroff, PhD,
Director of Simon Wiesenthal Center Israel Office, Jerusalem

др Софија Грандаковска,
ванредни професор Факултета за кривично право „Дон Цеј“, Њујорк
Prof. Sofija Grandakovska, PhD,
Visiting Associate Professor, John Jay College of Criminal Justice, New York

др. сц. Филип Шкиљан,
научни саветник Института за миграције и народности, Загреб
Filip Škiljan, PhD,
Senior Research Associate, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb

проф. др Кирил Феферман,
виши предавач Универзитета Ариел, Држава Израел
Professor Kiril Feferman, PhD,
Senior Lecturer, Ariel University, State of Israel

проф. др Атанасије Атанасиадис,
редовни професор Теолошког факултета
Аристотеловог Универзитета у Солуну
Prof. Athanasios Athanasiadis, PhD,
Professor, Faculty of Theology, Aristotle University of Thessaloniki

Секретар Уредништва / Secretary of the Editorial Board
ма Огњен Гогић,
кустос-приправник у Музеју жртава геноцида, Београд
Ognjen Gogić, MA,
curator-trainee, Genocide Victims' Museum, Belgrade

Лектура / Proofreading
Исидора Ињац

ISSN (Štampano izd.) 2406-2901
ISSN (Online) 2956-0675
УДК 93/94
DOI 10.58378/GIG

Објављивање часописа *Годишњак за истраживање геноцида* подржали су
Министарство културе и Фондација Музеја жртава геноцида

Годишњак за истраживање геноцида налази се у Crossref бази.
Часопис излази једном годишње.

Адреса Уредништва
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд
<https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istravanje-genocida>
godisnjak@muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ / CONTENTS

Ненад Анђионијевић

УВОДНА РЕЧ	9
INTRODUCTORY REMARKS	

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

Снежана АЛЕКСИЋ

СТРАДАЊЕ ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА, ЦИВИЛА ЗЕМУНСКОГ КОТАРА У ВЕЛИКОМ РАТУ.....	15
THE SUFFERING OF THE ORTHODOX POPULATION, CIVILIANS OF THE ZEMUN DISTRICT IN THE GREAT WAR.....	37

Јасмина П. ЈАНКОВИЋ

МУЗИЧКИ УМЕТНИЦИ СТРАДАЛИ У ХОЛОКАУСТУ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	39
MUSIC ARTISTS KILLED IN THE HOLOCAUST ON TERRITORY OF OCCUPIED KINGDOM OF YUGOSLAVIA	75

Свирахина ЂОРЂЕВИЋ

МАРТИРИЈА СРПСКОГ НАРОДА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – КУЛТ И ИКОНА.....	77
MARTYRDOM OF THE SERBIAN PEOPLE IN WORLD WAR II – CULT AND ICON	104

ДОКУМЕНТАРНА И МЕМОАРСКА ГРАЂА / DOCUMENTARY AND MEMOIR MATERIALS

Милош Ј. БОЈАНИЋ

СТРАДАЛИ У САВЕЗНИЧКОМ БОМБАРДОВАЊУ БЕОГРАДА 1944. ГОДИНЕ.....	109
KILLED CIVILIANS IN THE ALLIED BOMBING OF BELGRADE IN 1944.....	134

Гавро БУРАЗОР

НАУЧНИ РАД ИЛИ „СТВАРНИ РОМАН“ О ДИАНИ БУДИСАВЉЕВИЋ?.....	137
SCIENTIFIC PAPER OR „REAL NOVEL“ ABOUT DIANA BUDISAVLJEVIĆ?.....	148

Виг Р. ЕРЦЕГ

ПРИКАЗ ПЕТ ДОКУМЕНАТА – ИЗВЕШТАЈА МОНСИЊОРА ЂУЗЕПЕА РАМИРЕА МАРКОНЕА ИЗ 1941. ГОДИНЕ.....	149
PRESENTATION OF FIVE DOCUMENTS - REPORTS OF MONSIGNOR GIUSEPPE RAMIRE MARCONE FROM 1941.....	164

Борис РАДАКОВИЋ

СЈЕЋАЊЕ МИЛОВАНА СТОЈИЋА ИЗ БУСНОВА НА ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ И ПОСЛИЈЕРАТНЕ ГОДИНЕ	165
MEMORIES OF MILOVAN STOJIC FROM BUSNOVI ON THE SECOND WORLD WAR AND THE POST-WAR YEARS	176

Никола ТОШИЋ МАЛЕШЕВИЋ

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ И ЗАБЕЛЕШКА СА САСТАНКА СТРУЧНЕ РАДНЕ ГРУПЕ ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ САВЕЗНОГ ВЕЋА СКУПШТИНЕ СФРЈ ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ И ЗЛОЧИНЕ ГЕНОЦИДА ОДРЖАНОГ 17. АПРИЛА 1992. ГОДИНЕ.....	177
STENOGRAPHIC NOTES AND NOTE FROM THE MEETING OF THE EXPERT WORKING GROUP OF THE STATE COMMISSION OF THE FEDERAL CHAMBER OF THE ASSEMBLY OF THE SFRY ON WAR CRIMES AND CRIMES OF GENOCIDE HELD ON 17 th APRIL 1992.....	212

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Јована ЦВЕТИЋАНИН

ЗБОРНИКА РАДОВА „ПРАВНИ ПОРЕДАК НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ“	217
Уредници проф. др Борис Беговић и проф. др Зоран С. Мирковић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2018.	

О часопису Музеја жртва геноцида : Годишњак за истраживање геноцида

Законом о оснивању Музеја жртва геноцида, 1992. године је, „ради трајног сећања на жртве геноцида над Србима, прикупљања, обраде и коришћења података о њима и остваривању обавеза из Међународне конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида“ основан Музеј жртва геноцида (у даљем тексту Музеј).

Ступањем на снагу Закона о музејској делатности, у октобру 2021, Музеј је постао матични музеј у Републици Србији „за неговање културе сећања на жртве геноцида и Холокауста“.

Од 2015. године, Музеј објављује часопис под називом који је и данас актуелан - Годишњак за истраживање геноцида. Часопис се објављује једном годишње, по потреби и чешће.

Часопис представља пројекат Групе за научно-истраживачки рад у Музеју, коју сачињавају стално запослени стручњаци и стручни сарадници (стипендисти), али је, свакако, и резултат рада читавог Музеја. Чланови Уредништва су научни радници из земље и иностранства, различитих научних профила, са значајном и богатом библиографијом на српском и страним језицима.

У часопису се објављују следеће врсте радова: изворни научни радови, прегледни радови, научне критике, полемике и осврти, излагања са научних скупова, стручни радови, прикази књига и часописа из области истраживања геноцида, Холокауста, злочина против човечности, ратних злочина, као и културе сећања на жртве ратних страдања.

Тематски оквир Часописа чине: геноцид над Србима, Холокауст, Самударипен (геноцид над Ромима), ратна страдања припадника српског и других народа и етничких заједница на просторима некадашње југословенске државе током 20. и 21. века, као и друга питања ратних злочина, злочина против човечности, геноцида и Холокауста.

Посебан фокус Часописа је усмерен на геноцид над Србима који се догодио на територији Независне Државе Хрватске у периоду од 1941. до 1945. године.

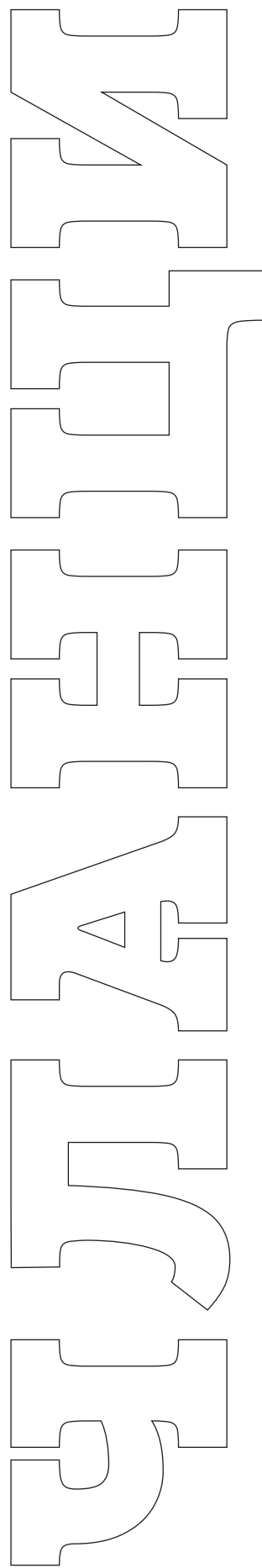
Намеравамо да Часопис буде тематски разнолик и садржајно мулти-дисциплинаран, иако смо свесни чињенице да не постоји велики број научних радника који се баве овим тешким темама које захтевају свестраност, огромно предзнање, познавање научне методологије али и способност аутора да се у истраживању и писању носе и са огромним емотивним притиском као неизбежним пратиоцем ове тематске области.

Оригинални научни радови и остали прилози објављени у часопису изражавају личне ставове аутора и не представљају нужно и ставове Уредништва часописа и Музеја.

Уредништво очекује да ће ауторски радови и други прилози објављени у часопису знатно допринети развоју историографије Србије и неговању културе сећања на жртве геноцида, Холокауста и ратних злочина на југословенским просторима.

Захваљујемо се свим институцијама, установама и појединцима који су, својим прилозима и другим активностима, дали велики допринос досад публикованим часописима. Посебну захвалност и поштовање упућујемо досадашњим уредницима Часописа и њиховом раду: историчарима пок. Јовану Мирковићу и др Вељку Ђурићу Мишини.

Др Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

ЧЛАНЦИ

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

УДК 94:355.1-058.65(=163.41)(497.11)*1914/1918“(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.ALE.15-37>

оригиналан научни рад / original scientific work

примљен / received: 13. 04. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

Др Снежана АЛЕКСИЋ, асистент

Универзитет МБ у Београду

snezanaaleksic3@gmail.com

СТРАДАЊЕ ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА, ЦИВИЛА ЗЕМУНСКОГ КОТАРА У ВЕЛИКОМ РАТУ*

Сажетак: У фокусу овог рада налази се цивилно становништво које је као завичајно бивствовало на простору историјског котара Земун, током Великог рата. Након анализе демографских података којима се настоји доћи до закључка у вези са етничком и религиозном припадношћу становништва и квантитативним подацима који говоре у прилог демографског губитка у посматраном времену, у раду се, потом, настоји доћи до конкретног одговора на питање: да ли је почињен злочин над цивилним становништвом Земунског котара током Великог рата. Истраживање се темељи на подацима из литературе, статистичких публикација, историјске периодике и архивске грађе. Примењена је дескриптивна метода, метода анализе и синтезе, а где је то било могуће, квантитативни подаци су анализирани статистичком методом.

Кључне речи: православни, Срби у Срему, Земунски котар, злочин, страдање, Ашања, Батајница, Бежанија, Бечмен, Бољевци, Деч, Добановци, Јаково, Карловчић, Крњешевци, Купиново, Обреж, Петровчић, Прогар, Сурчин, Угриновци, Шимановци.

---

* Рад посвећујем сећању на упокојене чланове *Удружења поштоваца ослободилачких ратова Србије 1912–1920*, који су страдали као жртве пандемије ковид-19 (2020–2022).

Аустроугарска монархија, коју су чиниле Аустрија и Угарска као равноправне чланице, административном организацијом уређена је тако да је унутар сваког дела Двојне монархије постојало више посебних административних области – краљевстава, војводства, кнежевина и др. Једна од таквих области била је Краљевина Хрватска и Славонија, која се налазила у саставу Угарске. Ова угарска покрајина организована је у управне области – жупаније, које су се састојале од територијално-административних јединица котара. Унутар сваког котара било је више управних општина. Управну општину су формирале једна или више месних општина. Месна или политичка општина било је место – село, које је представљало најмању честицу локалне самоуправе. Котар Земун у Жупанији Сремској у 1910. години чинили су град Земун и управне општине: Ашања, Батајница, Бежанија, Бољевци, Деч, Добановци, Јаково, Купиново, Обреж, Пећинци, Попинци, Прхово, Сурчин, Шимановци, Угриновци.¹ Управне општине су се састојале од једног или више мањих села.² Сви завичајци Земунског котара били су држављани Угарске. Двојно држављанство у Двојној монархији није постојало. Појединац је могао бити или држављанин Угарске или држављанин Аустрије. Држављанство је одређивано на основу завичајног места појединца. Тако је сваки завичајац Земунског котара био држављанин Угарске. Сваки појединац је, као држављанин Угарске и завичајац Земунског котара, а на основу своје вероисповести, био припадник одређене религијске групе. Из пописа становништва спроведених у периоду 1890–1921. године³ уочава се да су у Земунском котару православни били најбројнији.

Година пописа	Укупно житеља	римокатолици	православни	евангелици	остали
1890.	28.287	1.531	23.871	2.727	150
1900.	33.060	1.857	26.836	4.118	243
1910.	37.707	1.881	30.505	5.193	139
1921.	30.597	1.302	24.401	4.773	121

Табела 1: Попис становништва Земунског котара према вероисповести: 1890, 1900, 1910, 1921⁴

1 Srijemska županija, *Izвјештај о станју јавне управе у Жупанији сријемској за управну годину 1912.* (Vukovar: Tiskara „Srijemskih novina“, 1913), 21-23.

2 Бољевци су били УО која се састојала од села Бољевци и села Прогар. Село Петровчић припадало је УО Карловчић, село Крњешевци УО Угриновци итд.

3 Kr. Statistički ured u Zagrebu, *Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i Repertorij mjesta po posljednjem popisu godine 1890.* (Zagreb: Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, 1892) 143-144; Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike po prebivalištima.* (Zagreb: Kr. Zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1914), 346-347; Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike i zgrade za stanovanje.* (Zagreb: Kr. Hrvatska i Slavonija, 1914), 124-125; *Političko i sudbeno razdjeljenje i repartitorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju posljednjih popisa 1910.* (Zagreb: Kralj. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, odio za unutarnje poslove, 1913), 39; Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.* (Сарајево: Краљевина Југославија, 1932), 282-284.

4 Исто.

На основу података пописа који је спроведен пре рата 1910. и послератног пописа из 1921. године, уочава се да је у Земунском котару дошло до смањења укупног броја становника за 7.110 људи, односно за 18,86%. У апсолутним бројевима смањење становништва најдрастичније је код православних, док је, посматрано у процентима, демографски пад највећи код римокатолика.

Демографски пад	римокатолика	православних	евангелика	осталих
у апсолутним бројевима	579 људи	6.104 људи	420 људи	18 људи
у процентима	30,79 %	20,01 %	8,09 %	12,95 %

Табела 2: Демографски пад у апсолутним бројевима и процентима према религиозним групама⁵

Према попису из 1921, уписан је 24.401 православац, а укупно 24.955 људи изјаснило се да су им српски или хрватски (који су пописани заједно) матерњи језик.⁶ Од укупно присутних 30.597 становника, апсолутно већинско становништво било је православно, са матерњим језиком – српским. Ова етничка заједница, нарочито њен цивилни део, током Великог рата доживела је катастрофално страдање.

Код утврђивања демографских губитака помоћу пописа становништва, нарочиту пажњу треба усмерити ка чињеници да је административним реорганизацијама у Земунском котару, а које су кључ за разумевање апсолутних вредности пописа становништва, дошло до смањења административне територије.⁷ Измена, тј. смањење управног простора Котара Земун условило је и смањења укупног броја становника унутар ове административно-територијалне целине. Стога, резултати пописа 1890–1910. не могу се у апсолутном броју укупно пописаног становништва поредити са резултатима пописа из 1921. Ради тога, демографска осцилација у периоду 1910–1921. посматрана је искључиво у оним местима која су се 1921. године налазила у Котару Земун. Поређењем резултата пописа из 1910. са пописом из 1921. године може се извести закључак да је демографски губитак Земунског котара био 1.879 људи. Међутим, закључак је релативан, нарочито ако се у обзир узме просечни проценат претпостављеног демографског раста од 13,38 %⁸, који је изведен на основу резултата пописа из 1890, 1900. и 1910. године. Помоћу просечног процента може се прорачунати да је укупан број становника Земунског котара, након административне ре-

5 Према подацима из Табеле 1

6 Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.* н.д., 282-286.

7 Из Земунског издвојени и припојени суседним котаревима: Пећинци, Попинци, Прхово, Ср. Михаљевци.

8 Изведен на основу средње вредности за период 1890–1900. год. = 14,44% и период 1900–1910. год. = 12,33%

организације, у 1921. требало да износи 34.942 становника, што је у односу на резултате спроведеног пописа више за 4.345 људи. Ова разлика јавља се као претпостављени демографски губитак.

Срез Земун (организација из 1921)	Пописи становништва		Разлика између пописа у апсолутним бројевима	
	1910. год.	1921. год.	мање	више
Ашања	1.468	1.393	75	
Батајница	2.435	2.486		51
Бежанија	2.687	2.009	678	
Бечмен	885	856	29	
Бољевци	2.295	2.179	116	
Деч	1.771	1.680	91	
Добановци	3.319	3.035	248	
Јаково	1.795	1.815		20
Карловчић	1.737	1.676	61	
Крњешевци	1.004	952	52	
Купиново	2.372	1.988	384	
Обреж	1.395	1.395		
Петровчић	899	868	31	
Прогар	1.385	1.260	125	
Сурчин	3.183	3.060	123	
Угриновци	1.880	1.893		13
Шимановци	2.002	2.052		50
УКУПНО	32.512	30.597	2.013	134

Табела 3: Укупно становништво одређених места Земунског котара 1910. и 1921. године⁹

У односу на религиозну групу, демографски губитак у административним границама из 1921. године, упоређен по појединачним местима, упућује на закључак да је највећа депопулизација код православних: 3.120 људи мање на послератном попису у односу на предратни попис. Ако би се на број пописаног становништва 1910. додао просечни проценат претпостављеног демографског раста од 13,38%, православних је у 1921. требало да буде 29.575, што упућује да је губитак становништва значајно већи од демографског губитка који се уочава упоређивањем апсолутних резултата пописа из 1910. са пописом из 1921. Демографски губитак, према апсолутним

9 Kr.zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike i zgrade za stanovanje, n.d., 124-125*; Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.* н.д., 282, 284.

вредностима посматраних пописа становништва, исказан у процентима, код римокатолика је 32,93%, код православних 11,34% и код евангелика 8,32%. Само у категорији религиозне припадности „остали“, у коју су у овом раду сврстани гркокатолици, јевреји, без религије и припадници секти¹⁰, није било нарочите осцилације.

Котар Земун	1910. година				1921. година			
	р. кат.	право.	еванг.	остали	р. кат.	право.	еванг.	остали
Ашања	20	1.101	339	8	11	1.041	340	1
Батајница	99	2.310	17	9	83	2.396	1	6
Бежанија	640	1.351	694	2	102	1.347	554	6
Бечмен	9	396	473	7	11	387	453	5
Бољевци	155	2.483	1019	20	30	1.094	1.053	2
Деч	29	1.548	194	0	54	1.480	121	25
Добановци	58	2.270	977	14	64	2.099	847	25
Јаково	25	1.729	40	1	116	1.662	37	0
Карловчић	28	2.558	44	6	3	1.664	0	9
Крњешевци	5	989	9	1	0	943	3	6
Купиново	148	2.079	128	13	73	1.834	78	3
Обреж	16	1.021	351	7	10	1.010	375	0
Петровчић	11	868	20	0	0	853	12	3
Прогар	101	1.263	14	7	83	1.134	20	23
Сурчин	528	1.856	795	4	591	1.631	836	2
Угриновци	26	1.780	59	15	12	1.855	21	5
Шимановци	43	1.917	33	6	59	1.971	22	0
УКУПНО	1.941	27.519	5.206	120	1.302	24.401	4.773	121

Табела 4: Попис становништва према вероисповести 1910, 1921. године¹¹

О томе ко су били становници Земунског котара, којој етничкој групи су припадали, из пописа 1910. може се претпоставити на основу резултата пописа у категорији „по матерњем језику“. Међутим, како су заједно пописани српски и хрватски језик, попис не даје поуздане информације о броју становника који су припадали једном од наведена два народа.

10 Нарочито су крајем 19. и почетком 20. века присутни Назарени. Упор – Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 1882, Збирка црквених матичних књига, Црква Св. Оца Николаја, Добановци, МК умрлих 1896–1910, књ.3; Евангелистичка црква, Бољевци, МК рођених 1887–1910, књ.2.

11 Kr.zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike i zgrade za stanovanje, n.d., 330-332*; Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.* н.д., 282–284.

У попису 1921. становништво није евидентирано на исти начин, те се стога о етничкој припадности становништва Земунског котара не може просуђивати помоћу категорије пописа „по матерњем језику”. Етничка структура прецизно је наведена у раду Р. Марковића¹², и то у погледу удела у власништву над земљишним ресурсом у одређеним местима Земунског котара 1910. године.

Котар Земун	Власнички односи према етничкој припадности у процентима					
	Срби	Хрвати	Немци	Мађари	Словаци	Јевреји
Ашања	89		5		5,9	0,5
Батајница	99,9					
Бежанија	75,2		24,7			
Бечмен	39,6		60,3			
Бољевци	64		0,2		35,6	
Деч	84,6	0,5	13,6	1		
Добановци	73,4		16,8	0,6	9	
Јаково	97		2,9			
Карловчић	100					
Крњешевци	100					
Купиново	94,5		2,7		2,3	0,2
Обреж	73,2		24,3			2,3
Петровчић	100					
Прогар	94,4		0,4	4,9		
Сурчин	70	13,6	15,7		0,4	
Угриновци	98,4		0,3		1,1	
Шимановци	98,7				0,5	0,7

Табела 5: Власничка структура према етничкој групи у одређеним местима у 1910. години¹³

Из пописа власништва над земљишним ресурсом у 1910. сазнаје се да су у Земунском котару присутни: Срби, Хрвати и Словаци, и у далеко мањем проценту: Немци, Мађари и Јевреји. Словенски народи (Срби – православци, Хрвати – римокатолици и Словаци – евангелици) доминирају у односу на остале присутне народе. У словенској групи народа Срби су најбројнија етничка група, што потврђују и пописи становништва према религијској припадности.

***

Мобилизација коју је 1914. објавила Аустроугарска обухватила је све мушко војно способно становништво Срема, свих народности и вероисповести, и то војне обвезнике од 1865. до 1892. годишта, док су се на редовном

¹² Радослав Марковић, *И Срби у Срему и осечкој околици 1905, II Расходела земље у исејном равном Срему*, (Сремски Карловци: Манастирска штампарија, 1919), 22-23.

¹³ Исто.

служењу већ налазили регрути од 1893. и 1894. годишта.¹⁴ Сремци из Земунског котара припадали су „70. Петроварадинском Ц. и Кр. војно-пунидбеном заповједништву, и Кр. дом. попудбено заповједништво је 28. Осијек.”¹⁵ Околност мобилизације за рат против Краљевине Србије је код Срба у Срему, а који су држављани Угарске, довела до покушаја изналажења начина да се мобилизација избегне.¹⁶ Они који су ипак били регрутовани прешли су сва три фронта: Србију, Русију и Италију, а познато је да није мали број оних који су, као ратни заробљеници или дезертери, напустили аустроугарске једнице и као добровољци приступали српској војсци. Почетак рата је у Срему, осим мобилизације, довео до концентрације аустроугарских оружаних снага, нарочито у местима уз реку Саву. Становници ових места, без обзира што су били угарски држављани, као припадници српске етничке групе, били су под нарочитом сумњом да Србима из Краљевине Србије пружају логистичку подршку. Стога су, током јула и августа, војне власти у Земунском котару успоставиле своју команду над цивилима. Мушкарци су коришћени као радна снага, нарочито за копање ровова дуж савске обале. На утврђивању граничне линије, осим одраслих мушкараца, ангажована су и мушка деца, иако дечаци нису били војни обвезници. У Прогару је наметнута радна обавеза дечака старости од 10 година. У другим местима обавеза се односила на дечаке старости од 14 година. Ратне околности, па тако и смрти изазване ратним дејствима, нису мимоишле децу. У Бољевцима је, још на самом почетку рата, ухапшена породица Илије Радичевића и једно мушко дете из Србије које је у тој кући служило. Сви су стрељани у Петроварадину.¹⁷ У истом селу, током спорадичног пушкарања са једне на другу обалу Саве, из топа је смртно рањена Зузана Халај, Словакиња, стара 12,5 година. Преминула је 19. августа у болници „Милосрдних сестара” у Земуну, где је и сахрањена 21.8.1914. године.¹⁸ У Бежанији, Јулијана Ђорђевић (62 године) је била прва жена која је у Земунском котару лишена живота. Обесила ју је аустроугарска солдатеска, без посебног разлога, 30.7.1914.¹⁹ О томе да је на почетку рата у Срему почело разрачунавање аустроугарске војне силе са сопственим држављанима, а који су припадали српској етничкој групи и православној религијској групи, сведоче подаци о злостављању које је спроведено над

¹⁴ Darko Španović, „Bitka na Legatu – Bitka kod Čevrntije”, u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, urednik Stjepan Prutki (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016), 186.

¹⁵ Kr.zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Političko i sudbeno razdjeljenje i reparacij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju posljednjih popisa 1910*, н.д., 39.

¹⁶ Упор.: Снежана Алексић, *Илијина ђрича*, (Нови Сад: И.К. Прометей, 2018).

¹⁷ Снежана Алексић, *Илијина ђрича*, н.д., 57.

¹⁸ ИАБ, фонд 1882, Евангелистичка црква, Бољевци, МК умрлих 1883–1916, књ. 2.

¹⁹ ИАБ, фонд 1882, Црква Св. Великогученика Георгија, Бежанија, МК умрлих 1910–1918, књ.7.

монаштвом манастира Фенека. Из извештаја А. Рајса²⁰ сазнаје се да већ 28. јула аустроугарска војска из Фенека односи манастирску архиву,²¹ а у ноћи између 3. и 4. августа 38. пешачка регимента брутално хапси монаштво. У данима који су уследили, монаштво је изложено стравичном малтретирању, понижавању, батинама, глади... Након вишедневног физичког злостављања, онемоћало монаштво везаних руку је вођено и јавно показивано народу,²² очито са циљем додатног застрашивања српске етничке групе. Пример бруталне војне силе над „рацким калуђерима” указује на суштину односа Аустроугарске према својим држављанима – припадницима православне религиозне групе. Осим монаштва Фенека, хапшена је и брутално злостављана и ондашња интелигенција: парохијски свештеници, општински чиновници, учитељи и богати сељаци – сви Срби. Један део ових људи је послат у Петроварадин, где је, по одлукама Војног суда, погубљен; други део је упућен у казамате – Арад и Ђенђешу.²³ Мржња према свему српском додатно је потпиривана пропагандом у дневној штампи, у којој је о Србима писано као о крволочним дивљацима, убицама, лоповима итд.²⁴ Требало је широкој јавности „културне” Аустроугарске оправдати почиње злочина спровођених над Србима у Срему. Важно је приметити да је, првих дана по објави рата, војно способно становништво Земунског котара мобилисано и удаљено из својих места, у којима су незаштитени остали деца, жене, старци и мушкарци који нису били војно способни. Над овим људима је аустроугарска војска спровела злочине.

Кратка офанзива српске војске у Срем од 6. до 14. септембра²⁵ наишла је на одушевљен дочек од стране Срба, држављана Угарске. Илузија ослобођења из аустроугарског ропства брзо се распршила, а након повлачења војске Краљевине Србије у сремска села стиже Казнена експедиција.

20 Више в.: Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д., 117-180.

21 У нашој научној и стручној јавности и данас влада мишљење да је архива Фенека спаљена, што није тачно. Архива је из манастира однета пре но што је он спаљен, тако да ову архиву данас треба тражити вероватно у неком од великих европских архива.

22 Бошко Стрика, *Фрушкојорски манастири*, (Загреб: Залада тискаре „Народних новина”, 1927), 176-179.

23 Више в.: Тоша Искруљев, *Расцеће српској народа у Срему 1914*, (Нови Сад: ИК Прометеј, 2014)

24 Упор.: Без имена аутора, „Srijemski buntovnici”, *Ilustrovani list*, 3. 10. 1914, 949.; Без имена аутора, „Srbi ubijaju zarobljenike”, *Mali list*, 14. 10. 1914, 1; Без имена аутора, „Grozote naših perijateljja”, *Jutarnji list*, 14. 4. 1915, 2; и бројни други.

25 „На почетку Првог светског рата, крајем августа и почетком септембра, сниматељ Самсон Чернов снима неуспешне борбе српске војске на ослобођењу Срема, након којих се Срби убрзо повлаче. Материјали у којима су се видели Прогар, Бољевци, Сурчин, али и Земун, Београд и Шабац, вероватно су уништени да не би пали у руке аустро-угарском непријатељу пред повлачење у Албанију.” Александар Ердељановић, „I светски рат – филмска снимања, у: XXIII фестивал етнолошког филма, уредник Марко Стојановић (Београд: Етнографски музеј у Београду, 2014), 24.

Оправдање за злочине које је тада починила над цивилним становништвом, Казнена експедиција проналази у „топлом дочеку војске Кр.Србије”. Злочини које је у Земунском котару, али и изван њега, у Срему починила Казнена експедиција над цивилним становништвом спроведени су у свим местима Земунског котара. У Купинову су живи сахрањени: берберин И. Грмуша (19), општински кнез М. Радосављевић (50), содар Н. Радић (30), општински редар Љ. Влашић (55) и ратар Ж. Мазиванин (40).²⁶ Људи су брутално мучени и убијани и у свим другим местима Земунског котара и у осталим котаревима Срема. Након мучења и убистава уследила је интернација мушког становништа. У Прогару су сви мушкарци старости преко 14 година, већ 22. септембра одведени у Батајницу, где су провели три дана без воде и хране. Из Батајнице су премештени у Инђију, ту су три месеца радили на калдрми, хранећи се сланом врућом водом помешаном са мало лоја. Спавали су у општинској кући без прозора и врата, на голом поду, без покривача. Из Инђије су одведени у околину Осијека и Винковаца у интернацију.²⁷ У Бечмену су, 10. октобра, ухапшени сви мушкарци старости преко 14 година. Истог дана брутално су претучени, а 11. октобра су, преко Батајнице, сви отерани у интернацију у Вараждин и околину.²⁸ Мушкарци изнад 14 година из Угриноваца интернирани су у Плетарницу, Пожегу итд.²⁹ Брутално су пребијени и становници Бежаније, мушкарци старији од 14 година. „Отац је гледао како му туку сина, син гледа како му бацају крвавог и унакаженог оца, брат немоћно посматра како му брат цвили за помоћ. Потом су људи разбијених глава, полумљених ребара отерани у Земун, где су збијени закључани у полицији у мале ћелије, у којима нису добили ни капи воде. Сутрадан су интернирани за Осијек, Белишће и друга места.”³⁰ Као у поменутих, тако су и у осталим местима почињени злочини над одраслим становништвом, али и над децом. Не треба заборавити чињеницу да се, на основу Конвенције о правима детета, све особе испод 18 година сматрају децом, те да се принудно измештање деце из окриља породице и њихово укључење у војни режим, уз присилни рад, малтретирање, насиље и друге видове мучења, уз стопу смртности која је била нарочито висока 1915. године, а као последица интернације, апсолутно могу окарактерисати као злочини почињени над децом.

Злочине које је Казнена експедиција починила над Србима у Срему током 1914, држава „оправдава” током 1915, када су покренути и вођени

26 Илија Петровић, *Војводина Српска 1918*, (Нови Сад: ауторско издање, 1996), 64.

27 Више в.: Тоша Искруљев, *Расцеће српској народа у Срему*, н.д., 171-174.

28 Исто, 174-177.

29 Исто, 113-114.

30 Исто, 104-107.

бројни судски процеси против одсутних, вероватно раније убијених православних поданика, који су оптужени за „злочин велеиздаје”. Циљ ових суђења био је прикривање злочина над сопственим држављанима – православним цивилима из Срема. Причињена зверства војске над цивилима требало је кроз судске поступке и правоснажне пресуде увести у формално правне оквире и на тај начин их оправдати. О суђењима у Загребу извештавала је ондашња штампа, нарочито агилно *Јуџарњи листи*.³¹

У извештају Жупаније Сремске за 1914, наведено је да је, на основу пресуда војних судова, у Земунском котару ликвидирана 121 особа због велеиздаје.³² Овај податак о убијеним људима Земунског котара у 1914. није тачан, број убијених премашује наведени број, а што је доказано у два објављена рада.³³ Стога, дискутабилни су и остали подаци које је током рата објављивала Сремска жупанија. У 1915. години, прва, ванредна жупанијска седница одржана је 15. фебруара, а пошто је у великој жупанијској дворани била смештена болница Црвеног крста, седница је, због ратних околности, одржана у приземљу жупанијске зграде.³⁴ У извештају је наведено да су на заседању били присутни и чланови скупштине: Зековић Павле, парох из Карловчића,³⁵ Роксић Мита, поседник из Болеваца,³⁶ Данило Брзаковић, игуман манастира Фенека.³⁷ Злочини који су у Земунском котару спроведени 1914. над цивилима, као и над именованим члановима жупанијске скупштине, а који су описани у објављеној литератури³⁸, казују да су парох П. Зековић и игуман Д. Брзаковић брутално злостављани од стране војске још у првим ратним месецима, те да су потом упућени у заточеништво. О Димитрију – Мити Роксићу у доступној литератури нема података, но може се претпоставити да је он, са осталим Бољевчанима, као цивил интерниран у Славонију, мада, постоји и могућност да је, као и остали виђенији Срби, био заточен у Араду или Ђенђешу. Срби из Земунског котара су из скупштинског рада Жупаније Сремске апсолутно искључени

31 Без имена аутора, „Sudnica – rasprava proti 21 obtuženika”, *Jutarnji list*, 22. 5. 1915, 6-7; Без имена аутора, „Sudnica – prva razprava radi zločina kukavštine pred vojnim sudom”, *Jutarnji list*, 10. 7. 1915, 5-6; и др. бројеви

32 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1914*, (Vukovar: Tiskara „Srijemskih novina”, 1915), 232.

33 Више в.: Тоша Искруљев, *Расцеће српској народа у Срему*, н.д.; Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д.

34 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, (Vukovar: Tiskara „Srijemskih novina”, 1916), 10.

35 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1914*, н.д., 9.

36 Исто, 10.

37 Исто, 7.

38 Тоша Искруљев, *Расцеће српској народа у Срему*, н.д., Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири*, н.д., Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д.

иако су били легитимно изабрани чланови скупштине. Ова чињеница доводи у питање веродостојност објављених извештаја и легитимност рада скупштине током рата. Јасно је да закони, односно право и правда, који су важили за све држављане Угарске, нису важили за Србе, без обзира што су Срби из Срема били држављани Угарске. Но, иако нису имали никаквих права, држава је захтевала од Срба да испуњавају своје обавезе, нарочито финансијске. Из жупанијског извештаја за 1914.³⁹ сазнаје се да је порез од становништва уредно наплаћен. Уз све врсте изравних пореза у 1914, законским чл. XLVI уведена је и „доходарина на ратну припомоћ”. Уз то, Кр. финансиј. равнатељство је, 13.1.1915, издало упутство о распису индивидуалне земљарине за 1915. у Сремској жупанији. Расписан је порез и за Земунски котар иако је већинско православно становништво из њега исељено. У извештају за 1915, наведено је да је у вези са расписом земљарине у Земунском котару донекле било потешкоћа „јер су пригодом инвазије српске непријатељске војске спаљени катастрални операти у Ашањи, Јакову, Бежанији, и др. местима у Срему.”⁴⁰ Исти извор упућује да су накнадно, током 1915, формиране нове катастарске евиденције које су саставили кр. надзорници катастралне реамбулације у Загребу,⁴¹ те да су порези по њима расписани. Као и земљарина, и кућарина је у 1915. расписана за све котареве Жупаније Сремске,⁴² укључујући и куће у Земунском котару иако је из њих војно способно становништво мобилисано и упућено на фронт, а цивилно православно становништво из кућа и села исељено. Уз то, не треба заборавити да је велики број кућа спаљен по наредби Казнене експедиције током септембра и октобра 1914. године.⁴³ Из објављених жупанијских извештаја може се извести нерелан закључак да је пословање током 1914/15. године било релативно уредно, што ствара лажну слику о готово нормалним животним околностима у којима је становништво бивствовало. Злочини који су почињени у источном Срему остали су изван жупанијских реферата, у извештајима је тек поменуто да је становништво из источних крајева евакуисано у западне крајеве исте жупаније.⁴⁴ О почињеним злочинима над Србима у Срему је, тек 19.10.1917, у Бечком парламенту говорио др Тресић

39 Упор: Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 19.

40 Исто, 19-20.

41 Изузетак је била само општина Бежанија, за коју је порез расписан на основу главне пореске књиге из 1914. год, а која случајно није изгорела.

42 Осим за општине Платичево, Грабовци, Кленак, Јарак, који су по упутству Кр. финансиј. равнатељства бр. 74.436 од 20.11.1914. изузети, из разлога што су куће у овим селима „пригодом инвазије непријатељске војске уништене”.

43 Упор.: Тоша Искруљев, *Расцеће српској народа у Срему*, н.д.

44 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 192, 209.

Павичић. Његов говор, у којем је детаљно изнео податке о зверствима над Србима у Срему и поткрепио их именима „само образованих људи, јер се имена убијених сељака не могу избројати”,⁴⁵ није утицао на однос „културних” европских народа према Србима, завичајцима Срема.

Евакуисани и један део интернираних људи су, током 1916, пуштени да се врате у своја завичајна места. У селима источног Срема повратници су затекли пустош – села и атаре у корову, покућство и економски инвентари су покрадени, са кућа су поскидани врата, прозори, цреп.⁴⁶ Сточни фонд, који су оставили у селима, по повратку нису затекли.⁴⁷ Након исељавања православног становништва војска је „реквирала” сав сточни фонд који се налазио у власништву православаца. Из једног извештаја из 1917. у вези са несташицама хране и апровизацијом, сазнаје се да је Влада одобрила Ратном министарству сталну набавку од 6.000 свиња, које се жире у Бољевцима, а кукуруз за њих допрема се из Угарске.⁴⁸ Не треба заборавити да је основно стадо, којим је сада располагало Ратно министарство, потекло од оног сточног фонда који је по исељавању Срба остао у селима Срема.

***

У ратним годинама, нарочито у 1914.⁴⁹ и 1915, Земунски котар постаје изузетно важна геостратешка војна област, у којој током пролећа и лета 1915. Аустроугарска гради железничку пругу која је трасирана од Батајнице до савске обале у Бољевцима.⁵⁰

Изградњом пруге Бољевци су повезани са разгранатом пругом војвођанских железница, те су из тог разлога Бољевци кључно место у којем се концентрише аустроугарска војска. Пошто постојећа касарна

45 Без имена аутора, „Зверства Аустрије, говор др Тресића Павичића у Бечком парламенту 19. октобра 1917.” *Правда*, 12.11.1918, 1.

46 Аустроугарска није помогла цивилном становништву да се апсолутна ратна штета санира, а у Краљевини СХС Срем, као део бивше аустроугарске територије, није имао право на репарацију.

47 О причињеној материјалној штети више види: Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д.

48 Без имена аутора, вест без наслова, *Glasnik županije Požeške*, 3.11.1917, 2.

49 Први окршај српске и аустроугарске авијације догодио се 27.8. на небу изнад Земунског котара, када је потпоручник пилот Томић пошао на извиђање преко Мишара ка Обрежу и Купинову, где га је пресрео аустроугарски авион. Окршај је вођен хицима из револвера – Без имена аутора, „Мобилизација авијације српске војске 1914. године и први легови наших авијатичара преко Дрине и Саве”, *Правда*, 26.9.1934, 10.

50 Пруга је изграђена са циљем да аустроугарским трупама омогући брз транспорт на територију Краљевине Србије. Како није постојао мост од Бољеваца према Забрежју, вагони су специјалном дереглијом, која је могла да прими по два вагона, пребацивани преко реке Саве где су повезивани на Лајковачку пругу од Обреновца, а која је даље водила ка унутрашњости Србије, односно, ка југу и топлим морима.

у Бољевцима, као и оближње касарне у Добановцима, Купинову и Шимановцима⁵¹, нису могле својим капацитетима да одговоре потребама смештаја војске која је чекала команду за прелазак преко реке Саве, војници су уконачени у празним кућама претходно интернираног и евакуисаног православног становништва. Уочи напада на Београд, 6.10.1915, око Земуна и Бољеваца распоређена је III армија која се састојала од два аустроугарска корпуса (8. и 19.⁵²) и једног немачког (22), односно седам дивизија (четири аустроугарске и три немачке). Армија се припремала за дејство преко Београда ка Крагујевцу. Сем тога, био је ту и један јачи одред за упад у Мачву из Срема. Међутим, оно што је умањило борбену готовост војске, док је уконачена у источном Срему ишчекивала команду за напад на Краљевину Србију, била је епидемија колере којој је било изложено и цивилно неправославно становништво које је остало у селима Земунског котара. У периоду од 15. до 22.11.1915, у Бољевцима је оболело 42 људи (3 војника и 39 цивила).⁵³ У извештају о здравственим приликама у Земунском котару, током 1915. забележено је 112 случајева колере (војска и цивили) у Бољевцима, Прогару и Сурчину.⁵⁴

***

Жупанијски извештај за 1915. информисе да су се животне прилике становништва у многим местима током наведене године значајно погоршале. Разлоге тешких стамбених прилика и оскудицу хране овај извештај образлаже чињеницом да су читава села на југоисточној граници евакуисана и пресељена у северозападна места, где је житељство далеко од својих кућа било настањено по шумама, а уз то и слабо храњено, те је услед мање отпорности, код сваке теже болести умирало.⁵⁵ У многим лекарнама у Жупанији Сремској понестало је медицинских залиха, па је Жупанијска управа посредовала код Кр. земаљске владе, односно, код Војних власти, да се прибаве неопходне медицинске потрепштине.⁵⁶ Заразне болести су, нарочито током 1915, увећале стопу морталитета у Жупанији Сремској. У 1915,

51 Kr.zemaljski statistički ured u Zagrebu, *Političko i sudbeno razdjeljenje i reparacij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju posljednjih popisa 1910*, н.д., 45.

52 Задатак 19. корпуса био је да форсира Саву код Купинова и Бољеваца, и да западно од Колубаре нападне српске снаге. – Антоније Ђурић, *За часни ошацибине*, (Београд: Књижевне новине, 1987), 130.

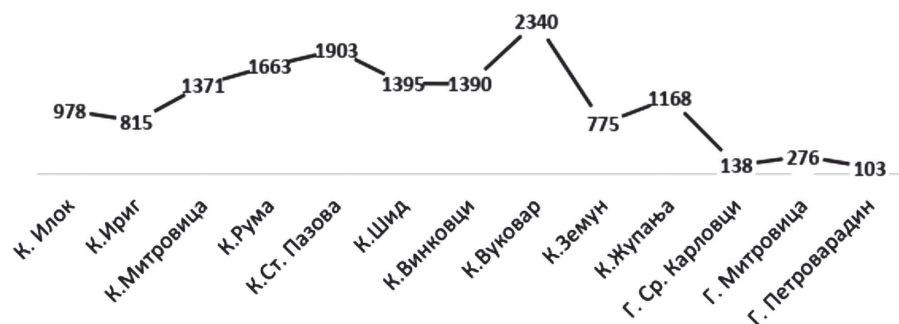
53 Без имена аутора, „Kolera u Monarkiji”, *Lječnički vjesnik*, 15.12.1915, 290.

54 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 191-194.

55 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 192.

56 Исто, 200-201.

помор је био 37%, за разлику од 1914, у којој је стопа смртности била 18%.⁵⁷ Према жупанијском извештају, народ се током 1915. разболевао и умирао од: дифтерије (помор 33%), трбушне упале (помор 23%), дизентерије (помор 30%), шкарлета (помор 30%), вариоле – црних богиња (помор 28%) које су изазвале нарочито велику смртност у Тординцима и Боботи, где је епидемија имала погубни исход, нарочито међу циганским живљем.⁵⁸ Уз богиње, у Боботи је харала и колера – у извештају од 15. јула бележи се да је оболело 16, а умрло 7 људи.⁵⁹ Наредни извештај од 22. јула казује да је оболело 60, а преминуло 26 људи;⁶⁰ 29. јула болест се јавила код 89 људи, а преминула 61 особа. Стога је Бобота стављена у карантин,⁶¹ у селу су спроведене противзаразне и превентивне мере; након 16. августа више није било новозаражених, те је у Боботи проглашен крај епидемије.⁶²

Графикон 1: Број смртних случајева у котаревима и градовима Сремске Жупаније у 1915. год⁶³

У извештају о помору становништва током 1915, уочава се да је у Земунском котару било 775 смртних случајева, док је у Вуковарском котару забележено 2.340 смртних случајева.⁶⁴ Значајно већи број преминулих у Вуковарском котару проистекао је из чињенице да се интернирано и евакуисано становништво Земунског котара налазило у њему и у Вараждину, Жупањи, који у односу на Земун бележе значајно већи број преминулих. У Старопазовачком, Румском и Шидском котару, који у односу на Земунски имају већу стопу морталитета, налазио се један број евакуисаних становника

57 Исто, 192.

58 Исто, 193.

59 Без имена аутора, „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”, *Jutarnji list*, 15.7.1915, 4.

60 Без имена аутора, „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”, *Jutarnji list*, 22.7.1915, 5.

61 Без имена аутора, „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”, *Jutarnji list*, 29.7.1915, 4.

62 Без имена аутора, „Bobota prosta od kolere”, *Jutarnji list*, 15.9.1915, 7.

63 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 204.

64 Исто.

Земунског котара – жене, деца, старци. Тачан број становника Земунског котара, који је умро од последица интернације и евакуације, у другим котаревима Сремске жупаније никада није утврђен. У Споменици школе у Трпињи забележено је да је 8.11.1914. у Трпињу пристигло 1.300–1.500 људи из Јакова. Вратили су се својим кућама 11.4.1916.⁶⁵ Бежанија је била евакуисана од 20.10.1914. до 15.10.1915,⁶⁶ Бољевци од новембра 1914. до маја 1916.⁶⁷ Углавном, православни становници места Земунског котара су у интернацији и евакуацији провели у просеку по 20 месеци, изузев православног становништва Угриноваца, Крњешеваца и Батајнице, из којих су интернирани мушкарци преко 15 година, док су остали православни житељи задржани у селима. Интернација и евакуација биле су изричито обавезујуће и нису се могле избећи. О спровођењу исељавања православног становништва старале су се општинске власти које су биле под директном командом војних власти.⁶⁸ Током 1915, Кр. котарска област је, по наређењу војних власти, вршила три пута контролу у исељеним местима Земунског котара из којих су оне православне житеље који су заостали ради болести,⁶⁹ или су се крадом вратили, или су поседовали дозволе које су издале ненадлежне институције, удаљавали у места која су одређена за евакуацију.⁷⁰

Графикон 2: Број сахрањених завичајаца Земунског котара у Вараждинском гробљу од 13.1.1915. до 30.3.1916. године⁷¹

65 Мирослав Писаревић, Борђе Прокић, *Трпиња – извори постојања II гео*, (Београд: ауторско издање, 2016), 299–301.

66 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 101.

67 Упор: Снежана Алексић, *Илијина љубав*, н.д.

68 Општинска заступништва су 1914. сва распуштена, постављена је принудна управа, али се није могла установити граница између цивилне и војничке надлежности. – Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 141.

69 Приликом интернације, у Бољевцима је остала болесна Винка Романовић. Преминула је од страха и глади, непокретна, у свом кревету. Пронашли су је мртву аустроугарски војници. – Упор: Снежана Алексић, *Илијина љубав*, н.д.

70 Srijemska županija, *Izveštaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 209.

71 Vladimir Huzjan, „O liječenim i umrlim Srijemcima interniranim u Varaždinu 1915. i 1916. godine”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XLV, бр. 1 (2020), 67–93.

Наредбом Хрв. Слав. Дал. Владе број 15513 од 18.9.1914. и Декретом владиног повереника за Жупанију Сремску и град Земун, број 3997 од 23.11.1914, православнима су одузете црквене матичне књиге и предате на вођење привременим обласним водитељима матица.⁷² Током времена интернације и евакуације у Матичним књигама нема ажурно евидентираних података, што не чуди, пошто су се Матичне књиге налазиле у местима из којих је становништво исељено. У изворима који датирају из периода новембар 1914 – мај 1916, уочава се да су уписи у Матичне књиге православних вршени у складу са Владином наредбом –латиницом, пошто је ћирилица била забрањена.⁷³ На основу ове забране, може се закључити да су накнадни уписи у Матичне књиге вршени ћирилицом, вероватно тек након свршетка рата, када је укинута забрана коришћења ћириличног писма. Православно свештенство из свих парохија земунског протопопијата у интернацији је било углавном до краја рата, а неки се након рата нису ни вратили у своја стара места (услед смрти током интернације и сл.).⁷⁴

Након повратка цивилног становништва у села Земунског котара, парохијске дужности вршили су малобројни свештеници из других протопопија Сремске архидијезе, те се тако из Матичне књиге умрлих Бежаније сазнаје да је ову парохију у 1916. опслуживао Владимир Милутиновић, парох митровачки. Свештеници и администратори Св. Тројичине и Св. Николајевске парохије вратили су се у град Земун у мају 1916, а што је забележио администратор Св. Николајевске парохије Душан Отлакан.⁷⁵ У Бежанији, током априла 1916. опојани су⁷⁶ становници Бежаније који су током евакуације умрли и сахрањени у Борову.⁷⁷ Иако Т. Искруљев тврди да је у Борову преминуло око 100 људи из Бежаније⁷⁸, у Матичну књигу умрлих уписана су имена 15 упокојених цивила, који су преминули и сахрањени у Борову.⁷⁹ Свакако, пре извођења било каквог закључка о укупном броју

страдалих православних цивила из села Бежаније, било би неопходно погледати уписе у Матичне књиге православне парохије у Борову. Но, услед добро познатих трагедија које су српском народу донела још два рата у XX веку,⁸⁰ мала је вероватноћа да су Матичне књиге православних парохија у Славонији до данас сачуване. Из Матичне књиге умрлих у Батајници⁸¹ дознаје се да је прва жртва аустроугарске војске у овом селу Алекса Дражић, к. бр. 225, стар 45 година, по занимању ципелар, који је, према сачуваној белешци, „служио с> колима војсци, те се напит, противио етапе-команданту, због чега је 4/17. септембра 1914. из револвера убијен на ледини према железници у Батајници.”⁸² Исти извор упућује да су истог дана, на војном вежбалишту у Петроварадину, убијени Петар, звани Бранко, Јовановић, Ром, стар 18 година и Никола, звани Тучко, Јовановић, Ром, стар 28 година. Очевидац њихове смрти био је С. Јокић, парох, и остали у Петроварадину заточени Батајничани.

Јовановићи су стрељани по пресуди Војног суда за пљачку.⁸³ У вези са убиством двојице Јовановића важно је истаћи следећу чињеницу – за апсолутну пљачку имовине православног становништва током интернације нико никада није одговарао. То не чуди, пошто је ту пљачку починила аустроугарска солдатека, састављена од припадника „европских културних народа”. Остали уписи о чињеници смрти у Матичне књиге умрлих у Батајници, информишу да су двојица Батајничана⁸⁴ умрла у Вараждинској болници и сахрањена на гробљу у Вараждину. Према евиденцији Вараждинске болнице, у њој је преминуло седморо људи из Батајнице и сви су сахрањени у Вараждину.⁸⁵ Дакле, Матичне књиге умрлих у православним парохијама Земунског протопопијата пружају тек делимичне податке о страдалом становништву. Но, без обзира на оскудност ових извора, из њих се могу извести одређени закључци, односно уписи о чињеници смрти додатно потврђују раније изнете тврдње, те тако из Матичне књиге умрлих Батајнице сасвим поуздано се уочава да су из Батајнице интернирани мушки становници, а да су у Батајницу доведени становници из околних места.⁸⁶ Уједно, уочава се да је један део Батајничана био интерниран у

72 ИАБ – 1882 – Црква Св. Тројице, Земун, М.К. умрлих, књ.20; ИАБ –1882 – Црква Св. Николе, Земун, М.К. умрлих 1896–1916, књ.31.

73 О забрани ћирилице више в.: Без имена аутора, „Ćirilica odstranjena u Dalmaciji”, *Vapovac*, 5.12.1914, 3; Без имена аутора, „Agitacija protiv ćirilice u Ugarskoj”, *Jutarnji list*, 21.9. 1915, 6.

74 Осим у Арад и Бенђешу, православно свештенство је упућивано и у манастир Гомирје у Епархији горњокарловачкој који је претворен у логор за српске свештенике. У њега је интернирано 44 свештеника из Срема, где су под изузетно тешким околностима боравили од почетка па готово до краја рата. – Упор: Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири*, н.д., 9; Тоша Искруљев, *Расцеће српског народа у Срему*, н.д.; Душан Кашић, *Манастир Гомирје*, (Београд: Српска православна црква, 1997), 33.

75 ИАБ – 1882 – Црква Св. Николе, Земун, М.К. умрлих 1896–1916, књ.31.

76 Опојао их је Владимир Милутиновић, парох митровачки.

77 ИАБ – 1882 – Црква Св. Великомученика Георгија, Бежанија, М.К. умрлих 1910–1918, књ.7.

78 Тоша Искруљев, *Расцеће српског народа у Срему*, н.д., 107.

79 ИАБ – 1882 – Црква Св. Великомученика Георгија, Бежанија, М.К. умрлих 1910–1918, књ.7: Катица Умичевић, +24.11.14; Лепосава Стојановић, +24.11.14; Светозар Новаковић, +2.1.15; Тодор Јовановић, + 6.1.15; Драга Стојановић, + 6.1.15; Ангелина Јовановић, +13.1.15; Радомир Новаковић, +29.1.15; Живко Рашковић, +4.2.15; Живко Мијатовић, +7.2.15; Перса Мијатовић, + 13.2.15; Бранко Благо, + 8.3.15; Даница Серафимовић, +10.4.15; Десанка Јовановић, + 9.5.15, Споменка Аћимовић, + 4.5.15; Милан Кајалић, + 23.2.16. у Борову.

80 Други светски рат (1941–1945) и рат у СФРЈ током 90-их година XX века

81 ИАБ – 1882 – Црква Св. Арх. Михаила и Гаврила, Батајница, М.К. умрлих 1906–1916, књ.34.

82 Исто.

83 Исто.

84 8.6.15 Тодор Крушедолац (71 година), умро од старачке слабости у болници у Вараждину, сахрањен на гробљу у Вараждину; 13.7.15 Живан Обрешки (48 година), к.бр. 215, умро у болници у Вараждину, сахрањен на гробљу у Вараждину.

85 Vladimir Huzjan, „O liječenim i umrlim Srijemcima interniranim u Varaždinu 1915. i 1916. godine”, н.д., 67-93.

86 Шандор Чавић (52), рођен у Обрежу, православан, умро 7.6.15. од старачке слабости. Дотеран ради евакуације и умро у општинском затвору, сахрањен на општем гробљу у Батајници 9.6.15; Мица Јанковић (56) из Јакова, умрла 6.8.15. у Батајници од слабости као интернирана. Сахрањена 8.8.15. на општем гробљу у Батајници.

Славонију,⁸⁷ један део преминуо током интернације, један део задржан у интернацији у Срему.⁸⁸

О догађајима из Великог рата и страдању цивилног становништва, у односу на напред наведене изворе, значајно више сведочи Домовни протокол православне парохије бољевачке из 1913. године.⁸⁹ У њега је, по окончању интернације, парох Д. Рајковић вршио уписе о демографским променама становништва Бољеваца током рата, те се из овог извора сазнаје да је од почетка рата до краја 1914. умрло 38 особа, просечне старосне доби 19,1 година.⁹⁰

За 1915. забележено је 62 смрти цивила, од чега за троје умрлих није унето место упокојења, а за остале се сазнаје да је њих 44 преминуло у Славонији, највише у Негославцима. У Срему, Старопазовачком и Земунском котару – у Батајници, преминуло је 15 особа из Бољеваца. Просечна старост упокојених цивила у 1915. износила је 14,9 година.⁹¹ У 1916. преминуло је 38 цивила (просечна старост 22 године).⁹² Исти извор пружа податак да је из Бољеваца, у статусу војника регрутованих у аустроугарске трупе, у периоду 1914–1916. животе изгубило 12 људи, а двојица у статусу добровољаца српске војске.⁹³ Однос броја страдалих војника према броју страдалих цивила, у периоду 1914–1916, јасно упућује да су Срби цивили у Великом рату били изложени суровим животним условима који су довели до делимичног уништења ове етничке групе.

Непознато је колико је евакуисаних и интернираних Сремаца преминуло и сахрањено у Славонији. Један епитаф са надгробног споменика на православном гробљу у Трпињи, исписан ћирилицом, сведочи: „Овде лежи Жарко Мијић из Јакова, преминуо 8. фебруара 1915, (у) 23. години живота. Овај спомен подижу му родитељи.”⁹⁴

Споменик је, вероватно, подигнут након рата, пошто је Наредбом бр. 26.555 од 13.10. 1914.⁹⁵ у Аустроугарској ћирилица била забрањена.⁹⁶

87 Осим у Вараждину, Батајничани су били и у Брежници: Милош Вукадиновић (74) умро 18.1.15. од слабости, у Брежници, где је и сахрањен; Танасије Велички (70 год) умро 29.1.15. од слабости, у Брежници, где је и сахрањен.

88 Два уписа смрти који упућују да је једна особа сахрањена 25.12.14. у Старој Пазови, а друга 15.1.15. у Митровици.

89 *Домовни протокол православне српске парохијске звања у Бољевцима за год. 1913*, чува се у канцеларији Црквене општине Бољевци.

90 Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д., 155.

91 Исто, 158.

92 Исто, 161.

93 Исто, 163.

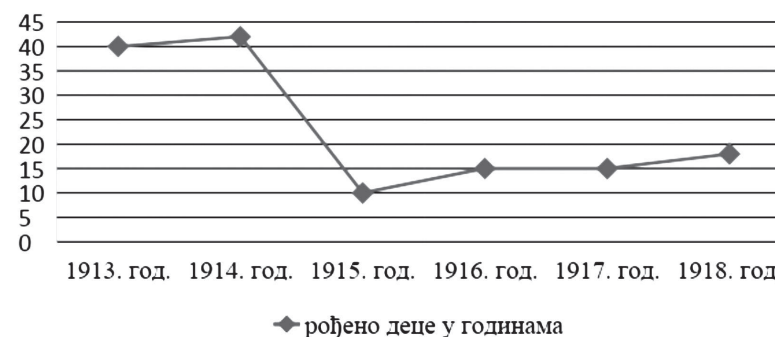
94 Мирслав Писаревић, Ђорђе Прокић, *Трпиња – извори јосипојања II део*, н.д., 299–301.

95 Кр. Hrv.-Slav.-Dal. vlada odjel za bogoštovanje i nastavu „Naredba kr. Hrv.-slav.-dal. vlade odjel za bogoštovanje i nastavu od 13 listopada 1914 broj 26.556/14.” *Vinkovci i okolica*, 18.10.1914, 2.

96 Аустроугарска се са српским језиком и ћирилицом „разрачунавала” и на тлу окупираних Краљевине Србије: „На основу обелодањене наредбе војничког губернатора о пучком школству у окупираним крајевима одређује се на основу наредбе врховног војног заповедништва да је наставни језик српско-хрватски. Обучава се искључиво уз употребу латинице. Старословенска ћирилица учиће се само са грчко-источном веронауком.” – Без имена аутора, „Političke vesti”, *Jutarnji list*, 16.1.1915, 4.

Осим напред побројаних злочина, у обзир се мора узети и злочин спречавања рађања. Мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру православне етничке групе, предузете су прво интернацијом мушких чланова у одређена места, а потом евакуацијом жена у друга места, углавном у Славонију. Интернирани су православни становници из 11 пограничних општина Земунског котара, а из Батајнице, Угриноваца и Крњешеваца интернирани су сви мушкарци, док су жене углавном остале у својим домовима.⁹⁷

Демографска осцилација православног становништва узрокована одвајањем мушкараца од жена, односно спречавањем рађања, јасно се уочава из примера села Бољевци (Графикон 3).

Графикон 3: Наталитет православне популације у селу Бољевци 1913–1918. године⁹⁸

Закључак

Непосредно пре и током Великог рата, становништво Земунског котара је, у апсолутној већини, припадало православној верској групи, са српским матерњим језиком. Срби, нарочито цивили, били су током ратних година изложени прогону и погрому. Ратна политика Аустроугарске усмерена на цивиле, сопствене држављане, реализована је директним и индиректним терором током септембра и октобра 1914. године, а потом интернацијом и евакуацијом, од октобра 1914. до маја 1916. године. У наведеном временском раздобљу Срби су се налазили углавном у местима Славоније. Због катастрофално тешких услова живота, стопа смртности међу

97 Srijemska županija, *Izvyještaj o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1915*, н.д., 209.

98 Снежана Алексић, *Илијина прича*, н.д., 164–168.

цивилним становништвом, завичајцима Земунског котара, била је изузетно висока, посебно међу децом. Имовина Срба у Земунском котару, током њиховог одсуства, апсолутно је опљачкана.

До данас није утврђен тачан обим овог страдања. Нису сачињени спискови жртава, њихови гробови нису обележени. У злочину који је Аустроугарска починила над цивилима у Земунском котару, људи су страдали не због онога што су урадили, већ због тога ко су и шта су. Срби у Срему су страдали као хомогена, етничка и верска група. Злочин који се над цивилним становништвом Земунског котара догодио током Великог рата недопустиво је остао на маргинама историје иако би ово страдање требало узети у обзир при сумирању свих оних злочина који су над Србима у Срему почињени током XX века.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивска грађа:

а) необјављена

- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Еванђелистичка црква*, Бољевци, МК рођених 1887–1910, књ. 2.
- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Црква Св. Оца Николаја*, Добановци, МК умрлих 1896–1910, књ. 3.
- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Црква Св. Великогученика Георгија*, Бежанија, МК умрлих 1910–1918, књ. 7.
- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Црква Св. Тројице*, Земун, МК умрлих, књ. 20.
- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Црква Св. Николе*, Земун, МК умрлих 1896–1916, књ. 31.
- Историјски архив Београда, Збирка црквених матичних књига, Фонд 1882, *Црква Св. Арх. Михаила и Гаврила*, Батајница, МК умрлих 1906–1916, књ. 34.

б) објављена

- *Домовни протокол православној српској парохијској звања у Бољевцима за јод 1913*. Чува се у канцеларији црквене општине Бољевци, раније делимично објављен у: Алексић, Снежана, *Илијина прича*, Нови Сад, ИК Прометеј, 2018.

Литература:

- Алексић, Снежана. *Илијина прича*. Нови Сад: ИК Прометеј, 2018.
- Без имена аутора. „Kolera u Monarkiji”. *Lječnički vjesnik*, 15.12.1915, 290.
- Без имена аутора. „Agitacija protiv ćirilice u Ugarskoj”. *Jutarnji list*, 21.9.1915, 6.
- Без имена аутора. „Bobota prosta od kolere”. *Jutarnji list*, 15.9.1915, 7.
- Без имена аутора. „Ćirilica odstranjena u Dalmaciji”. *Banovac*, 5.12.1914, 3.
- Без имена аутора. „Grozote naših neprijatelja”. *Jutarnji list*, 14. 4. 1915, 2.
- Без имена аутора. „Političke vesti”. *Jutarnji list*, 16.11.1915, 4.
- Без имена аутора. „Srbi ubijaju zarobljenike”. *Mali list*, 14. 10. 1914, 1.
- Без имена аутора. „Srijemski buntovnici”. *Ilustrovani list*, 3. 10. 1914, 949.
- Без имена аутора. „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”. *Jutarnji list*, 15.7.1915, 4.
- Без имена аутора. „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”. *Jutarnji list*, 22.7.1915, 5.
- Без имена аутора. „Stanje kolere u Hrvatskoj i Slavnoniji”. *Jutarnji list*, 29.7.1915, 4.
- Без имена аутора. „Sudnica – prva razprava radi zločina kukavštine pred vojnim sudom”. *Jutarnji list*, 10. 7. 1915, 5-6.
- Без имена аутора. „Sudnica – rasprava proti 21 optuženika”. *Jutarnji list*, 22. 5. 1915, 6-7.
- Без имена аутора. „Зверства Аустрије, говор др Тресића Павичића у Бечком парламенту 19. октобра 1917.”. *Правда*, 12.11.1918, 1.
- Без имена аутора. „Мобилизација авијације српске војске 1914 године и први летови наших авијатичара преко Дрине и Саве” *Правда*, 26.9.1934, 10.
- Без имена аутора. Вест без наслова. *Glasnik županije Požeške*, 3.11.1917, 2.
- Ђурић, Антоније. *За часи ошаџбине*. Београд: Књижевне новине, 1987.
- Ердџановић, Александар. „I светски рат – филмска снимања”. У: XXIII фестивал етнолошког филма, уредник Марко Стојановић, 23-25, Београд: Етнографски музеј у Београду, 2014.
- Искруљев, Тоша. *Расјеће српској народа у Срему 1914*. Нови Сад: ИК Прометеј, 2014.
- Кашић, Душан. *Манастир Гомирје*. Београд: Српска православна црква, 1997.
- Марковић, Радослав. *I Срби у Срему и осечкој околици 1905, II Расјодела земље у источном равном Срему*, Ср. Карловци: Манастирска штампарија, 1919.
- Народна скупштина ФНРЈ, Указ о ратификацији конвенције о

спречавању и кажњавању злочина геноцид, Службени весник президијума народне скупштине ФНРЈ, 15. 7. 1950, 49-50.

- Петровић, Илија. *Војводина Српска 1918*. Нови Сад: ауторско издање, 1996.
- Писаревић, Мирослав и Прокић, Ђорђе. *Трпшња – извори постојања*, II део, Београд; ауторско издање, 2016.
- Стрика, Бошко. *Фрушкогорски манастири*. Загреб: Залада тискаре „Народних новина”, 1927.
- Huzjan, Vladimir. „О liječenim i umrlim Srijemcima interniranim u Varaždinu 1915. i 1916. godine”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XLV, бр. 1 (2020), 67-93.
- Кр. Хрв.-Слав.-Дал. влада одјел за богоштовање и наставу „Naredba кр. Хрв.-слав.-дал. владе одјел за богоштовање и наставу од 13. listopada 1914. број 26.556/14.” *Vinkovci i okolica*, 18.10.1914, 2.
- Кр. Статистички уред у Загребу, Политичко и судбено раздјелjenje Кралевина Хрватске и Славоније и Repertoriј jmјesta по послједциh пописа године 1890, Загреб: Кр. Хрв.-Слав.-Далм. Земалјска влада, 1892.
- Кр. земалјски статистички уред у Загребу, Политичко и судбено раздјелjenje и репараториј пребивалишта Кралевина Хрватске и Славоније по станју послједњих пописа 1910. Загреб: Кралј. Хрв. Слав.- Далм. Земалјска влада, одио за унутарње послове, 1913.
- Кр. земалјски статистички уред у Загребу, Попис жителјства од 31. просинца 1900. у Кралевинама Хрватској и Славонији, демографске прилике по пребивалиштима, Загреб: Кр. земалјски статистички уред у Загребу, 1914.
- Кр. земалјски статистички уред у Загребу, Попис жителјства од 31. просинца 1910. у Кралевинама Хрватској и Славонији, демографске прилике и зграде за становање, Загреб: Кр. Хрватска и Славонија, 1914.
- Шпановић, Дарко. „Bitka на Legatu – Bitka код Čevrntije”. У: *Сријем у првом свјетском рату 1914–1918*. Уредник Стјепан Прутки, 185-190. Вуковар: Државни архив у Вуковару, 2016.
- Сријемска, жупанија. *Извјештај о станју јавне управе у Жупанији сријемској за управну годину 1912*. Вуковар: Тискара „Сријемских новина”, 1913.
- Сријемска, жупанија. *Извјештај о станју јавне управе у Жупанији сријемској за управну годину 1914*. Вуковар: Тискара „Сријемских новина”, 1915.
- Сријемска, жупанија. *Извјештај о станју јавне управе у Жупанији сријемској за управну годину 1915*. Вуковар: Тискара „Сријемских новина”, 1916.

Dr. Snežana ALEKSIC (1973), teaching assistant
MB Belgrade University
snezanaaleksic3@gmail.com

THE SUFFERING OF THE ORTHODOX POPULATION, CIVILIANS OF THE ZEMUN DISTRICT IN THE GREAT WAR

Summary

The civilian population that lived in the area of the historical district of Zemun during the Great War, in the absolute majority, belonged to the Orthodox religious group, with Serbian as their mother tongue. Serbs, as the majority population of the Zemun district, were exposed to persecution and pogrom during the war years. The war policy of the Austro-Hungary aimed at civilians, its own citizens, was realized through direct and indirect terror during September and October 1914, and then through internment and evacuation, which were applied as a form of ethnic cleansing from October 1914 to May 1916. In the mentioned period, the Serbs of the Zemun region were in captivity, mainly in places in Slavonia. Due to the catastrophically difficult living conditions during captivity, the death rate is extremely high, especially among children, women and the elderly. The property of the Orthodox population in the Zemun district, during their imprisonment in Slavonia, was absolutely looted. This fact significantly influenced the organization of the lives of the surviving victims, who returned to Zemun district in the spring of 1916. The crime of crimes was committed against the civilian population, natives of the Zemun district. To this day, the exact extent of this suffering has not been determined, no lists of victims have been made, and their graves have not been marked. In the crime of crimes, people are targeted for destruction not because of what they have done, but because of who and what they are. The Serbs in Srem suffered as a homogeneous, ethnic and religious group. Therefore, this inadmissibly forgotten crime must be taken into account in the future when summing up all the crimes committed against Serbs in Srem during the 20th century.

Keywords: Orthodox, Serbs in Srem, Zemun district, crime, suffering, Ašanja, Batajnica, Bežanija, Bečmen, Boljevci, Deč, Dobanovci, Jakovo, Karlovčić, Krnješevci, Kupinovo, Obrež, Petrovčić, Progar, Surčin, Ugrinovci, Šimanovci.

УДК 341.485:78.071.1(497.1)“1941/1945“

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.JAN.39-76>

оригиналан научни рад / original scientific paper

примљен / received: 09. 06. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

Др Јасмина П. ЈАНКОВИЋ, филолог
истакнути уметник – пијаниста
jankojasmin@mts.rs

МУЗИЧКИ УМЕТНИЦИ СТРАДАЛИ У ХОЛОКАУСТУ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ*

Сажетак: У овом раду дат је осврт на музичке уметнике Рикарда Шварца, Ладислава Гринског, Ерика Самлајића, Ружу Винавер и друге, чији је животни век и богат стваралачки рад прекинут трагичном погибијом у Холокаусту, у највећем броју у усташком систему логора Јасеновац, Госпић и логорима Старо сајмиште и Бањица. Поред тога, руководећи се именима са спомен-плоче Савеза композитора Југославије у Београду „композитора који су изгубили животе у току ослободилачке борбе 1941 – 45“, покушали смо да истражимо начине и узроке њиховог страдања. Како њихова имена нису била предмет озбиљнијег музиколошког истраживања, указивањем на истовремени стваралачки рад у различитим функцијама – као композитора, диригената, музичких писаца, педагога, руководиоца, уредника часописа, критичара, указујемо на допринос од изузетног значаја у периоду међуратне музичке културе, чија се делатност везује за више центара Краљевине Југославије. Поред сећања на жртве геноцида, у овом раду се ревитализује и њихово стваралаштво које је, заједно са погибијом, готово у потпуности изгубљено и заборављено.

Кључне речи: Рикард Шварц, Ладислав Грински, Ерик Самлајић, Ружа Винавер, Музички уметници, Холокауст, логори, Старо сајмиште, Јасеновац, Бањица, погубљење, културни допринос, сећање, памћење, ревитализација.

---

* Ова студија је настала као наставак рада на пројекту аутора Јасмине Јанковић „Српски композитори јеврејског порекла страдали у Холокаусту“, музички компакт-диск, подржан на конкурс Сокоја за промоцију домаћег стваралаштва за 2019. годину.

Увод

У фокусу овог рада су уметници ствараоци којима су додељене маргиналне позиције у канону српске националне музике. Након трагичне смрти, њихово стваралаштво је нестало, губи се њихов уметнички допринос, а готово да је нестала и цела њихова заоставштина, те још увек нису стекли одговарајуће место у музикологији, иако су за живота имали успешне каријере. Као професионално ангажовани музичари у институцијама од општег друштвеног значаја, дочекали су окупацију Краљевине Југославије. Музички живот у окупираној земљи, функционисао је у спречи са бројним политичким и полицијским институцијама, које су директно утицале на друштвени статус и положај музичара.

Изношењем чињеница о животу музичких уметника, страдању и стваралаштву, као и објављивањем музичког компакт диска са композицијама снимљених на савремене носаче звука, уметнички рад ових композитора је поново ревитализован и доступан стручној јавности. Овај рад је резултат детаљног истраживања теме страдања истакнутих музичких уметника јеврејског порекла који су трагично изгубили животе у Холокаусту у усташком систему логора Јасеновац и логорима Старо сајмиште, Бањица. Циљ овог рада је допринос реafirмацији, очувању и промоцији заборављеног музичког наслеђа, те подстицање културе сећања и памћења.

Допринос јеврејских музичара култури Југославије / Србије

Традиција деловања композитора јеврејског порекла на тлу Србије је дуга и континуирана; од зачетника српске уметничке музике **Јосифа Шлезингера**, оснивача уметничке музике и првог оркестра у Србији – Књажевско-сербске банде (1831), до потоњих музичара који су допринели развоју културе у Краљевини Србији, Југославији и у послератном социјалистичком периоду. Проучавајући значај доприноса јеврејских музичара на тлу Србије, пројекат *Српско-јеврејски композициони у Холокаусту* (2021)¹ у којем су заступљени српски композитори страдали у логорима Јасеновац и Старо сајмиште, Рикард Шварц и Ладислав Грински, представља логичан наставак пројекта исте ауторке *Српско-хебрејско музичко писмо*,²

1 Јасмина Јанковић, Српско-јеврејски композитори у Холокаусту, Музика Класика 2021 – компакт диск.

2 Јасмина Јанковић, Српско-хебрејско музичко писмо, Музика Класика 2020 – компакт диск.

о зачецима уметничке музике у Србији XIX века, са акцентом на оснивача српске уметничке музике Јосифа Шлезингера.

Ако сагледамо значај српских уметника јеврејског порекла у формирању уметничке музике у српској култури, можемо сагледати и значај њиховог губитка услед страдања у Холокаусту. Стана Ђурић-Клајн, осврнувши се на почетке стварања уметничке музике у Србији, даје непроцењиви значај њеном утемељивачу Јосифу Шлезингеру, сматрајући да „ретко који музичар у светској историји музике има тако одређену пионирску улогу у једној земљи и народу као што је имао у Србији XIX века Шлезингер (Сомбор, 1794 – Београд, 1870); после вишевековног затишја у српској култури за време турске доминације, све је изнова, из корена започето његовом заслугом“³. У исто време био је и старешина јеврејске општине, „те је не само речима будио него и својим примјером предњачио да Жидови узљубе Србију као праву своју домовину“⁴.

Попут кнеза Милоша, и потоњи владари су се у континуитету обраћали јеврејским музичарима у организовању културног и музичког живота, а они су остајали у Србији јер их је Србија знатно боље прихватала од њихових матичних држава, Хрватске и Аустроугарске.

У *Сјоменици поинулих и умрлих српских Јевреја у Балканским и Свешком рају (1912–1918)* записано је: „Воли своју земљу у којој си се родио и у којој живиш, јер она је твоја домовина, вели наша Библија. Тако је то било и јесте у земљи Србиновој, у којој су Јевреји радили у миру на подизању општеног благостања и борећи се за време ратова, раме уз раме, храбро поред своје браће Срба, примивши своју дужност искрено и са самопрегоревањем“. Доследни тим речима, потомци Срба Мојсијеваца написаше да су Јевреји, од када су напустили своју родну груду, били кроз сва времена добри грађани свуда куд их је водио пут историје.⁵

На позив краља Александра Карађорђевића долази Рикард Шварц, потом Ладислав Грински, Алфред Пордес и други који су деловали између два рата. Дobar однос према музичарима Мојсијеве вере настављен је и од стране Јосипа Броза за време и после Другог светског рата. Они који су успели да се спасу преживевши логоре (Рафаило Блам, Алфред Шварц, Јосиф Сион)⁶ или да се прикључе партизанским јединицама и учествују у културном животу на фронту⁷, првенствено на подручју Кордуна, Баније и

3 Стана Ђурић Клајн, *Акорди прошлости*, (Београд: Просвета, 1981), 220.

4 Исто, 226.

5 Олга Јанковић, „Два брата одужише дуг према отаџбини“, Политика, 18. 8. 2017.

6 Видети: Јелена Боснић, *Музика иза бодљикавих жица: зборник сећања југословенских рајних заробљеника, интернираца и политичких затвореника, за време народноослободилачког раја 1941–1945. године*, (Београд: Савез удружења музичких уметника Југославије, 1985), 1-309.

7 Видети: Андрија Томашек (уредник), *Музика и музичари у НОБ: Зборник сећања*, (Београд: СОКОЈ, Сумуј, 1982), 1-382.

Лике, бежећи од усташког терора, били су ти који су после рата изградили културни живот ФНР Југославије: Андреја Прегер, Оскар Данон, Људмила Фрајт, Енрико Јосиф, Бреда Калеф, Мира Баум Сањина.⁸

Упркос крајње неповољним условима, музичари су у народноослободилачкој борби одиграли значајну улогу и дали низ уметничких остварења, како на композиторском, тако и на извођачком и организаторском пољу. Неки су страдали у борбама као Мирко Хаузер, Франц Штурм, Марјана Шен, Марта Остерц, док је Ерих Хецел, скривајући се, погинуо у англоамеричком бомбардовању (1944).

О организовању културног живота у логору и међусобног помагања српског и јеврејског народа пише Кринка Видаковић Петров у чланку *Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за ратне војне заробљенике*⁹, где помиње улогу Рафаила Блама¹⁰ у организовању музичког живота у логору „Д“ у Оснабрику (Osnabrück) 1943. године, уз учешће заробљених Срба и Јевреја.

У даљем излагању приказаћемо живот и дело музичких уметника јеврејског порекла који су животни и радни век остварили у Србији и Краљевини Југославији и значајно допринели њеном целовитом музичком развоју, а трагично страдали у Холокаусту. У сагледавању деловања ових уметника фокусирамо се на међуратни период с обзиром на то да су тада били у зениту свога стваралаштва услед своје преране смрти.

Посебно су обрађени музички ствараоци јеврејског порекла који су стварали у Србији. Њихове успешне каријере прекинуте су у логорима, углавном из етничких, геноцидних побуда: Рикард Шварц (Јасеновац, 1941), Ладислав Грински (Старо сајмиште, 1941), Ерик Самлајић и цела породица Самлајић (Јасеновац, 1944), Алфред Пордес (Јасеновац, 1942), Ружа Винавер (Бањица, 1942). Музичари јеврејског порекла који су претежно деловали на територији Хрватске готово су сви страдали у Јасеновцу¹¹. Услед оскудних досадашњих података у сагледавању ових уметничких

⁸ Стана Ђурић Клајн, Увод у историју југословенске музике, (Београд: Уметничка академија у Београду, 1962), 58.

⁹ Кринка Видаковић Петров, „Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за ратне војне заробљенике“, у: монографија *Јевреји Србије – официри војске Краљевине Југославије*, Јеврејски историјски музеј, (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2015)

(Извод из овог рада представљен је на 5. годишњој радионици за истраживаче Холокауста, Међународни институт за истраживање Холокауста, „Теолошка разматрања и дебате наспрам Холокауста у стварном времену“ . Јад Вашем, Јерусалим, јул 2012. Писан је изворно на енглеском, а потом га је ауторка превела на српски.)

¹⁰ Рафаило Блам, *Сећања на заробљенички логор*, El mundo Sefard, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secaња-na-zarobljenicki-logor>. Датум приступа 02.09.2022.

¹¹ О јеврејским музичарима који су деловали претежно на територији Хрватске, највише података налазимо код Тамаре Јуркић-Свибен и у Жидовском биографском речнику.

личности, укључићемо и нове податке проистекле из личних архивских истраживања и извођачког искуства. Поједина дела су пронађена само у рукопису, што даје тежину како у дешифровању, тако и извођењу музичког нотног материјала¹².

Музички уметници Краљевине Југославије у Србији који су страдали у Холокаусту

РИКАРД ШВАРЦ

Рикард Дундо Шварц (Загреб, 20. IX 1897 – Јасеновац, 1941), композитор, диригент, педагог, музички писац и критичар, оставио је значајан траг у музичкој култури Србије (Београд и Нови Сад). Чинило се да су са његовим физичким уништењем заувек нестала и његова дела. Међутим, 1995. године у јерусалимском архиву *Евентов*, пронађене су следеће партитуре: рукопис из студентских дана у Бечу *Варијације на Моцартов менуеџ* (*Variationen und Fugato über ein Menuetto von Mozart für Klavier zhdg*, 1922), *Дечја свита за клавир* (1935) и *Свечана музика у часи 27. октобра 1935*. Ради се о делима

која се налазе на компакт диску аутора рада¹, укључујући и поменуте *Варијације* које су, након 100 година од настанка (1922–2022), доживеле своју светску премијеру.

Рикард Шварц, рођен у јеврејској породици, пореклом је из Велике Кањиже (Nagykanizsa). Отац Људевит био је правник, политичар и први посланик јеврејског порекла у Хрватском сабору (1887–1913), Загребачкој скупштини и Хрватско-угарском сабору у Будимпешти. Мајка Ирда Краус. Имали су четворо деце: Рикарда, Вилима, Наду и Ана Марију.

Музичко образовање започиње у Загребу, где пише своје прве композиције, али га у томе прекида Први светски рат и одлазак у војску. По повратку (1918), по очевој жељи уписује студије хемије, потом у Бечу Високу техничку школу. Под утицајем богатог музичког живота и афинитета према музици, напушта технику и уписује Академију за музику (*Staatsakademie für Musik und darstellende Kunst in Vienna*, 1919), где студира композицију, клавир и дириговање код најзначајнијих стваралаца савремене музике тога доба – Берга и Шонберга. Под њиховим руководством

¹² Недавно откривен нотни материјал у Националном архиву Израела, захваљујући израелском историчару Цви Лоцеру (Cvi Locker) и музикологу Душану Михалеку, представља основу пројекта и концертног репертоара аутора овог рада.

и под утицајем музике Малера, Шварц компонује осам композиција које укључују виолинска, клавирска и камерна дела, соло песме (*Arabischen Nächten*) и две хорске песме с текстом на јидишу. Иако под окриљем савремене музике, веома је ценио и музику Моцарта, Чајковског, Брамса, те тако настају *Варијације на тему Моцарта* (1922). Не одвајајући модерну музику од традиционалних стилова, нити старо наспрам новог, у својим написима користи израз „умерено модерна“ музика, што је био и његов генерални животни став. Иако дискретан у свим аспектима, био је комплетан музичар.

Након повратка са студија, у Хрватској је живео само неколико година (1922–1926). Први концерт приређује 1922. године, међутим, његова музика са елементима бечке модерне не наилази на разумевање критике у родном граду, те ради у Осијеку и Сплиту. Замерено му је да у хрватску музику „доноси префињене бечке парфуме, уместо да се диви љепоти нашег (хрватског) пољског цвијећа“¹³.

Трећи, најплодотворнији, најкреативнији и најдужи период свога живота проводи у Србији (1926–1941), где је његово стваралаштво наишло на знатно топлији пријем и разумевање. По позиву краља Александра Карађорђевића дошао је у Београд, прво као наставник музике за краљевску породицу, а потом добија најважнија водећа места у музичком животу Београда и Новог Сада, као изузетно поштован педагог, пијаниста, диригент, композитор и музички критичар. Од многобројних функција помињемо: диригент оперете у Београду (1927/28); са Милојевићем и Манојловићем оснивач и први уредник часописа *Музика* (1928/29); са Станом Ђурић Клајн публициста у *Звуку* (1931–1936), *Музичком гласнику*, *Радио Београду*, *Жидову* (800 чланака); држи предавања из историје музике на Коларчевом народном универзитету (1934–1938).

Одмах по доласку у Београд (1926–1937), поверено му је место заменика директора, професора клавира, теорије, диригента оперског студија и оркестра Музичке школе *Спанковић*, када настаје и *Дечја свиџа за клавир* (1935) посвећена дванаестогодишњој ученици Верици Вељков (уд. Медаковић). На првој страни руком је написано: „Мојој великој Верици овај примерак за чување, Дундо. 17 / I. 35.“¹⁴

Исте године (1935) настаје и композиција *Свечана музика у часи* 27. октобра 1935.¹⁵ издата у склопу *Споменице свечане инсталације Велике*

13 Душан Михалек, *Музика и реч*, (Нови Сад: Прометеј, 2018), 226.

14 Вера Вељков је студије клавира завршила у Паризу. Била је редовни професор на Музичкој академији у Београду, супруга академика Дејана Медаковића и мајка диригента Павла Медаковића.

15 Обе композиција се могу чути на музичком компакт диску Ј. Јанковић.

ложе у *Београду*¹⁶, за потребе НОБ, Велике ложе за Краљевину Југославију XVIII дистрикта, у којој је учешће узео и сам композитор Рикард Шварц, као извођач на хармонијуму.¹⁷

Од 1936. до 1941. године живи у **Новом Саду**, где развија богат музички живот на функцијама: директор Музичке школе *Исигор Бајић* (која тада доживљава препород), диригент Српског народног позоришта, приређује симфонијске концерте као диригент и предавач, ради музичке аранжмане за драмске представе. У Новом Саду заснива брак са Верицом Јовановић која умире на порођају, родивши му сина Милорада Лудвига-Лују (1938). Године 1940. мобилисан је у Сарајеву, потом у Македонији. Након слома Краљевине Југославије, априла 1941. г. побегао је у Загреб, где су му живели остарели отац, немоћна сестра и син. Дана 30. јуна 1941. г. ухапшен је и одведен у Загребачки збор, а одатле 2. (3) јула у Госпић, затим пашки логор Слана и, напослетку, у логор Крапје (Јасеновац I), где је вероватно страдао пре краја 1941. године. У међувремену, његов отац је упутио молбу поглавару Анти Павлићу да га пусти из логора, а ова молба бива прослеђена министру

Андрији Артуковићу. У молби је навео да његов син има незбринутог трогодишњег синчића Лују из брака са аријевком Верицом Јовановић која је умрла на порођају. Молба није услишена.

Слика: Рикард Шварц са сином. Извор Д. Михалек

Брат Вилим-Вило (1901) страдао је такође у **Јасеновцу** (1945). Био је банкарски службеник, један од оснивача Савеза јеврејских омладинских удружења (1919), радио у Жидовској општини у Загребу (1941). У непознато доба ухапшен је и депортован у логор Јасеновац. **Сестра Нада** (1902–1983), инжењер, студије хемије завршила у Прагу и радила у фабрици текстила *Крањ*. Тешко је рањена 4. фебруара 1941. године, у бомбашком атентату на Енглеску читаоницу у Загребу. Иако инвалид, ухапшена је 1944. године и требало је да буде одведена у логор. Ослобођена је захваљујући интервенцији Алојзија Степинца. После рата била је асистент на Техничком факултету

16 N.O.B.B. Velika loža za Kraljevinu Jugoslaviju XVIII distrikt, *Spomenice svečane instalacije Velike lože u Beogradu*, (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Grafičkopreduzeće "Prosveta", 1936), 5.

17 Видети: Andreja Radonjić, "Bene Berit u Srbiji I Jugoslaviji (1911-1940)", (1997). 7. (3. 4).

у Загребу¹⁸. О сину **Милораду-Луји** немамо податке осим да је, након очевог страдања и мајчине смрти, остао у Новом Саду код бабе и деде и да се касније преселио у Канаду (по казивању Душана Михалека). Музичку заставштину Рикарда Шварца сачувао је таст Јовановић у Новом Саду, коју је након Другог светског рата предао Шварцовой сестри Нади. Након њене смрти (1983), заоставштина је пренета у архив Хрватског гласбеног завода, где се и данас налази његових 27 дела.

ЛАДИСЛАВ ГРИНСКИ (ГРИНБАУМ)

Ладислав Грински, рођен **Гринбаум (Grünbaum)** (Сомбатхеј, Мађарска¹⁹ 1904 – логор Бањица 1941²⁰) Првобитно је одведен у логор Топовске шупе, након покушаја бекства стрељан на Бањици, а обешен на Сајмишту као показни пример. После рата, његова дела нису извођена јер су готово сва била изгубљена. Радни и животни век провео је у Београду, активно доприносећи богатству музичке сцене Београда између два рата.

Рођен је у јеврејској породици са пет ћерки и једним сином. Прва знања о музици добио је од мајке Берте, наставнице клавира. Отац је рано умро, те се породица око 1919. године преселила у Иванек код Вараждина, код мајчине сестре, где је Ладислав руководио локалним тамбурашким ватрогасним оркестром. Тих неколико година, заправо, представљају једини његов боравак у Хрватској. По сећањима Рафаила Блама, „веома млад је дошао у Београд (око 1925) и већ је умео да прилично добро свира на клавиру“²¹.

18 Извори за биографију: V. Peričić, *Muzički stvaraoci u Srbiji* (1969), 536; S. Đurić-Klajn u: *Muzička enciklopedija* (1977), 521; K. Kovačević (ur.), *Leksikon jugoslavenske muzike 2* (1984), 447; G. Ivoković (1998), 80; T. Jurkić Sviben (2016); D. Mihalek (2018), A. Vasić (2019). I. Golstein (ur.) *Židovski biografski leksikon* (2018).

19 Податак о рођењу Ладислава Гринског, преузет је из Записника о извршеном саслушању Одељења специјалне полиције Управе града Београда (8. новембар 1941), који је Грински сам потписао (Јеврејски историјски музеј). Погрешни наводи о рођењу налазе се у: „Српској енциклопедији“ Матице српске и САНУ (2018), 602 где стоји: Вараждин 1904; У „Српском биографском речнику“ Матице српске 2006, 813 (Ивањец код Вараждина, Хрватска 1904); у Докторској дисертацији М. Васиљевић (2019). (Ивањец, Хрватска 1904), 294.

20 Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944.* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 229.

21 Рафаило Блам, Сећање на композитора Гринског, *Јеврејски преглед*, 1-2. 1983, *Elmundo Sefarad*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

Заједно са Љубицом Марић студира композицију код Јосипа Славенског у Музичкој школи у Београду (1925–1929). Већ на почетку студија испољава велику обдареност, а попут Рикарда Шварца, у личности професора Славенског (писмо од 14. јануара 1930)²² стекао је не само одличног педагога већ и личног пријатеља. У опусу Гринског запажа се снажан утицај Славенског и „нове школе“, која подразумева повратак природи, отклон од западноевропског традиционалног система вредности и наклоност ка балканизму и зенитизаму.

На слици проф. Славенски са студентима Љ. Марић и Л. Грински

Током студија, Грински се издржавао радећи као пијаниста у хотелу *Палас*, *Аудио-клубу*, цез оркестру Рафаила Блама. Диригује хором *Руској музичкој друшћива* (1928) и *Великим оркестром Радио Београда* (1937, 1939, 1940). У периоду између два рата, музика Гринског доживљава узлет. На *Европском концерту* у Народном позоришту, који преноси Радио Београд (11. мај 1931) за чешке, аустријске, пољске, мађарске и немачке радио станице, Београдска филхармонија изводи премијерно *Оријенталну свићу*. На турнеји 1933. (Француска, Шпанија, Енглеска, Белгија) диригује Академским музичким друштвом Краљевине Југославије и цез оркестром *Jolly Boys*. Вишеструко је награђиван и изводи се у Југославији и Европи: *Трећи фестивал југословенске музике у Паризу* (1933), *Концерт за виолину* (Прва награда Радио Београда за нова дела, 1935), *IV словенска рајсодуја* (Награда Друштва *Цвијета Зузорић*, 1935); диригује Великим радио оркестром, ауторски концерт (1937). Наступа и током 1939/1940, а непосредно пред рат, његова *Свића за пет хорни* је награђена на такмичењу у Прагу. *Свита Сториј у музици* писана је за Олимпијски одбор (ЈОК) и изведена у Коларчевој задужбини. Био је и музички уредник *Државне радио-станице у Београду*.

Од богатог опуса (оркестарска, концертна, сценска и камерна музика), сачувано је само неколико композиција: *Jamelle* фокстрот из оперете *Преварени за клавир* (1932), популарне едиције Јована Фрајта; *Планинарска корачница* посвећена хрватском планинарском друштву (око 1919); *Четири*

22 Писмо Р. Шварца упућено Јосипу Славенском јануара 1930. г. (Легат Ј. Славенског, П 228).

комада за виолину и клавир (*Quatre pièces for violin and piano* (1932); *Air hebreic* (1931); *Rondino* (1932); *Soirée turque* (1927); *Danse Roumain* (1932)). Дело одражава склоност ка народним мотивима и космополитску тежњу уметности ка спајању духовних и културних вредности балканских народа, сматрајући да није само Балкану потребна „европеизација“, већ да је и Европи потребна „балканизација“ (зенизитизам). Накнадно смо пронашли још две партитуре: *С вечери кад ме нема*, песма за глас и клавир (1932) и *Лолџос Танџо*. Све композиције су снимљене од стране аутора рада¹.

Док је Славенски био учитељ Гринском, дотле ће Грински бити први учитељ музике младом Енрику Јосифу, будућем композитору, академику, оличењу духовног јединства српског и јеврејског народа, уз кога је Енрико написао и прве своје композиције. Касније ће Е. Јосиф, међу првима, 1990-их говорити о Јасеновцу и његовим жртвама.²³

Ладислав Грински је био ожењен Катицом Ревес, ћерком власника кафане *Руски цар*. Заједно са супругом, шестогодишњом ћерком Хелгом и њена два брата, одведен је у јеврејски логор на Бањици и погубљен 18. новембра 1941. Приликом покушаја бекства је, са женином браћом, јавно обешен и изложен на Сајмишту, као пример другима од стране Гестапоа. Податак о томе како је Грински завршио познат нам је из више извора: на основу сећања композиторке Љубице Марић, која је била блиска са њим, те да је „при покушају бекства из логора убијен“²⁴; из сећања Рафаила Блама²⁵: „Грински је страдао у логору заједно са супругом и ћерком; немачки

На слици: Грински са супругом;
Извор: Јеврејски историјски музеј

²³ У чланку *Јасеновац – њерстџионика небеске Србије* (1990), Енрико даје занимљиво виђење страдања српског народа у овом логору, значај Јасеновца за српски народ у духовном смислу, као и непокајани однос Хрватске према злочину, који је до данас непромењен. Видети: М. Белић-Корочкин Давидовић и Радивоје Давидовић, *Енрико Јосиф: виђења и сновиђења*, (Београд: Чигоја, 2022), 236.

²⁴ Љубица Марић, *Записи*, (Београд: Архипелаг, 2009), 35.

²⁵ Рафаило Блам, *Сећање на композитора Гринског*, н.д., Јеврејски преглед, 1-2. 1983, Elmundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

злочинци су га јавно обесили **наслед Сајмишта** због парчета хлеба“. За нас најзначајнији извори су: Историјски архив Београда, Управа града Београда Специјална полиција УГБ-СП, (IV одсек за Јевреје), II књига заточеника логора Бањица, Јеврејски историјски музеј у Београду.

Записници саслушања и пратећи документи откривају нам идентитет, локацију, начин хапшења, као и детаље покушаја бекства, што нам у случају Гринског отклања недоумицу и досадашње различите податке о месту његовог рођења. Треба истаћи да су изјаве затвореника добијане често уз примену метода присиле, уцене и мучења, што у самим записницима није споменуто. Стога наводимо хронологију догађаја хапшења:

У *Транскрипцији записника о ислеђивању Ладислава Гринског, Хинка и Душана Ревеса од 6. XI 1941. г. у канцеларији Начелства среза Јосавског на Умци* стоји: „Приведен данас од стране граничног отсека финансијске контроле у Остружници овом Начелству Владислав Грински, стар 37 година, из Сомботеј – Мађарска, сада живећи у Београду са станом у Краља

Рађено 8 новембра 1941 год. г.
у Одељку специјалне полиције
Управе града Београда.

ЗАПИСНИК

О извршеном саслушању ГРИНСКИ ЛАДИСЛАВ, музичара, са оцем у улици Кр. Петра 54, рођен 12-IX-1904 године у Сомботеју, од оца Јакоба и мајке Ветре рођене Мајер, ожењен отац једног детета, не осуђиван, не кажњаван, који о потребном упитам изјави следеће:

Српским октобра месеца т.г. ухапшен сам од стране Немца и одведен у логор код Топовских шума.

На дан 5 с.м. изређено ми је мама тројица мени РЕВЕС ДУШАН и ХИНКО, да носимо неке цигле у близини логора. Ми смо изашли из логора и радили једно време, па кад нам се указала згодна прилика ми смо побегли ка селу Остружници где смо ухапшени од стране граничара.

Нас тројица договорили смо се још у логору да побегнемо чим нам се укаже згодна прилика, па смо зато мајпотребније ствари и новац држали узасе. Кад смо дошли у Остружницу ми смо гледали да бегемо што даље од Београда биго да пребемо у Хрватску или да идемо за Србију.

То је све што имам да изјавим, доказ ми је прочитан и у овему остајем при истом.

Писмен сам
Ладислав Грински

САСЛУШАО И СВЕРАВА:
Трип

Петра улици Бр: 54, ожењен, отац 1. детета, неосуђиван и некажњаван, вере римо-католичке, поданик бив. Југославије“, који изјављује: ‘Дана 5. овог месеца у 16.30 ч, ја сам са Равес Душаном и Ревес Хинком, пошао према Чукарици у намери да купимо дрва за нашу личну употребу, пошто у Београду нема дрва. На Чукарици их нисмо нашли, те нас је једна стругара упутила на Макиш. Пошто их ни тамо нисмо нашли, у Макишу смо преноћили и јутрос у 6 ч. кренули даље. У Остружници смо се распитивали да ли има дрва за продају и да ли се може прећи преко. Грађани које смо питали одговорили су нам да дрва нема нити да се преко може и сме прећи. Овај наш разговор са грађанима села Остружнице чуо је један граничар и пошто смо му се учинили сумњиви, легитимисао нас је и спровео Начелству. Граничари који су нас привели, врло су се коректно и лојално држали према нама те нисмо малтретирани нити тучени’. Потом је приведен Ревес Душан, са истом адресом становања, нежењен, неосуђиван, некажњаван, вере римо-католичке, који је потврдио да је са Ладиславом Гринским и Ревес Хинком пошао на Чукарицу и да се са њим исто десило, те да ништа друго нема да изјави.“²⁶

У *шранскрийтју зайисника о ислеђивању Ладислава Гринског од 8. новембра 1941.* УГБ-СП, поред поменутих личних података стоји да је средином октобра ухапшен од стране Немаца и одведен у логор **Топовске шупе**. „На дан 5.о.м. наређено је мени, Ревес Душану и Хинку да носимо неке цигле у близини логора. Ми смо изашли из логора и радили једно време, па кад нам се указала згодна прилика ми смо побегли ка селу Остружници где смо ухваћени од стране граничара. Нас тројица договорили смо се још у логору да побегнемо чим нам се укаже згодна прилика, па смо зато најпотребније ствари и новац држали уза се. Кад смо дошли у Остружницу гледали смо да бегемо што даље од Београда било да пређемо у Хрватску или да идемо за Србију. То је све што имам да изјавим, исказ ми је прочитан и у свему остајем при истом.“

У *Решењу о упућивању у концентрациони логор Ревес Душана, Ревес Хинка и Ладислава Гринског од 10. новембра 1941.* УГБ-СП, II br. 2922/1941, поред личних података, стоји да се решење одмах изврши и достави шефу концентрационог логора уз **образложење**: „Вођеним извиђањима је утврђено да су именовани побегли из концентрационог логора на Дедињу, на дан 5 октобра 1941. г. у правцу Србије у циљу да се ставе у службу партизанским одредима што се доказује чињеницом што је код њих пронађена већа количина јода, фате, завојног материјала и другог санитарског материјала.

²⁶ Sig. IAB UGB SP IV - 43/8 k 279/28, Transkript zapisnika o isleđivanju Vladislava Grinskog, Hinka i Dušana Revesa, *CHRE do poslednjeg*, <https://cieh-chre.org/doposlednjeg/reves-hinko-dusan-grinski-2-2-11/>, датум приступа 12. 09. 2022.

Пошто су именовани, оваквим недозвољеним радом опасни по јавну безбедност и поредак у држави, то је одлучено да се ставе у концентрациони логор у коме имају остати до даље наредбе“.

У *Извештају СП о ухваћеним Јеврејима одсеку за Јевреје и Цијане од 27. новембра 1941.* 2814. II br. 2922/41 стоји: „Извештава се Одсек да су одбегли Јевреји **Грински Ладислав, Ревес Душан и Ревес Хинко**, који су дана 5. XI т.г. побегли из немачког концентрационог логора, ухваћени од стране српских граничара код села Остружнице и спроведени овом Одељењу, које их је својим решењем од 10. XI 1941. г. упутило у конц. логор на **Бањицу**.“²⁷

И на крају, у попису жртава логора подбројем 1087. стоји: **Ладислав Грински**, музичар, од Јакова и Берте Мајер, **жена Катица**, дете **Хелга**, у логор дошао 10. XI 1941. Од УГБ. Стрелан-обешен у Јеврејском логору 18. XI 1941. г. од Гестапоа.²⁸

У својим *Сећањима*, Рафаил Блам каже: „Веома ретко пишемо о бројним београдским музичким уметницима Јеврејима жртвама фашизма који су до 1941. године дали значајан прилог културном животу главног града Југославије. Један од таквих уметника био је Ладислав Гринбаум-Грински. Нажалост, остала је само успомена на изванредног композитора чије је име поред имена десет других композитора страдалих од фашизма, уклесано на мермерној плочи у Удружењу композитора Србије.“^{29 30}

ПОВОДОМ 20- ГОДИШЊИЦЕ ТРАГИЧНЕ СМРТИ Д-р ВОЈИСЛАВА ВУЧКОВИЋА САВЕЗ КОМПОЗИТОРА ЈУГОСЛАВИЈЕ У СВОМЕ ДОМУ ПОСТАВЉА ОВУ ПЛОЧУ У СПОМЕН СВИХ КОМПОЗИТОРА КОЈИ СУ ИЗГУБИЛИ ЖИВОТЕ У ТОКУ ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ 1941 - 45

Д-р ВОЈИСЛАВ ВУЧКОВИЋ	ПЕШЛ РУДИ
Д-р ПАВАО МАРКОВАЦ	ПОРДЕС АЛФРЕД
ГРИНСКИ ЛАДИСЛАВ	РАБАДАН ИВАН
ХЕРЦЛ РОБЕРТ	САМЛАИЋ ЕРИХ
ХИРШЛЕР ЖИГА	СЕВЕР АЛБИН
МАРОЛТ СВЕТОЗАР	ШТУРМ ФРАНЦ
ПЕШЕВ ПАНЧЕ	ШВАРЦРИКАРД

Плоча на улазу у Удружење композитора Србије (СОКОЈ)

²⁷ Ibid, sig.

²⁸ Извор: Јеврејски историјски музеј у Београду, попис жртава, (Кутија 13.14).

²⁹ Рафаило Блам, Сећање на композитора Гринског, н.д., Јеврејски преглед, 1-2. 1983, El mundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

³⁰ Извори за биографију: М. Милин, у: Српска енциклопедија, Том III, Књ. 1 (2018), 602; Д. Михалек, у: Српски биографски речник 2, (2006), 813.

АЛФРЕД ПОРДЕС СРЕЋКОВИЋ

(Сарајево 14. новембар 1907 – Јасеновац, јули 1942), композитор и један од водећих диригената Народног позоришта у Београду (1931–1941) у којем је дириговао цео стандардни оперски репертоар (више од 400 представа). Син је Антоније Финци и Срећка Пордеса, саветника у Министарству финансија. Након студија у Загребу (1928), наступа као диригент: у Сарајевском народном позоришту, друштву *Лири* (1928/29) на Цетињу, у Српском народном позоришту у Новом Саду и друштву *Обилић* (1938). Као композитор, највише се истакао у музичко-сценским делимау којима се ослања на фолклорне мотиве. Пише музику за документарне филмове: *Југославија, њрелета земља контрасија* (1935), *Прича једног дана* (приказ једног дана у Београду 1941) режисера Макса Калмића, Јеврејина из Земуна, стрељаног у првој групи Јевреја у Јајинцима, 1941. године. Песму из овог филма *Сви ви ишћо машћаше о срећи*, коју пева Милан Тимотић, користиће и Слободан Шијан у филму *Марашонци љрче љочасни крућ* (1982). Пордес пише и забавну музику, а био је и један од најпознатијих аутора домаћих аутохтоних оперета на овим просторима: *Contessa Violetta* (1927, Загреб), *Miss Ganimed* (прва оригинална домаћа оперета у Сарајеву, 1929), *Босанска љубав* (1936, Сарајево, Београд), *Омер Паша* (1938, Загреб), као и једног од првих југословенских балета – *Оћан у љланини* (1941, Београд), са мотивима из јужне Србије. Гостовао је широм Југославије и Европе. Услед немогућности извођења његових дела у Аустрији, Француској, Скандинавији и другим земљама због јеврејског презимена, наступао је под псеудонимом „Срећковић“. Последњу представу – *Продана невеста* дириговао је уочи бомбардовања Београда (5. априла 1941).

Ухапшен је у Сарајеву, док је из Београда (1941) са супругом Ерном бежао према Мостару, где су се сакривали у кући породице Финци, код жениних родитеља. Тих дана настала је опера *Јесења бура*, према тексту драме Иве Војновића *Еквиноциј*, коју завршава непосредно пре депортације у логор Јасеновац, што можемо закључити по назнакама у партитури опере. На крају другог чина назначен је датум: „29.V 1941. четвртак, Сарајево“ и још на једном месту: „6. VII 1941“, што значи да се у том периоду још налазио у Сарајеву. Према сведочењу диригента Оскара Данона, последњи пут је виђен на улици у Сарајеву.³¹ Нажалост, Алфред Пордес није имао срећу да чује своју оперу, која ни до данас није изведена, иако постоји партитура коју је сачувала Ванда Штерн и заједно са целом заоставштином исту уступила Архиву Јеврејског музеја у Београду. У једном загребачком подруму, 2002. године пронађени су нотни записи два марша-корачница из 17. XII 1941. г., за које се сматра да је Пордес био приморан да их напише у Јасеновцу у

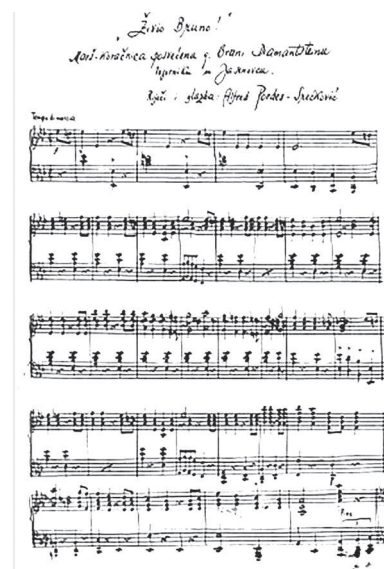
31 Oskar Danon, „Sa pesmom na usnama i puškom o ramenu“, u: *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009), 21.

славу озлоглашених управника у логору Бруна Диаманштајна и Бернарда Винера – *Живио Бруно!*³²

Такође је пронађен **Пордесов портрет из Јасеновца**, који је нацртао сликар **Даниел Озмо**, са знаком „Јасеновац 1941“³³. Испод портрета записано је неколико уводних тактова опере *Јесења бура*, са потписима Д. Озмо и А. Пордес. Претпостављамо да је композитор, уз потпис на свом портрету ставио и уводне тактове свог последњег опуса, написаног непосредно пре хапшења, како би подсетио на постојање свог дела, те да су том поруком обојица (музичар и сликар) хтели да оставе некакав траг за собом, схвативши да се из логора неће спасити.³⁴ На молбу сестричине Ванде, истакнути загребачки уметници су 1942. године потписали молбу за ослобађање Пордеса из логора Јасеновац, као и за Жигу Хиршлера, али молба није услишена.

Портрет Алфреда Пордеса из Јасеновца, нацртао сликар Даниел Озмо, Извор: Приватна заоставштина, према Јуркић-Свибен.

„Živio Bruno!“
Marš-koračnica posvećena gospodinu Brunu Diamantsteinu, logorniku u Jasenovcu. Riječi i glazba Alfred Pordes-Srečković
Извор: Приватна збирка Бранка Полића

32 Tamara Jurkić Sviben, „Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941“ (Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji Zagreb, 2016), 396-400, prilog 22, 22a i 22b.

33 У „Лексикону југославенске музике“ стоји датум смрти: VII 1941, као и код Ивана Чавловића (2011), *Историја музике у БиХ*. Међутим, на Пордесовом портрету, који је нацртао Данијел Озма у логору Јасеновац, стоји: XII 1941, што значи да су до децембра 1941. и А. Пордес и Д. Озмо били још живи. (Види портрет)

34 Извори за биографију: М. Pozajić, u: *Muzička enciklopedija* (1977) 111, Т. Jurkić Sviben (2016); К. Kovačević (ur.), „Leksikon jugoslavenske muzike 2“ (1984), 200; I. Golstein (ur.), „Židovski biografski leksikon“ (2018).

ЕРИХ ЕЛИША САМЛАИЋ

Још један са листе на спомен-плочи српских композитора страдалих у логору **Јасеновац**.

Ерих Елиша Самлаић (Карловчићи крај Пећинаца, Срем, Србија 13. VII. 1913 – логор **Јасеновац**, 6. VI 1944). У јасеновачким логорима страдала је и цела Самлаићева породица која је живела у Земуну: **отац Емануел, сестра Ружа и брат Хуго** страдали у **Јасеновцу** (1942), **мајка Марија** (р. Клапфер) и **супруга Љерка** (р. Блау) у **Старој Градишки** (1942). Пример породице Самлаић нам недвосмислено говори о суровости геноцидног страдања у јасеновачким, усташким логорима на подручју НДХ.

У рукопису књиге др Јуде Левија *Наши Јевреји у књижевности, науци и новинарству, музици, ликовној уметности и џуми њед II свештски рај*, Самлаић се помиње као најмлађи, али даровити композитор, критичар, диригент, мелограф, музички писац и песник, који је својим свестраним активностима оставио траг, првенствено на подручју Србије, а потом и у осталим деловима Краљевине Југославије.

Самлаић је основну школу и гимназију завршио у Земуну, као ђак генерације, а потом и Филозофски факултет у Београду (1935). У Јеврејском историјском музеју и Историјском архиву Београда налазе се оригинална сведочанства из Земунске гимназије са оценама из свих предмета, као и Картотека житеља, где се помиње као дипломирани филозоф. У исто време је похађао Музичку школу *Сџанковић* код поменутог професора Рикарда Шварца. Током 1935. године, био је на релацији Београд–Загреб, припремајући докторску дисертацију о Вјенчеславу Новаку. Докторирао је 1941. године у Београду, а рукопис дисертације припремљен за штампу изгорео је у Народној библиотеци у бомбардовању 6. априла.

Био је диригент у загребачкој синагоги, оснивач јеврејског певачког друштва *Ахдуџ*, сарадник недељника Жидов, уредник месечника јеврејске културе *Омануџ* у којем пише о јеврејској и синагогалној музици. Покренуо је и едицију партитура и издања, која у доба ширења фашизма у Европи добијају још већи значај. У Београду објављује радове у *Музичком гласнику*, као и своју поезију и прозу, под псеудонимом **Хире** (обрнуто Ерих).

У том кратком раздобљу (1933–40), Самлаић постаје један од најзначајнијих тумача јеврејске музике на југословенском подручју. Као мелограф бави се записивањем древних мелодија, старих напева синагогалне музике, које потом обрађује на модеран начин. Један од његових првих текстова у *Омануџу* (1936) – *Судбина Кол нидре мелодије*³⁵ говори о настанку и развоју

35 Eliša Erih Samlaić, „Sudbina Kol nidre melodije“, *Omanut*, 1 (1936) (sept); *Novi Omanut*, (2003) репринт.

популарне мелодије јеврејског богослужења, доносићи запис сефардске мелодије из Београда. Према Жени Лебл, Самлаић је „заслужан за конзервирање старијих напева синагогалне музике и сефардске религиозне мелодије из Београда према појању бившег београдског рабина Шалома Русоа“³⁶. Како је потицао из ашкенаске породице, подједнако је познавао и тај правац јудаизма. Композовао је *Хасидске мелодије* и друга дела за хорове; на концерту *Псалми кроз векове* (1940) хор *Ахдуџ* извео је *Eli, Eli, lama azavtani*. Интересовао се и за нејеврејске теме: *Три џасџела* (*Морска врба, Јабланови и Бор*) на стихове Јована Дучића и *Балада* на стихове Страхимира Крањчевића, циклус *Куда џлове наше лађе* за глас и камерни оркестар (1940). Дела му наилазе на повољан одзив у домаћој и иностраној штампи и изводе се на радио-станицама у Београду, Загребу, Букурешту, Јерусалиму.

Сефардске џеме Балкана и Јеврејске балканске мелодије за виолину и клавир, објављене у Њујорку (1940), прва је извела супруга Љерка (Блау) на концерту јеврејске музике у Загребу (30. јануара 1941. г.). Иако традиционалиста, Самлаић је био и присталица неопходности мешања различитих култура. О утицају других култура на формирање мелодије *Кол нидре*, пише: „Када би наша музика којим случајем била издвојена, потпуно чиста од сваког страног утјецаја, требало би је се одрећи, јер она онда не би била одраз свих неприлика кроз које је прошао жидовски народ“³⁷. Јеврејска музика је увек у процесу, превирању под најразличитијим могућим утицајима, али мора чувати своје традиционалне корене. Поводом синагогалног богослужења у загребачкој синагоги уз употребу музичких инструмената, око чега се водила велика полемика (1939), пише есеј *Ориџле, орианисџа, виолине и клавир и груџо у синаџоџи*, како би оправдао употребу инструмената у богослужењу.³⁸

У својим текстовима указује на сву искривљеност нацистичке, расистичке идеологије, али за разлику од Шварца, Самлаић критикује идеологију совјетског комунизма у брошури *Музика у Совјетској унији* (1940)³⁹ и, с тим у вези, Војислав Вучковић даје доста негативан приказ те брошуре.⁴⁰

По успостављању НДХ, Самлаић је са супругом живео код родитеља у Земуну до 1942. године. При бегу из Земуна у Сплит, са супругом Љерком ухапшен је на железничкој станици у Сарајеву и одведен у јасеновачки састав логора. У Логору III Циглана је од Натка Девчића преузео логорски оркестар и, како се истиче, „подигао га на завидни ниво. За тих концерата

36 Ženi Lebl, „Dr Erih-Eliša Samlaić“, *Novi Omanut*, br. 67/2004, 1.

37 Eliša Erih Samlaić, „Pizmonim za Simhat toru“, *Omanut*, br 1, (1940) 29.

38 Eliša Erih Samlaić, „Orgulje, organista, violine i klavir i drugo u synagogi“, *Omanut*, br 3/1939, I, 8 9.

39 Eliša Erih Samlaić, *Muzika u Sovjetskoj uniji*, (Zagreb: Naklada Knjižare A. Blau, 1940).

40 Др Војислав Вучковић, *Сџугује, есеји, криџике*, (Београд: Нолит, 1968) 572, 605- 607.

знао је и запјевао соло дионице“. Због наводног покушаја бекства хармоникаша Иве Волнера, са још 18 музичара и глумаца из „логорске казалишне дружине“, затворен је у Звонару, одакле су после два дана одведени на Градину, где су ликвидирани. Страдао је 6. јуна 1944. године.⁴¹ Његово име

налазимо на интернетском списку жртава Јасеновца и жртава Холокауста јерусалимског меморијалног комплекса *Јаг Вашем*⁴³.

Поред Душана Михалека⁴⁴, музиколога, заслужни за ревитализацију лика и дела Ериха Самлаића из Израела су: Жени Лебл и Цви Локер, који су имали увиде у материјале у архиву *Евеншов* у Јерусалиму (Историјски архив Удружења усељеника из Југославије), у којем се налазе: четири штампане Самлаићеве композиције, као и списи написани у Израелу о њему: Мирко Хиршл, *Др Ерих-Елиша Самлаић* (децембар 1955), Александар Шарон, *Елиша Ерих Самлаић* (април 1957) и Лео Клопфер, *Писмо Јакиру Евеншову о Самлаићу* (рукопис, 16. јул 1978).

Такође, од значаја је и литература о Ериху Самлаићу у земљи⁴⁵, као и документи из Јеврејског историјског музеја и Архива Београда: Картотека житеља Земунa; Уписнице у I, II, IV, VIII, разред Земунске гимназије; Пописна листа породице Самлаић у Земуну; Пријава смрти (Подаци о погинулим, пострадалим грађанима ФНРЈ у току II св. рата бр. 184), као и за мајку Марију; Синагогална матична књига 2 (1909–1918), Јеврејска општина Земун, Ратна штета Ериха и Љерке Самлаић.⁴⁶

ЉЕРКА БЛАУ-САМЛАИЋ

(Загреб, 1920 – Стара Градишка, 1942), виолинисткиња, супруга Ерика Самлаића. Њерка Фриде и Адолфа Блауа, власника јеврејске књижаре и музикалија у Загребу. По успостављању НДХ, Љеркини родитељи су пребегли на приморје, где су интернирани у логоре у Краљевици и Кампору на Рабу, одакле су их Немци, марта 1944. године, депортовали у Аушвиц, где су страдали. Љерка Блау се удала за Ериха Самлаића 1939. године. Била је први извођач његове композиције за виолину *Сефардске шеме Балкана и јеврејске балканске мелодије* (1941) у Загребу. У *Јушарњем листу* забележено је „како се Љерка Самлаић истакла својим мирним и концентrirаним начином свирке“, док *Morgenblatt* (1. фебруара 1941) пише „како је Љерка Самлаић показала високу техничку способност“⁴⁷. Наступала је на многобројним добротворним концертима, као и са друштвом *Axyuy*. У *Подацима*

43 Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, Central DB of Shoah Victims' Names (yadvashem.org), датум приступа 29.10.2022.
44 Душан Михалек, *Музика и реч*, (Нови Сад: Прометеј, 2018), 276.
45 Видети: Danilo Fogel, *Jevrejska zajednica u Zemunu: hronika (1739–1945)*, (Zemun: Jevrejska opština, 2007); Juda Levi, *Naši Jevreji u književnosti, nauci i novinarstvu, muzici, likovnoj umetnosti i glumi*, (rukopis, Jevrejski istorijski muzej, Beograd); Branko Polić, „Židovski glazbenici – žrtve Holokausta“, *Novi Omanut*, br.12, 1995; B. Polić, „Habent sua fata documenta – pronađeni rukopis disertacije“ (1939.) Erih Eliša Samlaić, „O životu i djelu Vjenceslava Novaka“, *Arti musices*, br 1, 2006.
46 Сви подаци могу се наћи у Јеврејском историјском музеју Београда, који су преузети из: Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земунa, Земунска јеврејска општина, Синагогална матична књига 2 (1909–1918).
47 Ženi Lebl, „Dr Erih-Eliša Samlaić“, *Novi Omanut* br. 67/2004, 1.

Слика: сведочење рођаке Лее Клопер (Lea Klopfer)⁴²

41 Подаци о страдању: I. Goldstein, (ur.) „Židovski biografski leksikon“, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2018).
42 Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, н.д., фуснота 42.

о поинулим, настрадалим ирађанима ФНРЈ у Шоку II св. раја (12. II 1950) бр. 183, појављује се њено име. „Ухапшена је у Земуну 1942. од окупатора и одведена у Стару Градишку, где је и погубљена. Подаци добијени од Јеврејске општине Земун“⁴⁸.

ВИНАВЕР РОЗАЛИЈА РУЖА

(Р. РОЗЕНБЕРГ)

(Варшава, 1. V 1871 – Бањица, 7. X 1942), пијанисткиња, музички педагог. Ђерка је Станислава и Павлине Розенберг. Студије клавира завршила је у Варшави, где су јој предвиђали међународну каријеру. Међутим, удаје се за лекара др Аврама Винавера и са њим одлази у до тада за њих непознату Србију. Док Авраму Шабац доноси први рендгенски апарат и бесплатно лечи сиротињу, Ружа се бави хуманитарним и пионирским радом, оснива културна друштва, даје часове клавира, свира на

концертима у добротворне сврхе („На један концерт дошао је и краљ, на шта се у то време много пазило“⁴⁹). Критичари у њеном свирању истичу, поред стручног знања и технике, „велики полет, дубину и пространу, дубоку културу. Велика култура осећа се кроз целу њену свирку и даје интерпретацијама драж правога, отменог стила.“ Одбија да свира код гувернера и да учествује у аустријским концертима, али зато са својим ученицама приређује приватне музичке послеподневе, где окупља српску културну елиту жељну музике, те их тако одвлачи од аустријских „гартенфеста“. Њени бесплатни недељни концерти постали су чувени у Београду, што је доводи у непријатност са окупаторским властима. За време ратова свуда је ишла са мужем. Аврам као лекар, управник Ваљевске болнице и родољуб, и Ружа као болничарка, бринули су заједно о рањенима и оболелима од тифуса у Првом светском рату. После рата, међу првима наступа у ослобођеном Београду (1918), ради као наставник клавира и директор музичких школа *Сјанковић* и *Мокрањац* (1925–1941). Породица Винавер остала је упамћена по научној, хуманитарној и културној делатности. У часопису *Жена и свети* бр. 3 (1925), налазе се фотографије 12 жена које су задужиле Србију у рату

⁴⁸ Сви подаци могу се наћи у Јеврејском историјском музеју Београда, н.д., фуснота 45.

⁴⁹ Слика и цитати: „Ружа Винавер наша најбоља концертна пијанисткиња“, *Жена и свет*, бр. 3, (15. III 1925), 2, 14.

међу којима су: Љубица Луковић, Драга Љочић., као и „Ружа Винавер, наша најбоља концертна пијанисткиња, која је својим радом много учинила у великом рату за Ослобођење“⁵⁰. Даље пише: „Она је сву своју просвећену делатност једне европски културне и дубоко идеалне жене посветила добру нашег народа. Госпођа Ружа Винавер, једна од најотменијих наших дама, уметница која нам чини част сваком приликом, није родом Српкиња. За 34 године што је у Србији, успела је да постане у највећој мери Српкиња, по језику, по лику, по говору и по души. Много је радила, а много и патила“. Била је мајка Мјечиславе и Станислава Винавера, учесника у Балканским, Првом и Другом светском рату, заробљених у немачким логорима. Ружа се бавила и превођењем са пољског, а и пољску јавност упознавала са нашом књижевношћу, као и Станислав, који је писао поезију, приче, есеје, преводио са седам језика. По неким изворима⁵¹, сматра се да је Ружа потказана анонимном дојавом 30. IX 1942. и одведена у затвор Гестапоа, где је убијена⁵². У евиденцији Бањичког логора наводи се: „Ружа Винавер, пензионерка, евидентирана под бројем 7489 као заточеница Бањичког логора. Стрељана 7. октобра 1942. у Београду“⁵³.

ДР АМАР ИСАК

(Београд, 27. III 1895 – логор Сајмиште, 31. XII 1941), адвокат, певач Радио Београда и хора *Обилић*.

Музички уметници Краљевине Југославије, изван Србије, страдали у Холокаусту у усташким логорима

Руководећи се именима на спомен-плочи Удружења композитора Југославије, „у спомен композитора који су изгубили животе у току ослободилачке борбе (1941–45)“, а који нису били део изучавања у образовном систему послератне Југославије, пронашли смо још неколико, који заправо нису страдали у борби, већ у логору Јасеновац. Иако је ова групација деловала углавном изван Београда и Србије, не може се отети утиску јединствене државе и јединствене културне политике на територији целе Краљевине Југославије. Међутим, након убиства краља Александра, у Хрватској

⁵⁰ „Ружа Винавер наша најбоља концертна пијанисткиња“, *Жена и свети*, бр. 3, н. д., 2, 14.

⁵¹ Извор и према: М. Vasiljević, *Jevrejski muzičari u Beogradu*, (Beograd: Hera edu Muzikološki institut SANU, 2021), 99.

⁵² Историјски архив Београд, фонд 1006, Општински одбор Савеза бораца НОБ-а Стари град, К. 33.

⁵³ Историјски архив Београд, фонд 1, Књиге Бањичког логора, 30. IX 1942.

долази до јачег продора нацизма, што је кулминирало сломом у Априлском рату и стварањем НДХ, када су поменути композитори смењени са својих руководећих места и проглашени за „*persone non grata*“, а онда је уследило хапшење и логор Јасеновац. Сагледавањем њихових биографија, може се закључити да су генерацијама били лојални грађани државе у којој су живели, те као угледни грађани представљали „крем“ интелигенције и културног развитка. Да би то доказали, многи су примили католичку веру и променили јеврејска имена, те нису очекивали да ће бити погубљени. То се може закључити на примеру Рикарда Шварца, који је напустио Србију и дошао са трогодишњим сином код оца, угледног загребачког правника, верујући да ће се ту спасити. Многи су полагали наде у Алојзија Степинца, породице и угледни уметници су писали молбе Артуковићу за избављење из логора, али ништа није помогло. Многи су извршили самоубиство како не би доспели у логор. Заправо, **Јасеновац** је био за све њих коначна судбина без избављења.

ЖИГА ХИРШЛЕР, ЈЕЛЕНИЋ

Рођен је у Великој Трновитици крај Бјеловара (21. III 1894), страдао у логору **Јасеновац** (1941). Био је југословенски композитор, публициста, музички писац и један од најпознатијих загребачких критичара у међуратном раздобљу.⁵⁴ Служио се псеудонимом Хирски, Хленски, Оленски и Јеленић.

Потиче из јеврејске породице. Дипломирао је композицију у Загребу (1917), када су настала и прва његова дела изведена на концерту *Вече југословенских складашела* (1920). На ауторском концерту одржаном следеће године (1921), изводе се његова клавирска дела, међу којима и *Млади уметник*, збирка од 50 народних напева. Од три циклуса соло песама, најопсежнија је збирка *Жидовске народне џесме* (1921), у којој је обрадио 60 напева са хебрејским и јидиш текстовима и посветио их својим родитељима. Пише и збирку јапанских песама за глас и клавир – *Јапанско џролеће* (*Japanische Frühling*, 1920), на стихове Ханса Бетхгеа, популарних у раздобљу сецесије у бечком културном кругу, што није увек наилазило на разумевање у хрватским круговима, за разлику од Београда. У периоду 1928–1936, Хиршлер је написао три опере и пет оперета, следећи тип аутохтоне домаће оперете: *Побједница оцеана* (1928), *Свадебна ноћ* (1931), *Најпрег наши* (1936), засноване на националном изразу и фолклорним елементима, као последица ослобађања од аустријске монархије и стварања новонастале државе Краљевине СХС.

⁵⁴ Извори за биографију: Т. Macan (ur.), „Hrvatski biografski leksikon“, sv 5, (2002) 580; К. Kovačević (ur.), „Leksikon jugoslavenske muzike 2“ (1984), I. Golstein (ur.) „Židovski biografski leksikon“ (2018), М. Tutavac (2015), 37.

Године 1928, Пише Хрватску рапсодију за оркестар, а на Радио Хамбургу се изводе његова дела за клавир, музика за децу, оперета *Пресиолонаследник Иван*. Популарност његових оперета потврђују и оперетни шлагери, штампани посебно, извођени као популарни репертоар хотела и кафана.

Хиршлер је, као Грински и Пордес, био једнако и композитор „озбиљне“ и композитор „ведре“, забавне музике; његова „озбиљна“ дела су награђивана престижним наградама, а она друга, лаког жанра, са успехом су се изводила по клубовима и кафанама. *Пет импресија за јудачки кваришети* награђена су на конкурс Радио Београда (1937) као најбоље камерно остварење засновано на народним темама, а *Сонатина за клавир* добија награду Радио Загеба (Југословенски албум, 1935). На Међународном музичком фестивалу у Бриселу (1938), *Лирска импресија* за клавирски трио послата су као репрезентативно дело у представљању савременог композиторског стваралаштва Краљевине Југославије. *Друја свиџа* (1940) на хрватске и босанске напеве била је последње његово изведено дело (17. III 1941). Хиршлеров опус обухвата 37 композиција (оркестарска, камерна, клавирска, соло песме, опере, оперете и сценска музика) – у почетку доминира романтичарско-импресионистички правац, док у каснијим делима следи међуратни национални стил. Већина дела је нестала, осим неколико клавирских композиција и приручника.

Као представник идеолошко-утилитаристичке музичке критике, Хиршлер је деловао према европским стандардима, борећи се против дилетантизма. Писао је суздржано, настојећи да промовише домаће стваралаштво и извођење и да га уздигне на што виши ниво како би формирао укус читавог нараштаја. Током двадесет година рада, као музички писац стекао је углед једног од најбољих музичких критичара у земљи, нарочито као хроничар загребачког музичког живота (1921–41). Писао је критике и осврте, расправе, биографске написе, фељтоне, есеје. Објављивао је у листовима и часописима: *Новосћи*, *Нова Европа*, *Дер Морјен*, *Слободна трибуна*, *Дие Драу*, *Женски листи*, *Хрвајска мейројола*, *Јушарњи листи*, *Омладина*, *Вечер*, *Музичар*, *Театер*, *Жидов* (више од 850 написа). Његови текстови су сакупљени у осам књига које су изгубљене за време рата. У Радио Загребу, Љубљани и Београду, приређивао је бројне емисије о југословенској и јеврејској музици, залажући се за представљање домаће музике и уметника у медијима. Милан Катић (1937) наводи како је Хиршлер „као дугогодишњи сурадник Радиовелта (Radiowelt), пласирао преко 300 слика наших умјетника, а да ниједанпут није уврстио своју, премда је у оно вријеме држао редовита предавања у загребачкој Радио станици“⁵⁵. Залагао се за слободу мишљења

⁵⁵ Milan Katić, „Žiga Hirschler kao kompozitor serioznih muzičkih djela i kompozitor vedre muzike“, *Novosti*, br. 31/1937, 48, 1.

и негодовао поводом одређених ставова, нарочито на подручју марксистичке критике у делу Павао Марковца. Међутим, нажалост, њиховим супротстављеним идејама дошао је насилан крај, јер је фашизам 1941. године однео и Хиршлера и Марковца: једног као Јеврејина у Јасеновцу, а другог као јеврејског комунисту у Керестинацу, обојица стрељана од усташа.

Анте Павелић је већ 1936. године написао како се у „жидовско-слободозидарским рукама налази свеукупно хрватско новинство“, а 1940. године додаје да ће „новинство и тисак, што је до сада кварило хрватска поколења и однорођивало их, бити забрањено и уништено“. По доласку на власт (1941) наређује чистку Новинарског удружења. Према Павелићевој одлуци, Новинарско друштво постало је „сталешка организација у склопу Усташког ослободилачког покрета“ у коме је примењен „расни параграф“ (Законска одредба о расној припадности од 30. IV 1941). Према правилнику ХНД, члан Друштва могао је бити само појединац, „држављанин НДХ и Аријевац у смислу Законске одредбе о заштити (аријске) крви и части хрватскога народа и да није у браку с неаријевском особом“⁵⁶.

Почетком 1941. године, Краљевина Југославија броји своје последње дане. Нацистичке и фашистичке трупе све су ближе, а антисемитизам хара Загребом. 29. јануара 1941. године, у Јутарњем листу Хиршлер пише чланак Свечани симфонијски концерт... приказ изведеног Вердијевог Реквијема⁵⁷, у којем као да се и сам опрашта од својих читатеља, наслућујући своју смрт: „У вријеме кад око нас бијесни грозота и кад немилосрдна смрт руши и пали, славио 40. обљетницу Вердијеве смрти с ријечима: Requiem aeternam dona eis Domine! Можда та скрушена молитва уз потресну музику никад није била актуелнија...“ У јуну је, „Законском одредбом о заштити народне и аријске културе хрватског народа, забрањено Жидовима суделовање у раду, организацијама и установама друштвеног, омладинског, шпортског и културног живота хрватског народа уопће, а напосе у књижевности, новинарству, ликовној и гласбеној умјетности, урбанизму, казалишту и филму“⁵⁸.

Као Јеврејин, успоставом Независне Државе Хрватске (НДХ), Хиршлер је био суочен са прогоном од стране усташа и нациста, изгубивши посао. 10. априла 1941. године, преименовањем Радио Загреба у *Хрватски крујовал*, долази до избацивања свих јеврејских и српских аутора из програма. Последњи број *Јутарње листе* излази 13. априла 1941. године, као и последњи Хиршлеров чланак. Иако му је било понуђено да се склони из Загреба, остао је уз

56 Božo Novak, „Smrtna presuda građanskome novinarstvu“, *Medianali*, 1 (2007) 2, 154.

57 Žiga Hirschler, „Svečani simfonijski concert Zagrebačke filharmonije. Izvedba Verdijevog Requiemа povodom 40-godišnjice majstorove smrti. Dirigent: Krešimir Baranović“, *Jutarnji list*, 30 (1941) 10.423, 14.

58 Marina Tutavac, „Glazbena kritika Žige Hirschlera“, *Armud6*, 46/1 (2015), 51.

болесног оца који је, убрзо после синовљевог страдања, умро. Крајем јуна и почетком јула 1941. године, похапшено је око 2.500 хрватских и исто толико Јевреја из БиХ. Последњих дана пре хапшења, није напуштао свој загребачки стан, бојећи се за живот. Имао је само контакт са Паулом Ренди, чекајући да му осигура пропусницу за „слободну зону“, што се, нажалост, никада није догодило. Последња писма написао је око 12. IX 1941. У једном од њих приложио је композицију коју је посветио П. Ренди за рођендан. Крајем септембра 1941. године, депортован је у **логор Јасеновац**. Крајем октобра, Жидовски одсјек и истакнути загребачки уметници (Ловро Матачић, Борис Папандопуло) су интервенисали да се пусти из логора. „Не зна се, да ли је већ био мртав, јер му је у студеном из загребачке Опћине отпослан први и последњи пакет“⁵⁹. „Пакет са храном што га је преко Жидовске општине отац Мавро 14. новембра 1941. године послао у логор, насловника више није затекао живог. Је ли стрељан, је ли страдао од усташког маља или каме, отац није знао.“⁶⁰ С тим у вези, страдао је највероватније новембра 1941. године Осим Жиге, убијена је и његова кћер **Мира Хиршлер**, антифашистички борац.

РОБЕРТ ХЕРЦЛ

Роберт Тибор Херцл (Загреб, 4. V 1913 – **Јадовно**, 1941), пијаниста, композитор и диригент. Син је Артура и Норе Херцл. Студирао је у Загребу дириговање, композицију и клавир (1935–1940). Као пијаниста, концертирао је солистички и као пратилац певача и играча. Као диригент, водио је певачка друштва *Јаблан*, *Слоја*, *Трешњевка* и *Ахгуј*. О његовој обостраној даровитости, композитор Бруно Бјелински (р. Weiss), сећајући га се са студија, пише „да је био одличан пијаниста и композитор раскошне инструменталне палете“⁶¹. Сачуване су само две композиције: *Соната за клавир у d-толу*, пронађена у рукопису у подруму (ЈОЗ) 1995. године, и недовршена *Соната за виолину*. У *Сонати за клавир* Херцл је поставио врло велике захтеве пред пијанисту, желећи да је сам изведе. По сећању Бјелинског, она је настала у студентским данима, када је често за клавиром свирао делове своје сонате. Жеља му се није остварила јер је међу првима (1941) одведен у логор Јадовно. Другу композицију за клавир *Поема* (1940) Херцл је успео да изведе, али она није пронађена. Постоји само запис да ју је извео на свом пијанистичком рециталу (1940) и да „ставља на пијанисту велике захтеве изискујући знатну

59 Ivo Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, urednik Mario Strecha, 34/36 (2001/2004) 1, 206, 213.

60 Branko Polić, „Prekinuti roman Žige Hirschlera“, *Cantus*, 80/81 (1994), 25.

61 Branko Polić, „Bruno Bjelinski – s njim samim“, *Novi Omanut*, 3/(1995), 12.

меру музичке зрелости⁶². По успостављању НДХ, са мајком и сестром Тесом преузео је јеврејски знак. Крајем јуна 1941, био је ухапшен и депортован у **Госпић**, потом у **Јадовно**, где је страдао. У пријави имовине властима НДХ од 30. VI 1941. г., мајка наводи да јој се син налази „на радној служби непознатог боравишта“, што значи да је тада већ био у логору.⁶³

ДР ПАВАО ЕБЕНСПАНГЕР, МАРКОВАЦ (1923. променио презиме) музиколог и публициста (Загреб, 5. IV 1903 – **логор Керестинац**, Дотршћина, 17. VII 1941). Био је члан КПЈ. Због друштвено политичке активности усташе су га ухапсиле 31. III 1941. Био је затворен у Лепоглави, потом интерниран у логор Керестинец (НДХ). Након пробоја из логора, 14. VII 1941. г. ухапшен је у борби код Ступничке шуме и стрељан у Дотршћини 17. VII 1941. г.⁶⁴ Студирао је у Бечу (1921–1926) композицију и докторирао музикологију са дисертацијом *Хармонија у делима Могесџа Мусорџског*. Радио је у Радио Загребу и у фабрици грамофонских плоча *Edison Bell Penkala*. Уређивао је *Глазбени вјесник* (1927) и *Музичку ревију* (1932). У раздобљу 1927–1941. објавио је око 600 чланака, студија, есеја, расправа и критика у листовима: *Звук*, *Југословенски музичар*, *Хрватска ревија*, *Јуџарњи листи*, *Књижевник*, *Музички гласник*, *Нова ријеч*, *Слободи глас*. Први је у Хрватској писао о музици са марксистичког становишта: *Музика и друштво*, *Радничка музика*, *Социјални смер у музици*, *Уметничко стваралаштво жене*, *Хоће ли сељачка умјетност изумрети*. Превео је дело Ф. Енгелса *Порекло породице, приватној власништво и државе* (Загреб, 1935).⁶⁵ Био је организатор и хоровођа радничких аматерских друштава, певачког друштва Слобода. Написао је око 170 композиција, углавном вокалне, клавирске и хорске музике. Служио се псеудонимом **Стјепан Павлетић**.⁶⁶

Може се закључити да је, од 14 композитора чија се имена налазе на спомен-плочи „страдалих у НОБ-у (1941–45)“, половина погубљена у логорима: **петорица у Јасеновцу** (*Рикард Шварц*, *Алфред Поргес*, *Ерих Елиша Самлаић*, *Жиџа Хиришлер* и *Роберт Херцл*), један у логору Бањица (*Лагислав*

Грински), један у логору **Керестинац** (*гр Павао Марковић*) и сви јеврејског порекла. Осим др Војислава Вучковића који се изучавао, остали су заборављени јер није владало интересовање за њихову погубију и стваралаштво. Поред наведене спомен-плоче, упознавањем са грађом о страдању Јевреја из домаћих и архива *Јаг Вашем*⁶⁷, може се добити увид у жртве музичара.

Од музичара који су страдали у усташким логорима, а чија се имена не налазе на спомен-плочи СОКОЈ-а, издвајамо:

ЗДЕНКО КАИСЕР (Дарувар, 19. V 1914 – **Јасеновац**, XII 1941), пијаниста и правник. Син је **Јулија Каисера**, доктора права (страдао 1941. у **јасеновачком** логору **Крапје**). По успостављању НДХ, цела породица прелази у католичанство: супруга Хенријета, син Зденко и ћерка Маријана. Иако лојалан и хрватској власти, агенти Гестапоа су Јулија ухапсили 7. VI 1941, одвели у Грац, потом у логор Слана на Пагу, одакле је пребачен у јасеновачки логор Крапје, где је убијен приликом пресељења логораша у Циглане.

Син **Зденко Каисер**, музику је почео да учи у Осјеку. Дипломирао је упоредо на Правном факултету и на Музичкој академији (клавир) у Загребу (1936), као један од најдаровитијих у својој генерацији. Две године борави у Паризу, где започиње успешну концертну каријеру, коју окончава услед повреде руке на одслужењу војног рока, те се 1940. године запошљава као правник у фабрици вагона у **Смедереву**. Након Априлског рата мобилисан је и упућен на **Косово**. У мају 1941. године враћа се у Осјејек, где ради у очевој адвокатској канцеларији. Иако је примио католичанство 1940. године и био дугогодишњи члан *Матице хрватске* (од 1926), ухапшен је 31. VII 1941. г. и одведен у логор **Госпић**, а оданде у **Јасеновац**. Према сведочењу логораша М. Ауфербера и В. Хахна, умро је у логору крајем децембра 1941. године од исцрпљености и глади. Тако се у Јасеновцу завршила још једна обећавајућа, насилно прекинута светска пијанистичка каријера изврсног правника.

ВЛАДИМИР РАЈХ, РАЈАЧИЋ (Славонски Брод, 2. III 1908 – **логор Слана**, 1941), пијаниста. Син је **Жиге**, трговца из Вуковара и **Фредерике**, који су ухапшени маја 1943. у последњој великој депортацији загребачких Јевреја и страдали у Аушвицу. **Владимир** је студије клавира завршио у Бечу и Паризу код чувеног пијанисте Алфреда Кортоа. Концертирао је у Паризу, Осјеку и Загребу. У листу *Жигов* наилазимо на: „Клавирско вече Владимира Рајачића, веома перспективног младог пијанисте произишлог из ционистичког покрета, који ће 6. II 1934. г. одржати концерт у Х.Г.З“⁶⁸. Крајем јуна 1941. године ухапшен је и депортован у **Госпић**, затим у логор **Слана**, где је погубљен. Старији брат, **Зденко Рајх** (Славонски Брод, 1904 – Београд

62 Branimir Ivković, „Robert Herzl“, *Obzor*, 80/(1940), 114, 4.

63 Извори за биографију I. Golstein (ur.), „Židovski biografski leksikon“ (2018), T. Macan (ur.) „Hrvatski biografski leksikon“, sv 5, (2002), 566; T. Jurkić-Sviben, (2016), 204.

64 Види: „Oglas ustaških vlasti o bijegu iz Kerestince 13. na 14. srpnja 1941“, *као и* „Zatočenici koji su sudelovali u akciji oslobađanja iz logora u Kerestinscu 13/14. jula 1941“, *Марковић је њог бр.* 51. 280, u: *Vjeh iz logora Kerestince*, Antifašistički vjesnik, <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/7/14/15/>, датум приступа 12.9.2022.

65 Andrija Tomašek, „Pavao Markovac – čovjek i djelo“, *NIRO Radničke novine*, Zagreb (1983), 14.

66 Извори за биографију: I. Golstein (ur.), „Židovski biografski leksikon“ (2018), Bruno Kragić (ur.) „Hrvatska enciklopedija“ (2021), A. Tomašek, u: „Enciklopedija Jugoslavije“ (1965), 22.

67 Jad Vašem, fond 0.10, Yugoslavia, Eseg „Priča onih koji idu u smrt“, dok. 19.

68 „Klavirsko večje Vladimir Rajačić“, *Židov*, 18, 5; 2.02.1934.

1990), једини је из породице избегао страдање и после рата живео и радио у Београду, као уредник у Радио Београду и Институту за међународну политику. Докторирао је на Правном факултету 1959. године, са тезом *Проблеми уједињења Европе, уједињење и остварења*.

БЕЊАМИН КРАУТЕРБЛУТ, власник апотеке у Вараждину, 1883. Доселио се из Украјине. Обојица његових синова, *Артур* (виолончелиста) и **Ернест** (виолиниста), након матуре (1907) мењају презиме у **Крајански**. По успостављању НДХ, цела породица Крајански је трагично завршила. Усташка полиција је 1941. године оца **Бењамин** одвела у сабирни центар у Загреб, а након неколико дана је умро. Млађи син **Ернест** је страдао у логору **Стара Градишка**, старији **Артур** је извршио самоубиство, снаја **Јелисава** је страдала у логору **Аушвиц**, а унук **Фрањо** у логору **Јасеновац**.

ДР ЕРНЕСТ КРАЈАНСКИ, р. *Kräuterblüth* (Вараждин, 15. XI 1885 – **Стара Градишка**, XI 1941), виолиниста, композитор, диригент, адвокат, музички писац. Завршио је права у Бечу, докторирао у Загребу (1911). Упоредо студира виолину, композицију и пева у бечком *Männergesangvereinu*. Из Беча се враћа у Вараждин (1917) и, као врстан правник и говорник, отвара адвокатску канцеларију. Такође, заједно са целом породицом се активно укључује у културни живот Вараждина и подиже га на незапамћени ниво до тада. Брат **Артур**, виолончелиста, оснива оркестар, а снаја **Јелисава**, пијаниста, музичку школу, док **Ернест** са певачким збором *Томислав* (1922–1939) наступа као виолиниста, певач и диригент, хармонизујући популарне народне напеве и хрватско-кајкавске песме. Чланке о музици објављује (1910–1940) у: *Вараждинским новостима*, *Жидовској смојри*, *Хрватској њиви*, *Обзору*, *Св. Цецилији* и *Самоборском листу*. Поводом стогодишњице постојања *Музикферајна* у овом граду, критикује радове установе у 19. веку, која није оставила трајних трагова, а поготово не у националном музичком животу: „али се клањам предплеменитим хтијењем припростих грађана. Данас канда нема ни тога“⁶⁹. Након брата **Артура** (1931/32), постаје председник Ротари клуба 1933. године У лето 1941. године ухапшен је и депортован у логор **Стара Градишка**, где је погубљен.

АРТУР КРАЈАНСКИ (Вараждин, 25. V 1884 – Вараждин, 6. IV 1941), старији брат, виолончелиста, наставио је очевим стопама као апотекар, културни радник и јеврејски активиста. Докторирао је хемију у Бечу и Будимпешти. Враћа се у Вараждин, где од 1920. године води очеву апотеку, пише научне радове о историји фармације, учествује у међународним фармацевтским организацијама. Као виолончелиста, учествује у оснивању *Оркестарској друштва* 1909. године и концертира са братом и женом. Од 1919.

69 Ernest Krainski, „O stogodišnjici osnutka varaždinskog Musikvereina“, *Sv. Cecilija*, 21(1927), 5, 220.

године у одбору је Месне ционистичке организације. Почетком Априлског рата 1941. године, да не би дочекао судбину брата, извршава **самоубиство**.

Супруга **ЈЕЛИСАВА КРАЈАНСКИ** (р. Meller) (Сопрон, Мађарска 13. VII 1891 – **Аушвиц**, VIII 1942), пијанисткиња. Студије клавира завршава у Бечу (1919), где се упознала са Артуром и исте године удала. Са мужем долази у Вараждин и укључује се у развој културног живота града: концертира, даје часове клавира, 1936. године оснива музичку школу. Ухапшена је са осталим вараждинским Јеврејима 13/14. VII 1941. г, депортована у **Госпић**, потом у логор **Метајна** на Пагу и у логор **Лоборград**, а одатле у **Аушвиц**, где је страдала 1942. године.

Њихов син **Фрањо Крајански** (Вараждин, 1920) страдао је у логору **Јасеновац** 1941. године.

Можемо закључити да је цела породица **Крајански**, (**Бењамин**, **Ернест**, **Артур**, **Јелисава** и **Фрањо**), активно учествовала у интелектуалном и културном развоју града Вараждина и Хрватске у целини, несебично преносећи своја високостечена знања из науке и уметности Беча и Будимпеште, те уткана у међуратни живот града, државе и народа којем су припадали. Нажалост, цела породица је побијена од стране усташа.

СИДОНИЈА ГАЈГЕР, (р. *Cecilija Altstädter*) (Вараждин, 27. IX 1874 логор **Јасеновац**, X 1944). Имала је сличну судбину породице Крајански, с обзиром на то да је из Вараждина. Клавир је учила, такође, код професора *Росенберг-Ружића*, потом у Бечу. У периоду (1909–1930) наступа као солиста и у камерним саставима. Упоредо се успешно бави педагогијом на Музичкој академији у Загребу. По успостављању НДХ, за себе и ћерку предаје молбу за признање аријевских права. Захваљујући пријатељима, симулирајући душевну болест, склања се у психијатријску болницу, те према неким изворима, страда у једној од последњих депортација Јевреја у септембру 1944. године, када су усташе под вођством *Љубе Милоша* одвели из болнице 106 болесника и стрељали их у Ступнику или Ракову потоку. Према другим изворима, депортовани су у логор **Јасеновац**, како је у свом исказу тврдио *Љ. Милош*.⁷⁰ Ђерка **Корнелија**, дизајнерка, успела је да преживи, скривајући се у једној болници.

ЕГОН ГОЛДНЕР (Огулин, 1904 – логор **Јасеновац** 1941/42), музички писац и пијаниста. Пре рата живео је у Високом у БиХ, а почетком рата у Госпићу. Као пијаниста помиње се у листу *Жидов*, а као музички писац у *Библиографији расправа и чланака* (св. 13, стр. 266) са 18 написа о јеврејској музици. Чланке о музици објављује (1924–1940) у листовима: *Гигеон*, *Вјесник*

70 Ivo Goldstein, (ur), „Židovski biografski leksikon“, (Zagreb: Leksikografskizavod „Miroslav Krleža“, 2018).

Савеза Жидовској омладинској удружења КСХС, Хрватска метророла, Народна жидовска свијесћ, итд. У тим текстовима се бави тематиком јеврејских композитора, хора, синагогалне музике, као и издањима *Омануш*, делима Пордеса, Самлаића. Последњи чланак је објавио 1940. године⁷¹

ЈОЗЕФОВИЋ ОСКАР (Карловац, 1890 – Сплит, 1941), композитор, диригент бројних премијера домаћих и светских дела, нарочито француског репертоара. Дириговао је целокупан оперски репертоар ХНК. Оно што је за Народно позориште у Београду био Оскар Данон, то је Јозефовић Оскар био за Хрватско народно казалиште. Уживао је огромну популарност и био један од главних представника музичког живота између два светска рата. Рођен је у јеврејској породици пореклом из Украјине, од оца **Јулија**, кантора и шаховског велемајстора и мајке **Јелке Фрохлих**. Студирао је теорију и дириговање у Бечу, Прагу, Минхену и Паризу (1919). Уз стални ангажман у ХНК (1920–1940), био је и заменик директора Опере (1936), диригент Загребачке филхармоније (1923–1939), друштва *Коло* и *Младосћ*. У композиторском опусу (73 дела) настоји да традицију европске модерне усклади с националним идејама. Писао је вокалну, инструменталну и сценску музику: кантата *На Нилу* (1919), *Гудачки кварић* (1929), *Симфонијски скерцо* (1939), соло песме *Јабланови*, *Вечери* и *Пролеће* (1921–1926), музику за 20 драмских представа на текстове Крлеже, Шоа, Шекспира, Молнара (1921–1939); осврте за оперске представе (1921–1941) у: *Казалишном лисћу*, *Правди*, *Театру*, *Комедији*, *Новој Даници*. Иако је прешао у католичанство и био у браку са Хрватицом, премештен је из Загреба у Сплит (1940–41). Писао је молбу да се врати у Загреб и да му се призна „почасно аријевсто“, међутим, 18. X 1941. г. му је одговорено да молбу решава Министарство унутрашњих послова *Жидовски одсек*, те нико не може да утиче на ту одлуку. Психички растројен, извршио је **самоубиство** бацивши се под воз у Сплиту.

ЕМИЛ ХИРТВАИЛ (Винковци, 15. VIII 1911 – Јасеновац, 1941), музичар, пијаниста. Заједно са родитељима Адолфом и Терезом страдао је у **Јасеновцу**.

Закључак

Приказани рад представља резултат детаљног истраживања теме страдања истакнутих југословенских композитора и музичких уметника јеврејског порекла, који су трагично изгубили животе у Холокаусту, у највећем броју у усташком систему логора Јасеновац, Госпић и логорима Старо сајмиште и Бањица, или извршили самоубиство.

Приказани су порекло и животи уметника, њихова делатност и стваралаштво, као и време, епоха, историјске околности и животна средина у којима су живели, стварали и страдали. Посебно је истражен њихов стваралачки опус. Приказане су историјске прилике њиховог уметничког деловања, које су повезале и обележиле оба светска рата.

Највећи број музичара поменутих у овом раду страдали су као жртве Холокауста у логору **Јасеновац**: *Рикард и браћ* **Вилим Швариц**; *Алфред Пордес-Срећковић*; *Жија Хирилер Јеленић* и *ћерка Мира*; *Сидонија Гајтер*, *Етон Голднер*, *ћородица Хиртваил*: *Емил*, *оћац Адолф* и *мајка Тереза*; *ћородица Самлаић*: *Ерих Елиша*, *оћац Емануел*, *сестра Ружа* и *браћ Хуто*. *Мајка Марија* и *сућруја Љерка* (Стара Градишка); *Зденко* и *оћац Јулије Каусер* (Јасеновац, Крапје); *ћородица Крајански*: *Ернесћ* (Стара Градишка), *браћанац Фрањо* (Јасеновац), *браћ Артур* (самоубиство), *снаја Јелисава* (Госпић, Аушвиц); *Роберћ Херцл* (Јадовно); *Владимир Рајх Рајачић* (Слана), *отац* и *мајка* (Аушвиц); *Павао Марковац* (Керестинац), *Јозефовић Оскар* (самоубиство);

Бањица, *Старо сајмиште*: *Амар Исак*; *ћородица Грински*: *Ладислав*, *сућруја Кашица*, *деће Хелја*, *ћенина браћа Душан* и *Хинко Ревес*; *Розалија Ружа Винавер* (Бањица).

Након Другог светског рата, ова имена су заборављена, а са њима и њихова дела и њихов културни допринос развоју Југославије.

У овом раду су разјашњене чињенице да композитори поменути на спомен-плочи СОКОЈ-а нису изгубили животе „у току ослободилачке борбе“, како је написано, већ представљају жртве геноцида у Холокаусту. У раду је оживљено сећање на музичке уметнике и њихов несумњив допринос културној и медијској сцени Краљевине Југославије, као једни од носећих стубова, пре свега, врских интелектуалаца писане речи и музике, чији је животни и радни век насилно прекинут геноцидним побудама, већином у системима усташких логора.

71 Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, <http://db.yadvas-hem.org/names/nameDetails.html?itemId=436455&language=en#!prettyPhoto>, датум приступа 02.09.2022.

Резиме

У овом раду дат је приказ живота и страдања истакнутих југословенских композитора, музичких уметника и њихових породица јеврејског порекла, страдалих у Холокаусту, у највећем броју у усташким системима логора Јасеновац и Госпић. У овим логорима страдали су композитори: Рикард Шварц и његов брат Вилим, Алфред Пордес-Срећковић, цела породица Самлаић (Ерих и супруга Љерка, отац Емануел, мајка Марија, сестра Ружа, брат Хуго), Жига Хиршлер Јеленић и ћерка Мира, Роберт Херцл, Сидонија Гајгер, Егон Голднер, породица Хиртваил: Емил, отац Адолф и мајка Тереза, Зденко и отац Јулије Каисер, Владимир Рајх Рајачић и његови родитељи, цела породица Крајански (браћа Ернест и Артур, син и супруга Фрања и Јелисава) и Јозефовић Оскар. У логорима *Бањица* и *Старо сајмиште* страдала је читава породица Грински: Ладислав, супруга Катица, дете Хелга, Катичина браћа Душан и Хинко Ревес, Розалија Винавер, Исак Амар. Разматрана су делатност и стваралаштво ових уметника, време, епоха, историјске околности и средина у којој су живели, стварали и страдали. Приказане су историјске прилике њиховог уметничког деловања, које су повезале и обележиле оба светска рата. Аутор је издао и компакт диск са делима Рикарда Шварца и Ладислава Гринског, која су премијерно изведена на њему. Значајан допринос учињен је и у погледу расветљавања судбине композитора чија се имена налазе на спомен-плочи Савеза композитора Југославије у Београду, „који су изгубили животе у току ослободилачке борбе 1941–45“ и показано је да су неки од њих, у ствари, жртве геноцида у НДХ. Како њихова имена нису била предмет озбиљнијег музиколошког истраживања, указивањем на њихов стваралачки рад као композитора, диригентата, музичких писаца, педагога, руководиоца, уредника часописа, критичара, указујемо на њихов изузетан допринос у периоду међуратне музичке културе, чија се делатност везује за више центара Краљевине Југославије. Поред сећања на жртве геноцида, у овом раду се ревитализује и њихово стваралаштво које је, заједно са њиховом погинућом, готово у потпуности било изгубљено и заборављено.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивски извори:

- Архив Јеврејског историјског музеја: Култура, ствараоци и дела, кутија 13; музика, кутија 14; Лични фонд Алфреда Пордеса (LF-AP).
- Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земуна.
- Yad Vashem, Jeruzalem. Fond 0.10, Yugoslavia collection, Eсеј „Priča onih koji idu u smrt“, dok. 19.

Литература:

- Белић-Корочкин Давидовић, Мирјана и Радивоје Давидовић. *Енрико Јосиф: виђења и сновиђења*. Београд: Чигоја, 2022.
- Блам, Рафаило. *Сећања на заробљенички логор*, Elmundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanja-na-zarobljenicki-logor>. Датум приступа 02.09.2022.
- Блам, Рафаило. *Сећање на композитора Гринског*, Elmundo Sefarad, Јеврејски преглед, 1-2. 1983, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>. Датум приступа 08.09.2022.
- Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.
- Боснић, Јелена. *Музика иза бодљикавих жица: зборник сећања југословенских ратних заробљеника, интернираца и политичких затвореника, за време народноослободилачког рата 1941–1945. године*. Београд: Савез удружења музичких уметника Југославије, 1985.
- Васић, Александар. „Музички критичар Рикард Шварц“. У: Зборник Матице српске за сценску уметност и музику бр. 61. Нови Сад: Матица српска, 2019.
- Видаковић Петров, Кринка. „Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за ратне војне заробљенике“. У: Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије. Београд: Јеврејски историјски музеј, Савез јеврејских општина Србије, 2015.
- Вучковић, др Војислав. *Студије, есеји, критике*. Београд: Нолит, 1968.
- Бурић Клајн, Стана. *Акорди прошлости*. Београд: Просвета, 1981.
- Бурић Клајн, Стана. *Увод у историју југословенске музике*, Београд: Уметничка академија у Београду, 1962.
- Јанковић, Олга. „Два брата одужише дуг према отаџбини“. *Политика*, 18. 8. 2017.

- Марић, Љубица. *Зайиси*. Београд: Архипелаг, 2009.
- Милин, Мелита. „Грински Ладислав“: У: Српска енциклопедија, Том III, Књига 1. (Г), 602. Београд-Нови Сад: Матица српска, САНУ, Завод за уџбенике, 2018.
- Михалек, Душан. „Грински Ладислав“: У: Српски биографски речник 2(В-Г). Уредник Чедомир Попов, 813. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Михалек, Душан. *Музика и реч*. Нови Сад: Прометеј, 2018.
- „Ружа Винавер“, *Жена и свети* бр. 3, (15. III 1925).
- Томашек, Андрија (ур.), *Музика и музичари у НОБ: Зборник сећања*. Београд: СОКОЈ, СУМУЈ, 1982.
- *Bjeg iz logora Kerestinac*, Antifašistički vjesnik, <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/7/14/15/>. Датум приступа 12.9.2022.
- Danon, Oskar. „Sa pesmom na usnama i puškom o ramenu“: У: Ми смо преживели, Јевреји о Холокаусту. Београд: Јеврејски историјски музеј, 2009.
- Đurić-Klajn, Stana. „Švarc, Rikard“: У: Музиčka енциклопедија, књ. 3, друго, допуњено издање. Уредник Креšимир Ковачевић, 521. Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1977.
- Goldstein, Ivo. „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“: У: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Уредник Mario Strecha, 205-232. br.34/36 (2001/2004) 1.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918–1941*. Загреб: Нови Liber, 2005.
- Goldstein, Ivo. *Židovski biografski leksikon*. Загреб: Лексикографски завод Мiroslav Krleža, 2018.
- Hirschler, Žiga. „Svečani simfonijski koncert Zagrebačke filharmonije. Izvedba Verdijevog Requieма povodom 40-godišnjice majstorove smrti. Dirigent: Креšимир Барановић“, *Jutarnji list*, 30 (1941) 10.423, 14.
- Ivković, Branimir. „Robert Herzl“, *Obzor*, 80/(1940), 114, 4.
- Ivković, Gorjana. „Na margini. Rikard Schwartz (1897–1941?)“: *Arti musices* br. 29/1 (1998), 27–90.
- Jurkić Sviben, Tamara. „Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941“: Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji Zagreb, 2016.
- Katić, Milan. „Žiga Hirschler kao kompozitor serioznih muzičkih djela i kompozitor vedre muzike“: *Novosti*, br.31/1937, 48, 1.
- Kovačević, Krešimir (ur.). „Alfred Pordes“: У: Лексикон југославенске музике, књ. 2. Загреб: Југославенски лексикографски завод „Мiroslav Krleža“, 1984.
- Kovačević, Krešimir (ur.). „Švarc, Rikard“: У: Лексикон југославенске музике књ. 2. Загреб: Југославенски лексикографски завод „Мiroslav Krleža“, 1984.
- Kragić, Bruno (ur.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Загреб: Лексикографски завод „Мiroslav Krleža“, 2021.
- Krainski, Ernest. „O stogodišnjici osnutka varaždinskog Musikvereina“: *Sv. Cecilija*, 21(1927), 5, 217-220.
- Lebl, Ženi. „Dr Erih-Eliša Samlaić“: *Novi Omanut* br. 67/2004, 1.
- Macan, Trpimir (ur.). „Žiga Hirschler“, *Hrvatski biografski leksikon sv.5: Gn - H*, Загреб: Лексикографски завод „Мiroslav Krleža“, 2002.
- Nećak, Aleksandar. *Znameniti Jevreji Srbije*. Београд: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
- NOBB, Velika loža za Kraljevinu Jugoslaviju XVIII district.
- Novak, Božo. „Smrtna presuda građanskome novinarstvu“, *Medianali*, 1 (2007) 2, 149-161.
- Peričić, Vlastimir. *Muzički stvaraoци u Srbiji*. Београд: Prosveta, 1969.
- Polić, Branko. „Bruno Bjelinski – s njim samim“, *Novi Omanut*, 3 (1995), 12.
- Polić, Branko. „Prekinuti roman Žige Hirschlera“, *Cantus*, 80/81 (1994), 25.
- Pozajić, Mladen. „Pordes, Alfred“: У: Музиčka енциклопедија, књ. 3, друго, допуњено издање. Уредник Креšимир Ковачевић, 111. Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1977.
- Radonjić, Andreja. „Bene Berit u Srbiji i Jugoslaviji (1911–1940)“: У: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije. Јеврејски историјски музеј. 3-71, 7, Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1997.
- Samlaić, Eliša Erih. „Orgulje, organista, violine i klavir i drugo u sinagogi“: *Omanut*, br. 3 (1939), I, 8-9.
- Samlaić, Eliša Erih. „Pizmonim za Simhat toru“, *Omanut*, br. 1 (1940), 29.
- Samlaić, Eliša Erih. *Muzika u Sovjetskoj uniji*. Загреб: Naklada Knjižare A. Blau, 1940.
- *Spomenice svečane instalacije Velike lože u Beogradu*. Београд: Државна штампарија Кралевине Југославије, Графичко предузеће Prosveta, 1936.
- Tomašek, Andrija. „Markovac Pavao“: У: Енциклопедија Југославије, Maklj – Put, књ.6. ur. Редакцијско вјеће, 22. Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1965.
- Tomašek, Andrija. „Pavao Markovac – čovjek i djelo“, *NIRO Radničke novine*, Загреб 1983, 14.
- *Transkript zapisnika o isleđivanju Vladislava Grinskog, Hinka i Dušana Revesa. CHRE do poslednjeg*. <https://cieh-chre.org/doposlednjeg/reves-hinko-dusan-grinski-2-2-11/>. Датум приступа 12.09.2022.
- Tutavac, Marina. „Glazbena kritika Žige Hirschlera“, *Arti musices* Vol. 46 No. 1 (2015) 37-58.

- Vasiljević, Maja. *Jevrejski muzičari u Beogradu: od Balfurove deklaracije do Holokausta*. Beograd: Hera edu Muzikološki institut SANU, 2021.
- Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, [Central DB of Shoah Victims' Names \(yadvashem.org\)](http://Central DB of Shoah Victims' Names (yadvashem.org)). Датум приступа 11.09.2022.

Дискографија:

- Јанковић, Јасмина. Српско-јеврејски композитори у Холокаусту. Музика Класика 2021 –компакт диск.
- Јанковић, Јасмина. Српско-хебрејско музичко писмо. Музика Класика 2020 – компакт диск.

Dr. Jasmina P. JANKOVIĆ, philologist
prominent artist – pianist
jankojasmin@mts.rs

MUSIC ARTISTS KILLED IN THE HOLOCAUST ON TERRITORY OF OCCUPIED KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

This paper presents the life and suffering of eminent Yugoslav composers, musical artists, and their Jewish-origin families, who died in the Holocaust, mostly in the Ustasha system of concentration camps, Jasenovac, Gospić. In these camps the following composers perished: Richard Schwartz and his brother Vilim, Alfred Pordes-Sreckovic, the whole Samlaić family (Erich and wife Ljerka, father Emanuel, mother Maria, sister Ruza, brother Hugo), Ziga Hirschler Jelenic and daughter Mira, Robert Herzl, Sidonia Geiger, Egon Goldner, Emil Hirtvail, father Adolf and mother Teresa. Zdenko and father Julie Kaiser, Vladimir Rajh Rajačić and his parents, the whole Krainski family (brothers, Ernest and Artur, son and wife, Franjo and Jelisava) and Jozefović Oskar. The whole Grinski family died in the Banjica concentration camp: Ladislav, wife Katica, child Helga, Katica's brothers Dušan and Hinko Reves; Rosalia Vinaver; Isak Amar (Staro Sajmište).

The activity and work of these artists, time, epoch, historical circumstances and environment in which they lived, worked and executed were discussed. The historical circumstances of their artistic activity, which were connected and marked by both World Wars, were presented. The author released a premiered CD with works of Rikard Schwartz and Ladislav Grinski. A significant contribution was made in elucidating the fate of composers cited on the memorial plate issued by the Association of Yugoslav Composers in Belgrade „to composers who lost their lives during the liberation struggle of 1941-45“. It was shown that some of them were victims of genocide in the NDH. As their names have not been the subject of serious musicological research, pointing to creative work in multiple roles, as composers, conductors, music writers, pedagogues, managers, magazine editors, critics, we point out their great contribution in several centers of the Kingdom of Yugoslavia to the music culture in the period between

two World Wars. In addition to the memory of the victims of genocide, this work also revitalizes their work, that was almost completely lost and forgotten.

Keywords: Richard Schwartz, Ladislav Grinski, Erich Samlaic, Rosalia Vinaver, Musical Artist, Holocaust, Concentration camps, Jasenovac, Staro Sajmište, Banjica, execution, cultural contribution, memories, remembrance, revitalization.

УДК 94(497.1)“1941/1945“
341.322.5(=163.41)(497.1)“1941/1945“
27-526.62(497.11)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.DJO.77-104>

прегледни рад / review article

примљен / received: 28. 08. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

ма Страхинја БОРЂЕВИЋ, кустос-приправник

Музеј жртава геноцида, Београд

strahinja.djordjevic@muzejgenocida.rs

МАРТИРИЈА СРПСКОГ НАРОДА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – КУЛТ И ИКОНА

Сажетак: Култови и иконе светих, односно прослављање успомене на њихове животе овековечене кроз агиографије, химнографије и иконографске целине, представљају једну од најважнијих појава хришћанске цркве и њених светотајинских темеља, на овај начин омогућавајући верницима стални додир са оностраним, светим, нетљеним и вечним. Када се истражују култови светих у периодима обележеним политичким и другим преображајима, ратовима и временима прожетим страдањима, попут овог на Балкану у првој половини двадесетог века све до завршетка Другог светског рата, веза са друштвеном стварношћу је још снажнија. Геноцид над Србима који се догодио на простору бивше Краљевине Југославије у периоду 1941–1945. године, најпре под усташком квислишком влашћу у НДХ, спроводио се темељно као државотворни пројекат, укључујући потпуно уништење и затирање трагова постојања српског народа, који је под усташком камом и маљем изродио за вечност небројане мученике и страдалнике и из кога су произникли светитељски култови сведочећи о страдању и мучеништву које се не сме поновити.

Кључне речи: култ, икона, светитељ, литургијско сећање, Независна Држава Хрватска, мартирија, црква, геноцид, мучеништво, Други светски рат, Срби.

Суновраћ и аџосџасџа човечансџџа двадесетџџо века (Уводна реч)

Када човек подиже буну и рат против човека, машући се за корице изоштреног бодежа не би ли га зарео у ткиво оног другога, тада се неминовно уподобљава Каину и његовоме греху братоубиства. Када су народи кроз читаву људску историју потезали оружје на народе другачијих културолошких образаца (ту комплексну целину која обухвата знање, веровање, морал, уметност, право, обичаје и све друге способности и навике једне заједнице), тада се потезао и камена латио, заправо, брат на брата. Вирус братоубиства, међурасног, међурелигијског, покоравао је и ширио се као пожар, остављајући пустош вековима између народа, сејући смрт и жањући тињајућу мржњу, као генератор нових сукоба до данашњег дана. Терет историјских сукоба на старом континенту обременио је већма од других балканске народе спознајући сву баласт коју могу донети ужаси ратних разарања, које су са собом доносиле империје у својим вечним походима ка остваривању сопствених циљева, не марећи за невинне жртве. „Да ли је Балкан Каин међу народима да се свако може бацити каменом на њега? Је ли Балкан вага на којој свако може мерити величину свог греха, и место на којем велики народи кушају своју моћ грешења? Или је Балкан сироче које свако има право расплакати? Каква је загонетка Балкан, прозире ли ко у тајне историје?“¹ питао се владика Николај Велимировић.

Оно што је, свакако, извесно продуковано светским ратовима у првој половини двадесетог века и своје пуно отелотворење доживело у оквирима граница некадашње Краљевине Југославије, јесте ослобођење свега нужно скривеног у условима мирнодопским, а то је акумулирана мржња међу народима, антиикона свих вредности хришћанске Европе потонуле у апостазију савремене мисли, моделиране кроз материјалистички приступ науке и нихилистичке филозофије засноване на теизму, скептицизму и песимизму уздигнутих до нивоа култа. Обескорењена друштва формалних узвишених начела, под теретом новонасталих идеологија оваплоћених кроз фашизам и нацизам, донела су смрт и страдање милиона људи широм света. Као заједница са веома израженим осећајем за слободу, духа непокорног, поткрепљен правдољубљем и истинољубљем, српски народ је у првој половини двадесетог века поделио судбину невино страдалих народа широм света, тиме се уписавши великим словима у темеље слободарске борбе против нацифашизма приневши на жртвеник сопствено национално биће распонућено страшним геноцидом почињеним над њиме у Другом светском рату. Демографске и социолошке анализе откривају нам размере злочина

¹ Владика Николај Велимировић, *Изнад греха и смрти*, (Ваљево: Ево Book, 2018), 24.

и мартирџума који је наш народ претрпео наставши се у обручу нацистичке Немачке и новоформиране фашистичко квислиншке Независне Државе Хрватске, основане на окупираном делу Краљевине Југославије.² Брутална непочинства, спровођена систематично од стране окупатора, учинила су да период трајања Другог светског рата на простору Краљевине Југославије од 1941. до 1945. године постану симбол мучеништва једног народа распетог међу немачком одмаздом и усташком камом. Странице хагиографије српских светачника, под ударом клерофашизма, расне и верске нетрпељивости, добијале су сваким даном небројано много нових исписаних страница, допуњујући рукопис безбројним именима свирепо ликвидираних Срба, предодређених на смрт и мучеништво само зато што су припадници другачијег етноса и вере, који су постали плен крвожедних усташких и нацистичких трупа.

Као жртву паљеницу (Холокауст) принету на олтар злог господара од непријатељске руке, Српска православна црква је, најпре, отклонивши талог заборава током надолазећих деценија и свесне опструкције након Другог светског рата (због новонасталих идеолошких потреба у формирању послератне комунистичке Југославије), уврстила новострадале у диптих светих, препознавши их као принете на жртвеник самоме Христу (свети мученици попут новомученика новосадских, крагујевачких, пребиловачких, јасеновачких, момишићких, прњаворских, дабробосанских и милешевских, сурдуличких и пивских). Њихова је жртва и мартирџа надмашила критеријуме светитељства. Крвљу оправши своје пређашње животе, они су препознати као овце које су у стаду потеране на клање Христа ради, јер се свака невина жртва уподобљује Христу који „би распет без кривице у народу“. У контексту етичких и моралних принципа цркве Христове, највећа је жртва мученичка која чини темељ самога хришћанства, и најскупља је крв мученика, а она је у овом страшном времену лила из непревијених рана широм концентрационих логора и стратишта, сливајући се у извориште живота тј. свету литургију, препозната и осведочена кроз култ и икону, уписујући се у вечно сећање које надилази просторе рационалног и контекст историјског памћења, чији је непобитни део. Култ поштовања светих новомученика српских, страдалих у Другом светском рату и њихова икона, спона је између прошлости, садашњости и будућности, која указује на сва три елемента постојања која се константно неумитно преплићу, тајанствено нам предочавајући да прошлост обликује садашњост и упућује на будућност, откривајући есхатолошку димензију иконе и њену способност да

² Видети: Драгутин Групковић, *Ујоредни џреплед резултата џојиса 1921–1981*. године, (Београд: Савезни завод за статистику, 1988).

отргне од заборава и пројави перспективу будућег времена у којем јесу и у којем ће бити кроз сву вечност српски новомученици.

Оплемењен и сагледан кроз призму духовне вертикале, светитељ као историјско биће постаје предмет црквеног празновања коме целокупна црква „чини помен” супротстављајући се заборавау ка коме води тварност времена. Тај помен није било какав чин сентименталног присећања већ учествовање евхаристијске заједнице у „вечном сећању”, односно у сећању у којем се вечни Бог Отац сећа и одржава у вечном постојању и вечној заједници изображеног светитеља.³ На тај начин евхаристијска заједница својим празницима, који захтевају пројаву култа и израду иконе, паралелно допуњује егзактну историјску перспективу, добијајући потпуну материјалну и метафизичку постојаност светитеља и остављајући нам непролазно сведочанство њихових житија. Материјалистичко-капиталистички систем, обременен фаустовском природом савременог друштва лишеног моралног интегритета, услед дубоке концентрације на соматску природу човекову, неутралишући психу (рудимент човековог постојања), не може докучити несагледива пространства и концепт иконе као продукта поштовања, памћења и слављења новомученика, који се попут еуклидске перспективе шире из посматрачеве тачке гледишта у бесконачност.

Само се кроз икону и литургијску перспективу, темељно упознати са историјском научном реалношћу, можемо потпуно опоменути и сагледати страхан пут којим је српски народ кроз читав Други светски рат ходио. Он је са својим невиним жртвама ходио стрмом стазом ка Голготи отелотвореној у безбројним стратиштима која су уједно постала (свако понаособ, а и сва заједно), темељ васкрсења српског колективног сећања и погледа у вечност у којој нас они неминовно чекају и заступају пред престолом Господњим.

Краљевина Југославија између Сциле и Харибде

Драматичне геополитичке промене, најпре на европском континенту, уз кориговање граница, социјалне кризе, хиперинфлацију и распадање две доминантне царевине попут руске (нестале у вихору большевичке револуције 1917) и аустроугарске (распадане после пораза у Првом светском рату 1918) на неколико новонасталих националних држава, лагано су увлачиле читав свет у предворје најкрвавијег сукоба које је човечанство искусило, а историја именовала великим Другим светским ратом.

Немачко искуство произишло из пораза 1918. године, нарочито везано

³ Стаматис Склирис, *Од портрета до иконе*, (Никшић: Видослов, 2002), 27.

за економски колапс изазван наметањем отплате великих ратних репарација, вртоглаве незапослености и краха берзе, на светла позорнице изводи и обасјава нову политичку фигуру, најфаталнијег државника двадесетог века – Адолфа Хитлера, харизматичног говорника, неприкосновеног вођу немачког нацизма, политичке идеологије засноване на милитантном национализму, фашизму, расизму, ксенофобији и антисемитизму. Након вртоглавог политичког успона, почевши од 1933. године, Хитлерове тежње да успостави тоталитарни режим у Немачкој (чији ће епицентар апсолутне моћи бити управо он, прогласивши себе за вођу) постају реалност која европски континент суочава са кризом. Криза достиже кулминацију у небројаним агресивним фиреровим поступцима и нападом нацистичке Немачке на Пољску 1939. године, чиме је званично започет светски сукоб који ће трајати све до слома Вермахта (1945) од стране савезника (антихитлеровске коалиције).

Након напада и делом окупације европских земаља, попут Велике Британије, Француске, неутралних држава Белгије, Холандије, Луксембурга и низа других земаља, надјачаних страхотном ратном олујом усковитланом војном силом Вермахта, после две године разарања, нацистичка Немачка је своје трупе устремила према идентитетски и политички дезоријентисаној Краљевини Југославији, обезглављеној убиством регента Александра Карађорђевића у Марсеју, неколико година раније. Комплексност кризе унутар новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која се огледала у мултиетничкој, мултикултуралној и мултиконфесионалној структури становништва, непревазиђеним различитостима и одређеном степену српске преваге (основне полуге власти: влада, управни апарат и војска су припадале већ постојећој држави Краљевини Србији), начинили су друштво рањивим и лаким пленом немачке ратне машинерије.

Почетком 1941. године, положај неутралне Југославије у зараћеној Европи је постао критичан и неподношљив. Нашавши се у окружењу сила Осовине, Крунски савет и југословенска влада су, 20. марта, донели тешку одлуку о приступању Тројном пакту⁴, као јединој опцији која ће сачувати целовитост и неутралност Југославије. Јавност, пре свега и готово искључиво српска, негативно је реаговала на потписивање протокола о приступу Југославије Тројном пакту. Државни удар 27. марта био је продукт српског свенационалног незадовољства, али и умешаност тајне политике Велике Британије којој је било неопходно још једно жариште зарад олакшања нимало лаког положаја. Извршењем државног удара, Адолф Хитлер је због „српске издаје”, како је он то сматрао, покренуо лавину и она се више није могла зауставити. Тако је државни удар увео Југославију, а пре свега српски народ,

⁴ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941, II*, (Београд: Народна књига, 1984), 644.

у ратну катастрофу и ужасно страдање.⁵ Неколико дана након државног удара, фиреров гнев је изливен: од 6. до 17. априла уследила је ваздушна и копнена инвазија на Краљевину Југославију, потпомогнута италијанским и мађарским трупама. Окупирана је земља и подељена је између сила Осовине. Окупацијом и распарчавањем Југославије и српског националног бића отпочела је страдална епопеја судбоносног историјског раздобља, упамћеног по злу и великим народним страдањима спровођеним окупаторском руком. Распарчани делови Краљевине нашли су се у саставу окупаторских држава и новоформиране Независне Државе Хрватске (НДХ). Изразито репресивне политичке мере предузимане против српског становништва, над којим су почињени стравични злочини са елементима геноцида, учинили су да у неким крајевима раскомадане земље дође до биолошког затирања популације. Ескалација насиља, бруталних ликвидација и мучења на најразличитије начине достигла је врхунац у оквирима новоформиране квислиншке НДХ, чија је државна расна (под утицајем успостављених Нирнбершких закона) и патворена верска политика коштала живота стотине хиљада невино страдалих Срба.

Српско становништво затечено на територији околних фашистичких земаља попут Мађарске, Италије, Бугарске и Албаније, нашло се у нешто бољем положају у односу на становништво које је рат дочекало у границама НДХ.⁶ Запаљена буктиња усташтва сејала је смрт на безбројним стратиштима и у формираним концентрационим логорима смрти, у којима су жртве брутално мучене и ликвидирани, без обзира на старосну доб, друштвени статус и пол, једино се издвајајући тиме што су се изјашњавали као Срби православне вероисповести. Од првих дана окупације, окупатор је исполио најниже људске нагоне, верски фанатизам и историјске комплексе који су резултирали убијањем, пљачком и егзодусом српског народа. У Србију, окупациону зону нацистичке Немачке, народ се у колонама сливао из свих крајева окупираних територија како би избегли терор, уништење и сигурну смрт.

Аномичан, српски национ, подјармљен незамисливим терором, нашао се сасвим сам, као у славним епелијама и грчким митовима, у којима Одисеј између две немани Сциле и Харидбе покушава да превазиђе безизлазност ситуације која неминовно води у пропаст. Трагедија српског народа, растезана деценијама између идеологије, мита и заборава, није у

5 Станиша Бркић, *Име и број: Крајцјевачка трагедија 1941.*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021), 10.

6 Узевши у обзир монструозне злочине Мађара над Србима, Јеврејима и Ромима у ново-садској рацији и многим другим злочинима на простору Бачке, као и бугарских и албанских злочина под протекторатом фашистичке Италије.

колективној свести, сећању и одговорности заузела заслужено место, тиме додајући још већу одговорност да сведоче, пишу и говоре о страдању која надмашују сва њихова колективна страдања, кроз историју постојања као идентитетски утемељеног народа.

Српски свенародни марширијум⁷

у контексту историјског сведочанства и теологије мучеништва

„Ми живимо на географској и духовној вододелници између два света, између две културе, између Истока и Запада. Наша народна српска душа послата је у овај загонетни свет и речено јој је: живи на оштрици мача! Може ли ико од нас без опасности по себе и ближње живети на оштрици мача? Није ли за такав живот неопходно да се сви атоми бића нашег претворе у очи неуспављиве, и све мисли душе наше у зенице неослепљиве?“⁸

Запажање Аве Јустина Ђелијског о географској и духовној предиспозицији српског народа, упућује на комплексност и драматичност геополитичке позиције која је кроз векове доносила многе невоље и страдања, додавши изразит осећај дужности према себи и сопственој традицији, захтевима праведности, као елементима који су кроз духовност формирали основу српског деловања кроз историју и страдање чинили још несношљивијим.

Масовне одмазде, стрељања и злостављања од стране немачке војске, као и успостављање правила да се за једног убијеног немачког војника ликвидира 100 недужних људи,⁹ под директном наредбом команданта Франца Бемеа која је озваничена 10. октобра, представљали су преседан у односу на већину окупираних европских земаља, где се сличан систем окупаторске репресије није спроводио.¹⁰ Овакав став и осветнички наратив, који датира још из времена непревијених рана Првог светског рата, кулминирао је масовним стрељањем у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. Само у једном дану стрељано је 2.796 људи, што је постала парадигма страдања и један од највећих злочина Немаца на тлу Србије у току Другог светског рата, како

7 Мартирија на грчком језику (μάρτυς) значи сведочење; сведочење=мученик, у теолошком контексту Христос је „верни Сведок“ (Откривење 1:5)

8 Јустин Поповић, *Свјетосавље као философија живота*, (Београд: Хришћанска мисао, 2016), 55.

9 Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945.*, (Београд: Рад, 1970)

10 Начелник штаба Врховне команде Вермахта фелдмаршал Вилхелм Кајтел, наређењем од 16. септембра 1941. године, у име Адолфа Хитлера инсистирао је да се за сузбијање општег устаничког покрета у Србији примене драконске мере и предложио да се у име одмазде за изгубљени живот сваког немачког војника стреља од 50 до 100 особа.

по броју жртава, тако и по начину извршења.¹¹ Након крагујевачке трагедије и мученичког окончања живота људи различите животне доби (ђака, професора и грађана), Српска православна црква је крагујевачке страдалнике препознала као истинске новомученике, страдале од непријатељске руке и овековечене кроз култ сећања и иконе која ће просијати њиховом канонизацијом као темељ постојаности спомена у цркви и међу народом.

Након бруталног шабачког масакра, уследиле су бројне масовне одмазде над цивилним становништвом у Краљеву, Мачви, Крагујевцу и многим другим местима окупирани Србије. Формирано је неколико активних логора, попут логора на Бањици, Старог сајмишта и Топовских шупа у Београду. У језивим масовним убиствима нису заостајале ни друге окупирани регије под управом фашистичких мађарских јединица: у колаборацији са немачком војском спровели су рацију у јужној Бачкој и том приликом усмртили неколико хиљада недужних цивила.

Слика 1 - фреска Светих Крагујевачких мученика

Један за другим низали су се злочини бугарских и албанских окупатора. И поред све свирепости и масовних убистава, нигде вапај недужних није одјекнуо тако снажно као у новоформираној квислиншкој НДХ, и нигде маририја (сведочење мучеништва) није доживела своју пуноћу у реалној и метафизичкој стварности као у усташким логорима смрти и небројаним стратиштима широм крвљу натопљене земље.

¹¹ Станиша Бркић, *Име и број: Крагујевачка трагедија 1941.*, н. д., 297.

Сложеност српско-хрватског односа датира неколико векова уназад и пролазила је кроз многе фазе, услед комплексности произишких из другачијих историјских искустава два народа и различитости,¹² најпре поткрепљених религијском идентификацијом и поделом између римокатолика и шизматика (православаца). Суочени са приливима српског живља током великих сеоба из јужне Србије и са Косова и Метохије после 1699. године, хрватско-угарски магнати и каптолска хијерархија истицали су потребу да се српском живљу наметну феудалне обавезе и римокатоличка вера, уз злослутне призвуке. Надзорник земљишних поседа Загребачке бискупије Амброс Кузмић у извештају од 13. новембра 1700, пише да је боље „Влахе” побити него им допустити да се населе, јер је од њих више штете него користи.¹³ Ово је први познати пример предлога радикалног коначног решења „српског питања” у Хрватској.¹⁴

Век касније, на темељима хрватског државног права настала је националистичка и расистичка идеологија коју је 1860-их артикулисао публициста и политички активиста Анте Старчевић. Говорио је да су Срби реметилачки и опструктивни фактор, и да „уопће нису Словени”, него да потичу од „варварског племена Трибала”. Срби не знају ни за какве цивилизацијске вредности, они лажу, краду, пљачкају куће, убијају и силују. Они су „нижа пасмина”, а Хрвати су „виша, господујућа пасмина” којима су Срби у најбољем случају слуге.¹⁵ Концепт овакве врсте реторике настављен је и касније, карактеришући Србе као реметилачки фактор хрватског друштва и целокупног Балкана, као неизлечиво зло, злокобни биолошки материјал, нескрупулозан и лишен свих моралних начела. Захваљујући разним ласноговорницима попут Иве Пилара, хрватско друштво се лагано индоктринирало, постављајући брижљиво темеље за злочин и геноцид који ће се при успостављању НДХ спроводити над српским становништвом до 1945. године.

Оно што ће постати основни градивни елемент НДХ свакако је систем трећина, проистекао на крилима расне политике, артикулисан преко усташе Влада Сингера који је идејни творац концепта „Сад је прилика! Морамо их (Србе) трећину побити, трећина ће побјећи, а трећина ће се покатоличити и постати Хрвати.”¹⁶ У НДХ је пројекат физичког уништења Срба, од првог тренутка, био у самом темељу усташке утопијске визије, предуслов

¹² Узевши у обзир мађарски и аустроугарски вишевековни јарам (под којим су се нашли Хрвати) и турски (под којим су се нашли Срби).

¹³ Термин који се односи на српску популацију у аустријским документима, где се помињу као *Serviani seu Rasciani*, док ихзагребачки бискуп Петар Петровић 1662. назива „Власима или Рашанима, боље речено Србима”.

¹⁴ Срђа Трифковић, *Усташе: балканско срце њаме*, (Београд: Catena mundi 2016), 18.

¹⁵ Срђа Трифковић, *Усташе: балканско срце њаме*, н. д., 27.

¹⁶ Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi Liber i Židovska općina, 2001), 113.

за изградњу културно интегрисане и расно хомогене хрватске националне заједнице. У циљу остваривања основне тенденције усташке политике, на челу са Антоном Павелићем, почевши од 1941. године, да од НДХ треба створити „чист хрватски животни простор” који ће омогућити егзистенцију „чисте хрватске нације”, за шта је основни услов истребљење у првом реду Срба и Јевреја, који су проглашени „највећим непријатељима хрватског народа” па „њима нема места у Хрватској” – настојало се читавом том систему дати карактер легалности, почевши од политичке пропаганде највиших усташких представника, до стварања посебног казненог законодавства и одговарајућих установа.¹⁷

Слика 2 - Јасеновац, главни улаз у логор III Циглана

Како би се расна политика спровела широм НДХ, ултранационалистичка, клерикална, квислиншка и терористичка организација посегла је за формирањем концентрационих логора смрти као најделотворнијим механизмом и генератором за масовно сабирање и егзекуцију српског живља. Усташке „творнице смрти” постале су симбол мучеништва и отелотворење арена из првих векова прогона хришћанства, у којима су се спроводиле најразличитије садистичке егзекуције и мучења недужних.¹⁸ Бестијалност злочина је појачавана, свакако, и ставом Римокатоличке цркве која је Србе доживљавала као православне шизматике које је неопходно унијатити,

17 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Sveučilište naklada Liber, 1978), 158.

18 Видети: Јевсевије Памфил Кесаријски, *Историја цркве*, (Москва: Едиција посебних издања епархије далматинске, 2001)

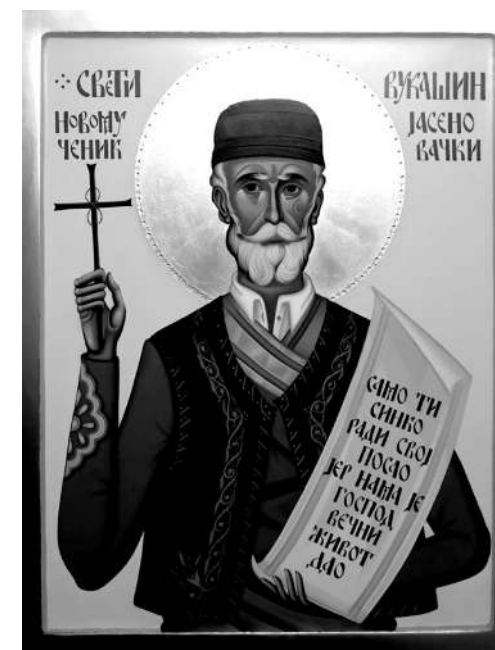
успевши да у спрези са усташким режимом задобије веома јак утицај у јавном политичком животу, тако да је режим у цркви проналазио један од главних ослонаца за своје утемељење, стабилизацију и спровођење плана унијаћења и ликвидацију Срба. Од мноштва „сабирних центара”, стратишта и логора, места страдања и мучеништва, по инфраструктурном обиму и обиму убистава у НДХ издвојили су се Јасеновац и Стара Градишка.¹⁹

„Великомученички логор Јасеновац, наше највеће гробље, ново српско Косово, наш библијски месопотамијски Вавилон је био, и остао, симбол свеукупног страдања српског народа и других недужних људи у злочиначкој усташкој ‘ендехазии’. Иако није ни издалека усамљен у смртоносном сплету логора и стратишта на нашем тлу током последњег рата, Јасеновац је био и остао стециште свих страдалника и страдалишта, свих мученика и мучилишта, усташког пакла под нацифашистичком окупацијом.

Зато говорити и писати о Јасеновцу значи писати и говорити о свим осталим страдањима и страдалницима нашег народа током Другог светског рата”.²⁰

Масовним покољима и ужасним страдањима злочинаца је утицао на образовање култа мученика. Многи страдалници су, изненада и неочекивано, стављени пред страхан и узвишен, суров и неизбежан пут страдања и мучеништва. Страдали су у име Христово, због свог крштења и традиције привржене Христу, кроз дубоко укорењену светосавску философију живота која је српски народ одржала кроз векове.

Многи од њих су, попут старца Вукашина Јасеновачког, веру у Христа и исповедили пред целатима, губећи свој живот свесно загледани у хоризонт есхатона, новог века, уподобљујући

Слика 3 - Икона светог старца новомученика Вукашина Јасеновачког

19 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, н. д., 186.

20 Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац – усташка творница смрти*, (Ваљевско-Београд: Глас цркве, 1990), 9.

се својом жртвом самоме Христу, који беше прикован за крст и мученички пострадао за живот света. То је наше мартирско, мученичко наслеђе, библијско страдање које потиче од старозаветног праобраза, макавејског страдања²¹, које је Богом дано и нама. Дато нам је наизглед као тежак терет, као тежак крст, али нам је Господ рекао: „Ако хоће ко за мном ићи, нека се одрекне себе и узме крст свој и за мном иде. Јер ко хоће живот свој да сачува, изгубиће га; а ако ко изгуби живот свој мене ради, наћи ће га!“ (Мт 17, 24-25). Тај „крст свој“ јесте, управо, идење за Христом и поистовећивање са Његовим крстом – и он онда постаје Васкрсење. Ту је тајна мучеништва – она није тајна муке људске или уживања у њој.²²

Слика 4 - Усташка војница врши егзекуције у Јасеновцу

Ако је неко осуђен у име Господа Бога, он је свети мученик, брат Господњи, син Вишњега (Лк 6:35), обиталиште Духа Светог преко кога је сваки верни примио светлост славе јеванђеља када се удостојио да прими непропадљиви венац и сведочанство Христових страдања, и заједницу крви Његове, и да буде усиновљен састрадавањем у Његовој смрти. Ако се неко одрекне Христа да га не би људи омрзли и воли свој живот (Јн 12:25) више него Господа, у чијој је руци душа његова (Дан 5:23), такав је бедан, јадан, као проклет и жалостан; он жели да буде пријатељ људи, а непријатељ Божји,

²¹ Видети: Атанасије Јевтић, *Књиге Макавејске, издање групо*, (Врњачка Бања, 2002)

²² Атанасије Јевтић, *Мученици јасеновачки и макавеји: библијски гѳос новомученика*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2019), 8.

нема никаквог удела са светима, већ са проклетима, будући да жели, уместо Царства благословених, огањ вечни припремљен ђаволу и анђелима његовим (Мт 25:34, 41).

Делови Светог писма нам указују на језгро мартирологије у којем се истиче жртва и добровољност у љубави за Христом и идење за Њим преко Голготе до Васкрсења. Онај који је достојан мучеништва, радоваће се у Господњој радости (Филип 3:1; 4:4), јер је стекао скупочени венац и исповедањем (вером) је отишао из живота. А ако се ради о оглашеном (катихумену), нека се без жаљења жртвује, јер пострадао за Христа биће за њега још знаменитије крштење, пошто он стварно подноси смрт са Господом, док други то чине симболично (у тајни крштења). Нека се, дакле, такав радује што се угледа на Учитеља, јер је Господ Исус био ударан ради нас, стрпљиво је поднео хуљења и увреде, пљување, заушке, ударце (Мт 26:67). После шибања, прикован је на крст, пио је оцат (сирће) и жуч (Мт 26:67), испунио је све по Писму (Јн 19:28).²³

Сва доктрина мартирологије концентрисана је у подвигу жртве, произишла из љубави, која је тајна мучеништва и њена есенција. То сведочи сам Христос, оваплотивши се и себе „добровољно понизивши“, како би у унижењу (кенози) избавио човека из пакла богоотуђености. Зато је пут мучеништва, пут Христов, који није самомучење него спасење Христом Спаситељем.²⁴

Етос изникао из колективно несвесног српског свенародног бића, од прастарих времена и тешких страница националне

Слика 5 - Зидно сликарство манастира Грачанице 1321. г.

²³ Радомир Поповић, *Извори за црквену историју*, (Београд: Центар за хришћанске студије, 2001), 329.

²⁴ Кеноза (грч. *Κενωσις* – испражњење, унижење, смирење) као православни теолошки термин представља стање унижења или испражњења које Син Божији прихвата у Својем Оваплоћењу, као акт послушности према Богу Оцу.

Слика 6 - Страдање Бранка Јунгића од стране усташа, фотографија која је постала симбол злочина усташа над Србима у НДХ

историје, обременене вишевековним робовањем зарад изабраног великомученичког косовског, кнежевог завета небеског, које је увек и до века, јесте управо онај мученички етос жртве коју је неопходно поднети са љубављу (у двигу) услед тираније другог, тиме задобивши вечни и непропадљиви живот будућег века. То је основа и потка саборног, народног одупирања злу и страшним непочинствима које је претрпео кроз читаву историју, његов рефлексни одговор на сваку тиранију и тешку муку која се надвила над њиме, често га приморавајући да изабере земаљско за малена царства или небеско, увек и до века. Тај тропос²⁵ у односу на имање тираније и жртве у народној мисли, датован давних дана, изражен кроз епiku косовске стварности, на-

чинио је да будућа поколења увек црпе снагу у најтежим тренуцима, не издајући одабир и лојалност својим прецима и по цену мучеништва.

Небројана стратишта и системи концентрационих логора у којима су невинне жртве плански довођене, припремане за брутално ликвидирање и масовно убијане најразличитијим бестијалним методама, постала су темељ сећања и сведок мученичке крви која је квасила тло, освештавајући својом жртвом земљу на којој су никли меморијали и жртвеници под сводовима цркава, подсећајући на прошлост која се не сме потиснути, али и на живот будући у којем ћемо се сви смртни сусрести. У периоду од почетка формирања НДХ (1941) па све до њеног краха (1945), на окупираном тлу бесних усташких ордија настрадале су стотине хиљада цивила од којих су многи своје животе окончали у логорима смрти попут „Данице“ код Копривнице, Јадовна код Госпића²⁶, затим у логорима на острву Пагу, у Крушици крај Травника и у Сиску.²⁷ Главни и највећи логори у НДХ свакако су били

25 Грчка реч тропос, што значи обрт, преумљење.

26 Логор Јадовно, формиран у јуну 1941, био је први логор за масовна погубљења заточеника, Срба и Јевреја. Према расположивим подацима, у Јадовну је погубљено око 35.000 људи. Логор је укинут у августу 1941. године.

27 У овај логор је доведен део српског становништва са Козаре, заробљен после немачко-усташке офанзиве. Били су то, углавном, старци, жене и деца.

Јасеновац и Стара Градишка,²⁸ кроз које су прошле десетине хиљада људи, већином погубљених у безбројним покољима, чији се број жртава и данас утврђује и предмет је полемике струке.

Јасеновац, као синоним и симбол страдања српског народа из кога су се винуле душе небројаних мученика, постао је место историјско-есхатолошких димензија, место где се сусрећу прошлост, садашњост и светотајинска будућност, олтар на којем се узноси молитва, вечан помен свих оних који су из крваве смрти прешли у живот вечни, добивши венац мученички непропадљиви, записани у историји, али и у непролазној меморији Божијој.

Слика 7 - Икона светих новомученика јасеновачких, иконописац Радмила Несторовић

Слика 8 - Деталј исте иконе, страдала невинна света деца Јасеноваца

Тиранија произникла из феномена зла, где је један сегмент и манифестација њене појаве убиство другог, невиног, датира из прастарих времена

28 Формиран на месту дотадашњег казненог завода, у њему су обављани покољи жена и деце.

и на то указује и Посланица Јеврејима Светог апостола Павла, о страдању старозаветних праведника, која је капитална за теологију мучеништва – за мартирологион „Камењем побијени, престругани, измучени, од мача по-мрјеше; потуцаше се у кожусима и козијим кожама у оскудици, у невољама у патњама; Оних који свијет не бејаше достојан, потуцаху се по пустињама и горама и по пештарама и по јамама земаљским” (Јев. 11, 37-38).

Црквена историја обилује бројним примерима страдања мученика који су актуелни до данашњег дана, и сведочи о девијантности и богоотпадништву човека и његовој потреби за поновним обожењем (теозис – сједињењем) и превазилажењем сопствених недостатака проузрокованих првобитним падом, који се може успоставити и кроз добровољно страдање зарад вере и истине. Српски мученици заузимају значајно место у васељенском хору светих, почевши од ранохришћанских страдалника Ермила и Стратоника, преко мученика косовских, па све до новомученика јасеновачких, Бог пројављује српске мученике као опомену и милост да нас није заборавио, као што ни ми не заборављамо сваког светог који је себе уградио у вечност и тиме нам указао на пут којим треба корачати како бисмо се сусрели тамо где је живот бесконачан.

Слика 9 - Господ дели венце славе мученицима за веру пострадалих од усташа, иконописац Милица Мишић

Култура сећања (памћења) у светлу иконографије

„Они који не памте прошлост,
осуђени су на то да је понове.”
Франц Кафка

Када је у старом Риму, услед турбулентних политичких промена и владарских смена, требало уништити сваки траг постојања претходног императора, прибегавало се драстичним мерама маргинализације или затирања свега онога што би могао бити доказ или асоцијација на његову личност и деловање у друштву. Тако се добијала најстрашнија казна за грађанина древног Рима – „*Damnatio memoriae*”²⁹ – забрана сећања и брисање његовог имена из историје Рима.

Властито име као одредница за личност, бивство, у Светом писму Старог завета, одређује његову личност, јединственост, непоновљивост, посебност и другост у односу на остале људе и бића која се налазе у његовом окружењу.³⁰ Ако желите да дехуманизујете људску врсту одузећете јој право на идентитет, односно име као перјаницу човекове личности. Човечанство се у двадесетом веку за време Холокауста сусрело са једним од много механизма дехуманизације: у концентрационим логорима су уклањани сви космати делови са тела логораша (коса, обрве, брада), а њихова имена и презимена су замењена серијским бројевима. Након неколико месеци гладовања, добијала се безлична маса људи идентичних конституција тела, екстремно мршавих, без особених карактеристика лица, обријаних и ошишаних, обележних арапским бројевима.

У складу са библијским тумачењем, деловање на име човека значи деловање на самог човека. Имену се придаје сасвим магични смисао: ко влада именом (и ко га укида) тај влада личношћу његовог носиоца.³¹ Како старозаветна традиција баштини заповест памћења, не чуди што је најзначајнији меморијални центар у свету о људском страдању подигнут на Брду сећања (Хар Хазикарон) у Јерусалиму 1953. године, засвођен називом записаним на каменој капији који управо указује на име: *Јаг Вашем* као „место за сећање (помен) на име.”

29 Израз на латинском језику који означава забрану сећања, у смислу „протеран из јавне успомене”. То је врста јавне постхумне казне коју је Римски сенат могао изрицати поводом издаје или неке друге кривице према Римском царству. Смисао ове казне је био брисање сваког трага сећања или сваког трага постојања особе против које је казна изречена.

30 Јован Пурић, *Имена и најћиси на иконама*, (Београд: Православна епархија нишка, 2010), 13.

31 Видети: Луј Бује, *О Библији и Јеванђељу* (Брисел, 1998). Видети као допунско штиво за тему мартирологије.

Упућивање на стихове Старога завета, књиге пророка Исаије (56-5): „Њима ћу дати у дому своме и међу зидовима његовим место и име (Јад Вашем)... Име вечно даћу сваком од њих које се неће затрти...” детерминише име као носиоца сећања, прошлости, садашњости и будућности која се теолошки транспонује у вечност.

У иконографском контексту, као саставни део црквеног живописа и иконописа, одреднице и имена чине суштинско и неодојиво јединство са представом, без обзира колико она била препознатљива јер, према православног учењу, икона– лик није икона ако нема натписа (као сведочанство присуства истине и потврде човека као историјског бића и сећања на њега кроз изображај на икони). Ни у јудаизму ни у хришћанству сећање није неутрално, не односи се само на прошлост, већ обликује будућност, даје јој смисао и постојаност.

Када се говори о термину „култура сећања”, пре свега се мисли на научну дисциплину која истражује улоге културних образаца сећања, значаја памћења и сећања за формирање идентитета и односа према историји и прошлости у науци и колективном памћењу. Култура сећања проучава начине на које култура, различити облици државног уређења и друштвене класе преносе знање о прошлости, како га обрађују, користе, потискују, заборавају или преиначују и шире. Заправо, када се говори о култури сећања, главно питање није шта остаци прошлости говоре, већ како се ти остаци тумаче и да ли се уопште тумаче и коју улогу заузимају у самосвести једног народа. Према Јану Асману, губитак прошлости представља ишчезавање захвалности, одговорности, солидарности права и правде.³²

Пјер Нор, чувени француски историчар који се бави истраживањем француских места сећања, указује на уску повезаност памћења, идентитета и стварања традиције. Места сећања су симбиозе историографије и националног памћења; музеји, архиви, празници и места сећања јесу места која регулишу присуство прошлости у садашњости. Још од времена антике, памћење је представљало важан сегмент у филозофско-теолошким системима: као физиолошки или психолошки феномен, као део теорије сазнања или у смислу памћења које су практиковале језичке дисциплине, логика, лингвистика и, пре свих, реторика. Вештином памћења бавили су се антички и средњовековни филозофски радови о души, а главни извор и ауторитет представљала су Аристотелова дела „О сну и будности” (*De memoria et reminiscencia* и *De anima*). Следили су арапски коментатори Аристотела Авицена и Авероес, коментари средњовековних црквених отаца, схоластицара Алберта Великог и Томе Аквинског, као и бројна етичка литература у платонистичкој и неоплатонистичкој традицији.³³

³² Видети: Асман Јан, *Култура памћења*, (Београд: Просвета, 2007)

³³ Mary Carruthers, *Rhetorical Memoria in commentary and practice*, (Leiden: Brill, 2006), 209.

У византијској традицији, разматрања памћења почивала су, највећим делом, на аристотелијанским основама као код Јована Дамаскина,³⁴ или су усвајана преко реторике кроз списе великих црквених отаца 4. века. Иако су тврдили да се не користе средствима класичног говорништва, Свети Григорије Ниски, Григорије Назијазин и Василије Велики, најзаслужнији су за пренос реторичких знања на касније византијске ауторе, који су их користили за хомилије, житија светаца, чак и химне из којих су проистекли небројани иконографски опуси црпивши из њих инспирацију.

Узевши у обзир карактер иконографије која поседује семиотичку, дидактичку и евхаристијску светотајинску вредност и указује на историјску перспективу и тачност, њена свеprisутност и актуелност огледа се у сва три временска облика: од прошлости (сећања) преко садашњости до будућности. Пун потенцијал остварује у литургијској реалности садашњице, сједињујући је у једну целину кроз заједницу и изграђен култ светитеља.

У свим средњовековним изворима непрестано израња одредница „*memoria*”. Већ је Григорије Велики рекао да нас сликарство „као Свето писмо” упућује на сећање. „Призивати у сећање” је основни задатак Светог писма. Слика игра другостепену улогу. Слика и Свето писмо заједнички подсећају на оно што је било у историји спасења, а што је свакако више од историјске чињенице – не конфронтирајући се са њом већ је допуњујући.

У историји слика Христа и светитеља, портрет, „*imago*”, увек је вишег ранга него легенда или историјски догађај. Али, помоћу портрета је теже разумети функцију подсећања и свега што је са њим у вези, него када то чине библијске или хагиографска историја. Није довољно да култна слика буде схваћена као симбол присуства или да нарација слике буде схваћена као симбол повести. Култна слика (икона) постоји, такође, захваљујући својим претензијама на историчност, ослањајући се на историјске личности, својом функцијом подсећајући и чувајући их од заборавља. Подсећање је, може се рећи, имало различита значења, која тек треба објединити, јер нам она нису непосредно дата.³⁵

У разобличавању ове теме посредно може помоћи античка мнемотехника, која је изграђена у средњем веку. „Вештина памћења” се, као што је речено, развијала у реторици али је у средњем веку проширена и на увежбавање врлина. Да би се стекла поуздана техника памћења, ово учење је предвиђало памћење у сликама. То су биле духовне или невидљиве слике које је требало памтити да би се уз њихову помоћ сачувала нит сећања. Оне

³⁴ Јован Дамаскин, *Тачно изложење православне вере, II-34 (О памћењу)*, (Београд–Никшић: Источник знања 2001), 216.

³⁵ Ханс Белтинг, *Слика и култ*, (Нови Сад: Академска књига, 2014), 17.

су, свакако, биле допуњаване видљивим стимулансима памћења који су представљали средство за вежбање памћења.

У области култа није реч о тој вештини памћења, већ о садржини успомена (житија светих, њихов врлински живот, подвизи, страдања и мучеништва). Садашњост се налазила између две стварности које су, по значају, вишег ранга: прошлог и будућег самооткривења Бога у историји. Кретање времена између ова два пола било је увек присутно у свести. Подсећање је отуда имало ретроспективан и, ма како чудно звучало, проспективан карактер. Његов предмет није само оно што се десило већ, исто тако, и оно што је обећано да ће се десити. Ова свест о времену, сећању, садашњости и будућности није нам дата ван контекста религије.

Време постиконоклазме, када се у највећој мери развијају представе мучења и смрти светитеља, може се пратити кроз развој менеолошке тематике. Приближно у исто време јављају се сцене „борбе и битке мученика”, којима су биле прекривене галерије и лукови Нове цркве у Цариграду.³⁶ На зидним менолозима у Старом Нагоричину, Грачаници и Дечанима, одређени дан у години је, поред појединачних светитељских фигура, био означен и представом смрти светитеља који се тај дан коментарише.

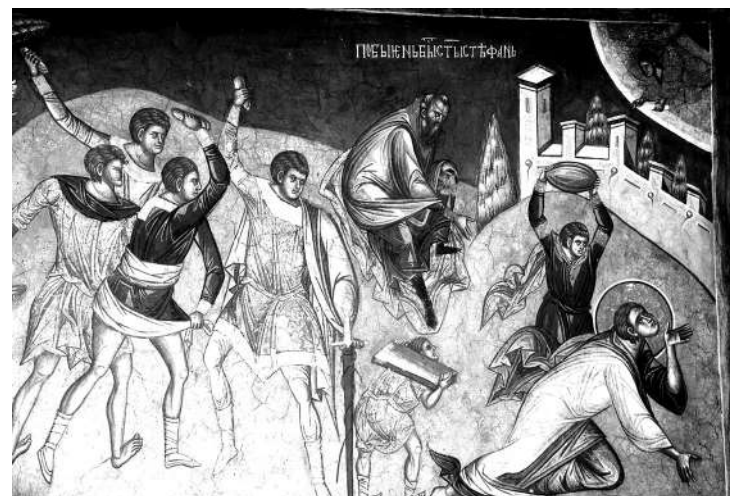
Слика 10 - Фреско сликарство, менолог, црква Светог Ђорђа, Старо Нагоричино

³⁶ Павле Мијовић, *Менолог: историјско-уметничка истраживања*, (Београд: Археолошки институт, 1973), 228.

Историја и легенда о настанку мартиролошке иконографске фреско целине, попут наведених у Дечанима, Грачаници, Старом Нагоричану и многим другим богомољама широм света, објашњавају вредност сећања које су оне стекле захваљујући својој историчности. У њима није само реч о историјским приликама које гарантују аутентичан изглед приказане особе и њеног изображеног страдања, већ и о порукама које нам упућују.

Менеолошко-мартиролошке сцене су, током неколико векова, биле главни носилац идеје активне побожности (што су до данашњег дана и остале): представе светитеља – мученика ране цркве који су погубљени због непоколебљивог исповедања вере означавале су, истовремено, и савремен мартире нашега времена, исто тако мучене и погубљене. Идеја активне побожности исказане кроз представе мученичких смрти светитеља изражавала се се у различитим срединама на сличан начин широм хришћанских земаља.

На фреско циклусима у Светој Гори, Риму, Русији, Србији, насликани мартирiji приказани су као „снажне слике” које изазивају интензивне емоције. Смештене на зидове цркава у архитектонским или сликаним оквирима (слично немоничном принципу места), стално пред очима верника, уз комбиноване, без сумње, ватрене проповеди или житија светих, остајале су урезане у памћење као трајни визуелни подсетници, градећи код посматрача врлину и навику да у непосредној будућности, попут мученика за веру, донесе сличну одлуку.³⁷

Слика 11 - Високи Дечани, западни травеј, фреска каменовања Светог првомученика Стефана

³⁷ Ана Милошевић, *Просјори памћења, Зборник радова, њом 2* (Београд: Филозофски факултет у Београду, 2013), 11.

Слика 12 - Детаљ иконе страдања мученика пивских, величких и горњеполимских

дел који је обликује, култови светих су посебно занимљив предмет изучавања када настају у епохама великих друштвених преображаја. Када је реч о српској историји, нема сумње да је управо један такав период доба које почиње сукобом на Косову 1389. године или, можда чак и раније, Маричком битком 1371. године, и завршава се хришћанским поразом на Мохачком пољу 1526. године. Током тог једног и по века, Османлије су се бориле са некадашњим балканским силама и оствариле непосредну власт на полуострву. Тада се подручје централног Балкана, који чине остаци српске државе уз додатне суседне територије, издваја као засебна погранична зона у којој угарска и османска држава теже да успоставе превласт. Због урушавања политичке власти, култови светих стичу велику улогу у друштвеном животу јер представљају окосницу друштвене организације, политичког ауторитета и колективног идентитета.³⁸

Премда је јасно да се ради о дуготрајном и поступном процесу, забележене импресије савременика, које су заправо обликовале друштвени и културни живот, сасвим су другачије. Тако је читав епоха у којој се Османско царство постепено ширило на европском тлу доживљавана као преломно и немирно време. Наиме, за сведоке је Косовска битка означила прекид у односу на стара и славна времена. Или прецизније, у последњој четвртини XIV века искуствени простор се мења тако да актуелна сећања не пружају

Развој култа новомученика српских и икона маририје као визуелни подстицај на активну љубавности

Све оно што иконографија у својој суштини представља јесте, између осталог, лице и обличје датог историјског момента, кроз које ликови и пропратна житија иконографски изображених светитеља сведоче о епохи и одређеним историјским догађајима чији су били сведоци.

Због тога што истовремено функционишу као показатељи друштвене стварности и као модел

могућност предвиђања будућности те се, следствено, мења и хоризонт очекивања. Управо због тога, начини прихватања нових реалности добијају свој особен израз у култовима светих.

Очекивано, измењене околности се огледају понајвише у покушајима и установљењима нових култова. Тако посебна својства светих, попут мучеништва, долазе у први план. То не значи само појаву светитеља – марири, већ теме мучења, трпљења и жртвовања постају присутне и код светих који не припадају групи страдалника за веру.³⁹

Тако постаје јасно да је темпорализација култова светих пратила политичке путање. Упоредјујући хронолошки и територијални контекст култа српских новомученика страдалих широм окупираних Краљевине Југославије, са мученицима првих векова гоњења хришћанства, можемо закључити да постоји суштинска разлика између ових појава и начина формирања светитељских култова и њиховог изображаја. Мученици првих векова били су и остали сачувани у црквеној традицији као сведоци вере и васкрсења. Између вере у Христа, смрти и одрицања и очувања живота, својевољно су изабрали веру и остали уз Спаситеља, на тај начин сведочивши о истини Његовог васкрсења формирајући култ страдања и васкрсења.

Насупрот томе, мученици двадесетог века често су били лишени било каквог избора којим би могли да сачувају свој живот по цену одступања од вере. Као представници група које су биле подвргнуте друштвеној сегрегацији, осуђени су на лишавање грађанских права, а потом и живота. Неизбежно мучени и убијани, прослављени су и упамћени као они који нису упућивали приоритетно на васкрсење већ и на претрпљену голготу и страдање, као основ њихове светости и, коначно, на васкрсење које је након

Слика 13 - свети новомученици Пребиловачки, рад Владимира Карановића, крипта Храма Светог Саве на Врачару

³⁸ Patrick Geary, *Sacred Commodities: The Circulation of Medieval Relics, Living with the Dead in the Middle Ages*, (New York: Cornell University Press, 1996), 194–218, 205–206.

³⁹ Марија М. Васиљевић, *Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности 2018), 13.

Слика 14 - Икона новоканонизованих светих мученика јастребарских

Петар Зимоњић и многи други) и групним канонизацијама (новомученици новосадски, крагујевачки, пребиловачки и јасеновачки, канонизовани 2015. године), добили су своје место и у иконографском изображају. Својим дубоко утемељеним култом у свенародном српском бићу, украшавају многе домове иконама и цркве фреско целинама, визуелно подстичући на активну побожност и подсећајући на непролазе вредности које човеку дарују есхатолошку димензију.

Савремени човек, загледан у икону светих новомученика, посматра их као аутентичне хероје свога доба, као изузетне личности које се од осталих људи издвајају мером свога мучеништва, страдања која превазилазе људску логику, спремношћу да се са суровошћу целата „обрачунају” дубоким смирењем и прихватањем мученичке смрти уз непролазне речи светог старца Вукашина јасеновачког изговорене под усташком камом: „Само ти, синко, ради свој посао, нама је Христос вечни живот даровао”.

страдања и голготе долазило. Тако су доказали људску природу Христову, која се читала у Његовом страдању и смрти, за разлику од божанске која се манифестовала у Његовом васкрсењу, о чему су сведочили ранохришћански мученици.

Култ српских новомученика у Другом светском рату, изникло из темеља многих стратишта, јама и логора у којима су жртве ликвидирани, настајао је спонтано, почевши од формирања на локалном нивоу, попут свештеномученика Бранка Добросављевића, до свенародног култа попут јасеновачких мученика, ликвидираних у истоименом логору. Канонизацијом и прибарањем сабору светих, појединачним (свештеномученик Георгије Богић, свештеномученик Дамјан Штрбац, свети исповедник Доситеј Васић митрополит загребачки, свети митрополит дабробосански

Слика 15 - Икона јасеновачких мученика, рад монахиње Марије

Завршна разматрања

Искуство проживљеног геноцида српског народа за време Другог светског рата (1941–1945), под окупацијом нацистичке Немачке и након формирања фашистичко-квислиншке Независне Државе Хрватске, Албаније, Мађарске, Бугарске, оставио је дубок, неизбрисив траг у српском националном и духовном бићу. Српски народ, селективно, плански убијан, због националне и верске припадности дехуманизован и обесправљен, своје достојанство и вечан помен проналази и обнавља кроз историјско памћење и метафизичку реалност, обликовану и практиковану кроз светотајински живот цркве Христове, жртвама дарујући култ и икону, као један од градивних елемената еклисије, у којој верници проналазе утеху и трајне вредности за чије очување вреди жртвовати и сам живот, попут новомученика српских. Овим се потврђује чињеница да савремена култура, кроз култ и икону, актуелну од формирања првих хришћанских заједница, сведочи о универзалности хришћанства и способности да у свим временима, прошлим, садашњим и будућим, буде утеха, наука и морални оријентир који трансформише страдање и даје му дубљи есхатолошки смисао, а будућа времена осветљава молитвама светих новомученика српских да се страдање у брутално спроведеном геноциду недужних никада не понови.

Рад је настао као тежња да се проникне у историјску епоху бола и страдања српског народа, која је са собом однела стотине хиљада недужних живота, и да му другачију димензију. Историјском контексту додат је метафизички концепт неодвојив од људског бића, који преображава и чини да се страдање сагледа диоптријом вечног и непропадљивог.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

- Асман, Јан. *Култура ѓамћења*. Београд, 2007.
- Белтинг, Ханс. *Слика и култи*. Нови Сад: Академска књига, 2014.
- Бркић, Станиша. *Име и број: Крајујевачка историја 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.
- Бује, Луј. *О Библији и Јеванђељу*. Брисел, 1988.
- Васиљевић, Марија М. „Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2018.
- Велимировић, Николај. *Изнад греха и смрти*. Ваљево: Ево Book, 2003.
- Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*. Београд: Рад, 1970.
- Групковић, Драгутин. *Упоредни преглед резултата пописа 1921–1981. године*. Београд: Савезни завод за статистику, 1988.
- Дамаскин, Јован. *Тачно изложење православне вере, II-34 (О ѓамћењу)*. Београд–Никшић: Источник знања, 2001.
- Јевсевије Памфил. Кесаријски. *Историја цркве*. Москва: Едиција посебних издања епархије далматинске, 2001.
- Јевтић, Атанасије. *Великомученички Јасеновац – усташка творница смрти*. Ваљево–Београд: Глас цркве, 1990.
- Јевтић, Атанасије. *Књиге Макавејске (издање групо)*. Врњачка Бања, 2002.
- Јевтић, Атанасије. *Мученици јасеновачки и макавеји: библијски епос новомученика*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2019.
- Крејаковић, Силвија. *Идентитети: Краљево октобра 1941*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2021.
- Мијовић, Павле. *Меноло: историјско-уметничка истраживања*. Београд: Археолошки институт, 1973.
- Милошевић, Ана. *Простори ѓамћења, зборник радова, том 2*. Београд: Филозофски факултете у Београду, 2013.
- Поповић, Јустин. *Светосавље као философија живота*. Београд: Хришћанска мисао, 2016.
- Поповић, Радомир. *Извори за црквену историју*. Београд: Центар за хришћанске студије, 2001.
- Пурић, Јован. *Имена и написи на иконама*. Београд: Православна епархија нишка, 2010.
- Склирис, Стаматис. *О поретку до иконе*. Никшић: Видослов, 2002.
- Терзић, Велимир. *Слом Краљевине Југославије 1941, II*. Београд: Народна књига, 1984.
- Трифковић, Срђа. *Усташе: балканско срце шаме*. Београд: Catena mundi, 2016.
- Carruthers, Mary. *Rhetorical Memoria in commentary and practice*. Leiden: Brill, 2006.
- Goldstein, Slavko. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.
- Jelić Butić, Fihreta. *Ustaše i nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilište naklada Liber, 1978.
- Patrick, Geary. *Sacred Commodities: The Circulation of Medieval Relics, Living with the Dead in the Middle Ages*. New York: Cornell University Press, 1996.

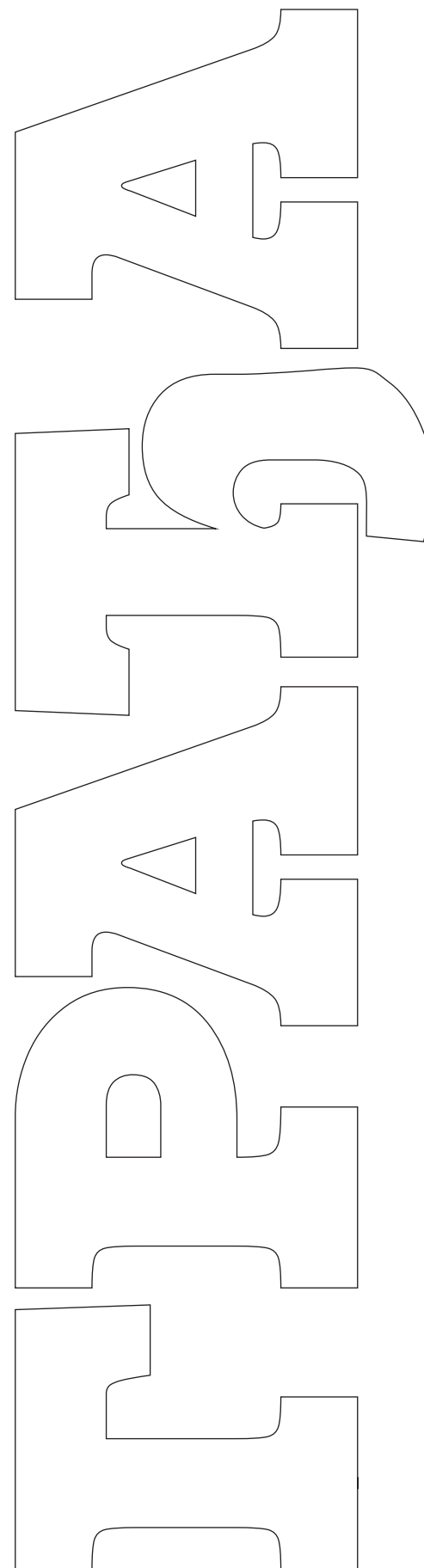
Strahinja ĐORĐEVIĆ, curator
Genocide Victims' Museum
strahinja.djordjevic@muzejgenocida.rs

MARTYRDOM OF THE SERBIAN PEOPLE IN WORLD WAR II – CULT AND ICON

Summary

The tragedy of genocide experienced by the Serbian people during the period of World War II 1941-1945 in the time of Nazi German occupation and the creation of the Independent State of Croatia, has left an indelible mark on the Serbian national and spiritual beings. Serbian people who were selectively and in a planned manner killed, only because of their nationality and religious affiliation, a people who are completely dehumanized and without rights, find their dignity and comfort through historical memory and metaphysical reality, which is shaped and practiced by life in the Church of Christ. The Serbian people provide the victims with a cult and an icon, as one of the basic elements of the Serbian religious community, where believers can find eternal values, and for those values they are willing to sacrifice their own lives, just like the new Serbian martyrs. The words above confirm that today's culture, through cult and icon, which has existed since the time of the first Christian communities, can witness the uniqueness of the Christian faith, and the ability to be a lesson and moral guidance in all times. Because of all of the above, Serbian tragedy and suffering makes deeper sense, and future times will be illuminated by the prayers of new martyrs, so that genocide and the brutal suffering of innocent victims are never repeated in history.

Keywords: cult, icon, saints, church memorial, Independent State of Croatia, martyrs, church, genocide, World War II, Serbian nation.

ПЕРГАМЕНА

ДОКУМЕНТАРНА
И МЕМОАРСКА
ГРАЃА /
DOCUMENTARY
AND MEMOIR
MATERIALS

УДК 341.323-058.65(497.11)“1944“(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.BOJ.109-135>

кратко или претходно саопштење / short or preliminary communication

примљен / received: 19. 01. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

Милош Ј. БОЈАНИЋ

vathra@yahoo.com

СТРАДАЛИ У САВЕЗНИЧКОМ БОМБАРДОВАЊУ БЕОГРАДА 1944. ГОДИНЕ

Сажетак: У овом раду ћемо упоредити податке из више извора о страдалом становништву Београда. Као основу ћемо користити више серија примарних докумената. Прво су извештаји о бомбардовањима америчке 15. ваздухопловне армије, једине савезничке јединице која је вршила дејства по Београду. У њима се виде тачни датуми и количина бачених бомби, а доступне су и неке од фотографија дејства снимљене из авиона и анализирани у бази, где се може видети који делови града су погођени. Следећи су извештаји о сахранама на градским гробљима који су достављани Општини града Београда (ОГБ), као и извештаји Пасивне заштите, службе која је рапчишћавала рушевине и санирала штету. Коначно, ту су и поименични пописи страдалих – списак сахрањених са градских гробаља достављен ОГБ, као и књиге преминулих из београдских цркава. Упоредивањем ових извора можемо добити потпунију слику о страдалим цивилима.

Кључне речи: савезничко бомбардовање 1944. године, цивилне жртве у Београду, Општина града Београда, Пасивна заштита, 15. ваздухопловна армија САД.

Бомбардовања Београда и Србије током Другог светског рата, иако су често присутна тема у медијима и у колективном сећању, представљају догађаје који у нашој историографији нису довољно истражени. За немачко бомбардовање од 6. априла се у литератури и медијима ретко наводе архивски подаци, углавном се барата проценама које су често вишеструко увећане. Још контроверзније су жртве које су страдале у Савезничком бомбардовању. После рата, страдалници су често игнорисани, да би деведесетих година, променом политике, били чешће помињани. Ситуацију компликује чињеница да су Београд и Земун десет дана бомбардовани од стране Савезника, од априла до септембра, различитим интензитетом. Од новијих радова, у књизи др Ђоке Трипковића *Београд ѿд бомбама*¹ се наводе подаци о страдалим лицима током бомбардовања Београда од 16. до 17. априла (1.260 лица), као и за 18. мај (350 лица). У многим књигама се цитира извештај који су београдски илегалци ЈВуО послали Влади у Лондону 21. априла, у којем се наводи да је погинуо 1.161 грађанин Београда². У медијима је ситуацијама конфузија, па се тако наводе процене „између две и двадесет хиљада убијених“³, што је очигледно вишеструко увећан број. На страници Википедије о овој теми влада потпуна збрка: извештај илегиалаца ЈВуО о 1.161 погинулом лицу је постао „немачки извор“; за ускршње бомбардовање из 1944. године дат је податак да је укупан број погинулих 2.271, а он се, у ствари, односи на немачко бомбардовање 1941. године; без навођења извора наводи се још једна „немачка процена од 4.000 погинулих“⁴. У овом чланку се потпуно игноришу остала савезничка бомбардовања.

Дејства америчке авијације ѿ Београду и Земуну

Крајем 1943. године, Савезничке снаге заузимају јужну Италију и у њој постављају већи број ваздухопловних база. Од јединица стратешке авијације у околини Фође су биле америчка 15. ваздухопловна армија и британска 205. бомбардерска група. Осим њих, ту је био и већи број јединица тактичке авијације, попут америчке 12. ваздухопловне армије, односно Balkan Air Force. По циљевима у Београду је дејствовала само америчка стратешка

авијација авионима Б-17 и Б-24. Сумарни преглед њихових дејстава је лако пратити путем објављене литературе⁵. Обимнији извештаји о дејствима су углавном сачувани. Осим тачног датума и времена, броја авиона, количине и врсте бачених бомби, често имају и аерофотоснимке којима је утврђивана прецизност и учињена штета.

Америчка авијација је по циљевима у Београду и Земуну дејствовала током 12 дана од априла до септембра 1944. године, понекад и на више различитих циљева у истом дану. Укупно је бачено скоро 2.500 тона бомби. Главне мете су биле железнице – ранжирне станице и мостови, на које је бачено више од две трећине бомби. Железнички мостови ка Земуну и Панчеву су били једина стална веза Централне Европе са Балканом. Низводно су постојале само скеле, попут оних у Смедереву и у Бурђеву у Румунији, које су биле мањег капацитета и осетљивије на климатске услове. Железничка линија ка Балкану је имала велику стратешку важност због превоза руда, сировина и војног транспорта. На фабрике авиона је бачено 360 тона, док је на аеродром у Земуну бачено 290 тона.

16. април 1944. године

- фабрика авиона Рогожарски, 79 тона бомби
- аеродром у Земуну, 220 тона
- ранжирна (железничка) станица Београд, 87 тона
- фабрика авиона Икарус, Земун, 71 тона

17. април

- фабрика авиона Рогожарски у Земуну, 71 тона погинулих
- ранжирна (железничка) станица Београд, 253 тоне
- фабрика авиона Икарус, Земун, 90 тона
- аеродром у Земуну, 72 тоне

21. април

- теретна ранжирна станица Земун, 77 тона

24. април

- фабрика авиона Икарус, Земун, 52 тоне

7. мај

- железнички мост на Дунаву, 96 тона

18. мај

- ранжирна (железничка) станица Београд, 200 тона
- теретна ранжирна станица Земун, 65 тона

¹ Ђока Трипковић, *Београд ѿд бомбама*, (Београд: Скупштина града Београда, 1999), 63-71.

² Раде Ристановић, *Београдски равнојорци*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 187.

³ Иван Радојичић, *Крвави Ускрс 1944: Савезничко бомбардовање које је српску престоницу завело у црно*, o11info, <https://www.o11info.com/bilo-jednom-u-beogradu/krvavi-uskrs-1944-saveznicko-bombardovanje-beograda-koje-je-srpsku-prestonicu-zavilo-u-crno/>, датум приступа 22.10.2022.

⁴ *Бомбардовање Београда (1944)*, Wikipedia, https://sh.wikipedia.org/wiki/Bombardovanje_Beograda_1944, датум приступа 22.10.2022.

⁵ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, (Alabama: Maxwell Air Force, 2006). Додатне табеле у Ексцел формату за 1944-45. годину.

6. јун

- ранжирна (железничка) станица Београд, 76 тона

3. јул

- складиште нафте Шел на Чукарици, 64 тоне

3. септембар

- мост на Сави, 64 тоне
- железнички мост на Дунаву, 147 тона
- железнички мост на Сави, 217 тона

6. септембар

- железнички мост на Сави, 106 тона

8. септембар

- железнички мост на Сави, 262 тоне

18. септембар

- железнички мост на Сави, 141 тона.⁶

И поред тога што су мете биле војни циљеви, у наставку рада ћемо видети да је страдао велики број цивила. Одговор можемо наћи у положају мета и техници бомбардовања. Током априла 1944. године, јединице 15. ваздухопловне армије су и са 20-30% погодака у кругу од 300 метара од циљне тачке оцењене добро⁷. Како су мете попут железничке станице и фабрике авиона Рогожарски биле окружене стамбеним зградама, јасно је да је било неминовно да дође до великог страдања цивила у тим нападима, чак и у случају прецизног бомбардовања.

Поименични пописи страдалих грађана

У скоро објављеној књизи *Жриве аилоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*⁸ објављени су подаци из матичних књига умрлих београдских цркава. У њима су пописани основни подаци – име и презиме, ближа фамилија, старост, место рођења, гробље где су сахрањени итд. На основу тих података смо направили следећу анализу страдалих по датумима.

⁶ Исто.

⁷ Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, фонд XV Army Air Force, ролна А6542, 15th AF Bombing Accuracy Reports, странице 1412. и 1418.

⁸ Тијана Пауновић, *Жриве аилоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2020), 44-191.

Табела 1. Број погинулих уписан у матичне књиге умрлих

ДАТУМ	16/17. април	18. мај	3. јул	3. септ.	6. септ.	8. септ.	остало	укупно
1. СВЕТИХ ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ	3	3		1	19		5	31
2. СВЕТОГ АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА (САБОРНА ЦРКВА), СТАРИ ГРАД	4	1		1	1			7
3. СВЕТОГ АЛЕКСАНДРА НЕВСКОГ, СТАРИ ГРАД	18	21		1	1			41
4. ПОКРОВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ, ЗВЕЗДАРА	8	4			2			14
5. СВЕТОГ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА КНЕЗА ЛАЗАРА, ЗВЕЗДАРА	1				1		1	3
6. СВЕТОГ АПОСТОЛА И ЈЕВАНЂЕЛИСТЕ МАРКА, ПАЛИЛУЛА	2	1			1	1		5
7. СВЕТОГ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГИЈА, ЧУКАРИЦА	3		14					17
8. РОЂЕЊЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ, ВЕЛИКА МОШТАНИЦА	1	1		1			1	4
9. СВЕТОГ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ, ЖЕЛЕЗНИК			2					2
10. СВЕТОГ ПРЕОБРАЖЕЊА, УМКА	1	1		1				3
11. СВЕТОГ ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ, ЖАРКОВО			21					21
12. СВЕТОГ НИКОЛЕ, НОВО ГРОБЉЕ, ПАЛИЛУЛА	315	118	1	2	11	1	1	449
13. БОЛНИЧКА КАПЕЛА СВЕТИХ КОЗМЕ И ДАМЈАНА, САВСКИ ВЕНАЦ	17	1		2	1		1	22
14. СВЕТИХ АПОСТОЛА ВАРТОЛОМЕЈА И ВАРНАВЕ, РАКОВИЦА	1	1						2
15. СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА, ТОПЧИДЕР, САВСКИ ВЕНАЦ	9	1		2				12
16. СВЕТОГ САВЕ, ВРАЧАР	7							7
17. СВЕТОГ АРХАНГЕЛА ГАВРИЛА, САВСКИ ВЕНАЦ	14				6			20
18. СВЕТОГ ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ	11	5		1	16	1		34
19. СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ, ПАЛИЛУЛА	23		3		1		2	29
20. СВЕТОГ ПЕТРА АПОСТОЛА, СТАРИ ГРАД	7							7
21. СВЕТОГ КРИСТА КРАЉА, ЗВЕЗДАРА, ВРАЧАР	21	2			3	3		29
22. СВЕТОГ АНТУНА ПАДОВАНСКОГ, ЗВЕЗДАРА	5						1	6
23. БОЛНИЧКА КАПЕЛА СВЕТОГ КРИЖА, САВСКИ ВЕНАЦ					1			1
УКУПНО	471	160	41	12	64	6	12	766

У подацима су пронађена четири дупла уноса: Стојанка Симић, Александар и Милена Кристифоровић, Татјана Кузњецова нису урачунати у укупни збир.

У колони Остало су унети следећи случајеви: четири гимназијалца која су страдала у децембру од неексплодиране бомбе, једна особа страдала у нападу на воз ван Београда, једна особа страдала у борбама за ослобођење Београда (највероватније од дејства совјетске јуришне авијације), један дечак је погинуо кад се склониште обрушило на њега. Ту су и три особе које су преминуле крајем септембра и у октобру, највероватније од рана задобијених у септембарском бомбардовању.

Као место сахране, углавном је наведено Централно или Ново гробље. Погинули у бомбардовању 3. јула су сахрањени на гробљу у Жаркову (36 особа), односно Железнику (3 особе). На гробљима у Жаркову, Железнику, Умци, Маринковој шуми, Бањици, у порти цркве Светог Саве и парку код манастира Ваведење је сахрањено 12 особа погинулих у ускршњем бомбардовању, док су две особе погинуле 18. маја сахрањене у Умци.

Осим спискова из матичних књига умрлих, у документима Општине Града Београда постоји *Списак погинулих лица за време ваздушног бомбардовања на дан 16. и 17. априла 1944. по азбучном реду, закључно са 16. мајем 1944. године*⁹. Осим имена и презимена, у списку се налази адреса са које је донесен страдала, а понекад и кратка напомена. Колико нам је познато, овај списак досад није објављиван, и у овом раду је приложен у целости.

На овом списку се налази укупно 496 имена, што је број врло близу 471 лицу пописаном у матичним књигама. Међутим, упоредном анализом имена са ова два списка, дошли смо до следећих података:

154 имена са списка достављеног ОГБ се не налазе у матичним књигама. Нисмо успели да пронађемо одговарајућа имена ни по сличном имену и презимену, односно адреси. Могуће је да се нека од ових имена ипак налазе у матичним књигама, под знатно другачијим подацима, али не би требало да се ради о већем броју.

342 имена се налазе у матичним књигама, од којих 63 имају незнатно другачије уписано име или презиме.

На основу тога можемо да закључимо и да у матичним књигама има 471-342=129 имена која нису на списку достављеном ИАБ.

Сабирањем имена са ова два поименична списка која се не понављају, долазимо до укупно 625 имена страдалих у бомбардовању 16. и 17. априла.

⁹ Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Кутија 237, Општина града Београда, Управно одељење, Административни одсек, Одсек за социјално старање и санитет, дневни и месечни извештаји Одсека за гробља за 1944. годину.

Укупно, сабирањем списка лица достављеног ОГБ и лица пописаних у МКУ, долазимо до поименичног списка за 911 погинулих у свим бомбардовањима Београда током 1944. године.

Упоредивање броја погинулих наведених у извештајима градских гробља и Пасивне заштите у односу на пописана имена

О броју погинулих цивила су делимично доступни извештаји две службе у Београду¹⁰. Прво, ту су извештаји градских гробља, у којима се наводи колико је у одређеним данима сахрањено страдалих од бомбардовања¹¹. Ове извештаје треба пратити током дужег периода зато што су, и месецима после бомбардовања, сахрањивана погинула лица која су накнадно извучена из рушевина или преминула од рана. Нажалост, у ИАБ су тренутно доступни извештаји само до јуна 1944. године.

Друга серија извештаја је од Пасивне одбране (Luftschutz) коју су организовале окупационе власти и чији је задатак био рашчишћавање рушевина и санирање оштећења. Ови извештаји дају доста сликовитији и детаљнији опис догађаја, али често о броју страдалих дају процене¹².

Страдали 16. и 17. априла

Према подацима добијеним од ЈКП „Погребне услуге”, сахрана првих пострадалих је била у заједничким гробовима (рововима). На Новом и Централном гробљу укупно је сахрањено 455 идентификованих лица, као и 217 неидентификованих (110 мушких, 89 женских и 18 лица дечијег узраста) – укупно 672 лица. До 14. јуна је сахрањено укупно 781 лице на ова два гробља. Могуће да је било још сахрана и после овог датума.

На поименичним списковима је пописано укупно 625 лица погинулих у ова два дана, што представља 80% страдалих по извештајима сахрана на градским гробљима. Од тог броја, у матичним књигама умрлих је наведено свега 60% страдалих. Пописано је и 12 особа које су сахрањене ван градских гробља.

¹⁰ Милош Бојанић, „Број настрадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943–44. године”, у: Јухорски запис, уредници др Ивица Тодоровић, проф др Голуб Јашовић, др Иван Бецић и др Љубиша Васиљевић (Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2018), 139–149.

¹¹ Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Кутија 237, Општина града Београда, Управно одељење, Административни одсек, Одсек за социјално старање и санитет, дневни и месечни извештаји Одсека за гробља за 1944. годину.

¹² Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Кутија 1538, Општина града Београда, Дирекције: Техничка дирекција, Пасивна заштита 1941–1944.

Напади 21. и 24. априла, као и 7. маја

У нападима на циљеве у Земуну у априлу, као и на Панчевачки мост 7. маја, у извештајима са градских гробаља или Пасивне заштите нису забележени страдали нити штета у Београду. Ниједно погинуло лице није пописано на ове датуме.

У Земуну јесте било погинулих у овим бомбардовањима, за цео април се наводи 205 страдалих.¹³

Поинули 18. маја

У овом нападу је поново страдао велики број Београђана. Према извештају Пасивне заштите од 23. маја, наводи се 350 погинулих и 650 рањених грађана. Извештаји са гробаља дају нешто мањи број. До 14. јуна је на градским гробљима било сахрањено укупно 302 лица. Могуће је да се тај број касније повећавао, али се ипак чини да је почетна процена о 350 страдалих била превелика.

У матичним књигама умрлих је пописано 160 лица погинулих на овај дан, што чини свега 53% страдалих сахрањених до 14. јуна.

Бомбардовање 6. јуна

На овај дан је поново гађана Железничка станица у Београду. Овог пута, извештаји са гробаља и Пасивне заштите нису забележили нити једно настрадало лице.

Ниједно погинуло лице није пописано на овај датум.

Бомбардовање „Шелових” складишта њорива 3. јула

У извештају Пасивне заштите о радовима за 3. јул, наводи се да је тешко страдала Чукарица, и то улице: Пожешка, Радничка, Љешка и појас између њих. Губици у људству су били „запањујуће мали” у односу на разарање: 24 мртве и 58 рањених особа, при чему је 15 рањених било у врло тешком стању.

У матичним књигама имамо податке о 41 погинулом лицу, што је више него што је наведено у првом извештају. Можемо да претпоставимо да је већина рањених у врло тешком стању подлегла ранама, као и да је накнадно пронађено још страдалих.

¹³ Marica Karakaš-Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 280-287.

Бомбардовања мостова у септембру

Последња бомбардовања Београда су била у септембру, кад су гађани мостови у склопу операције Ретвик, чиме је пресечена рута повлачења немачких снага из Грчке. За ове догађаје су доступни извештаји Пасивне заштите.

- За 3. септембар, у извештају од 15 часова се наводи свега 8 мртвих и више лакше рањених. У матичним књигама је пописано 12 страдалих лица.
- У бомбардовању 6. септембра је страдао велики број цивила. У извештају Пасивне заштите за 6. септембар се наводи да су до 16 часова на гробља пребачена 82 леша и да се може очекивати до 100 лешева. Рањених је било преко 250, а лакше рањених преко 400.
- По имену су пописана 64 погинула лица и, вероватно, још накнадно 3 преминула од повреда. То процентуално чини преко 65% пописаних страдалих.
- За 8. септембар се у извештају од 13 часова наводи да је било свега 15 погинулих, и већи број рањеника, што је оцењено као мало у односу на разарања. Пописано је свега 6 страдалих по имену, што чини свега 40%.
- У последњем бомбардовању Београда (18. септембра) није било настрадалих, нити по извештајима Пасивне заштите нити по матичним књигама.

Табела 2. Упоредни подаци о погинулим грађанима Београда

ДАТУМ	Бачено тона бомби	Извештаји о сахранама на градским гробљима	Извештаји Пасивне заштите	Пописано имена	Процент пописаних страдалих
16/17. април	419	781	-	625	80%
7. мај	96	0	0	0	-
18. мај	200	302	350	160	46%
6. јун	76	0	0	0	-
3. јул	64	-	24+15	41	105%
3. септембар	428	-	8	12	150%
6. септембар	106	-	82-100	64+3	67%
8. септембар	262	-	15	6	40%
18. септембар	141	-	0	0	-
УКУПНО:	1.792	1.293		911	70%

Напомена: Подаци за Земун су одвојени, укупно износе 205 поинулих у априлу.

У извештајима поднетим ОГБ се наводи укупно 1.293 погинула лица. Ти подаци нису коначни јер су сахране обављане и месецима после бомбардовања, некад и ван градских гробаља. Такође, први извештаји Пасивне заштите су били непотпуни. У масовним сахранама после ускршњег бомбардовања је било 672 лица, али је у наредна два месеца сахрањено још 109 грађана – повећање од 16%. У првим сахранама после бомбардовања од 18. маја је било 302 лица, али је Пасивна заштита проценила укупан број на 350 – већи за 16%. Узевши у обзир да ни то није коначан број, као и да је и у наредним бомбардовањима био већи број страдалих него што је наведено у извештајима, процењујемо да укупан број страдалих може бити већи за до педесет лица.

У поименичним списковима имамо укупно 911 имена погинулих, што чини око 70% од броја који се наводи у извештајима.

Остаје питање због чега велики број страдалих није идентификован. Сматрамо да има неколико разлога за то. Увидом у матичне књиге умрлих можемо да видимо да је већина страдалих рођена ван Београда, вероватно досељена у међуратном периоду. Могуће је да нису имали стално место боравка, нити родбину и пријатеље који би правовремено пријавили нестанак и идентификовали погинуле. Други разлог може бити да је један део погинуо даље од свог дома, на пример код прометне Железничке станице. Овај објекат је био мета 16/17. априла и 18. маја, кад је страдало највише људи. На основу адреса погинулих грађана видимо да су се налазили на местима где су падале бомбе, али је уочљив недостатак идентификованих људи погинулих око Железничке станице. Како су, због великог броја страдалих 16/17. априла, као и 18. маја, брзо обављене масовне сахране, очигледно је и да велики број погинулих није могао бити идентификован на време.

На крају ћемо направити кратак осврт на податке из новијих извора о овој теми. У књизи *Београд под бомбама* се наводи 1.260 лица погинулих 16/17. априла, док извештај послат Влади у Лондону даје сличан број: 1.161 погинула особа. Ови подаци су за око 50% већи од података о броју сахрањених на градским гробљима после два месеца. Такође, треба приметити да Ђока Трипковић није дао извор за наведени податак. У наставку књиге видимо да је користио извештај Пасивне заштите за број погинулих у бомбардовању 18. маја, али у извештајима те организације које смо прегледали се не налазе укупни подаци за страдале 16/17. априла. Такође, нејасно је којом методом су равногорски илегалци дошли до броја од 1.161 погинулог. Ова организација јесте имала своје доушнике у органима Недићеве власти, али како се њихов податак знатно разликује од извештаја достављених ОГБ, можемо само да претпоставимо да се ради о некаквој обавештајној процени.

Са друге стране, подаци који и данас круже по медијима су и преко десет пута већи од реалних података.

Прилози:

Прилог 1: Списак погинулих лица за време ваздушног бомбардовања на дан 16. и 17. априла 1944. године по азбучном реду, закључено 16. 5. 1944, ОГБ.

Фото 1: Дејство авиона Б-17 из 463. бомбардерске групе по ранжирној станици Београд, 17. април 1944. године.

Фото 2: Факсимил извештаја са градских гробаља о броју сахрана погинулих грађана у бомбардовању 16/17. априла и 18. маја.

Фото 3: Факсимил странице списка погинулих лица на дан 16. и 17. априла, презимена на слово К.

Прилог 1

Списак погинулих лица за време ваздушног бомбардовања на дан 16. и 17. априла 1944. године по азбучном реду, закључено 16. 5. 1944.

Извор: Историјски архив Београда, Општина града Београда, Управно одељење, Административни одсек, Одсек за социјално старање и санитет, дневни и месечни извештаји Одсека за гробља за 1944. годину, Кутија 237.

Напомена: Колоне Звање и Примедба су биле одвојене у оригиналној табели. Овде су спојене ради уштеде простора и недовољно података у њима. Додата је последња колона у којој се види на којој страни и под којим редним бројем се погинули воде у Матичним књигама умрлих објављеним у књизи *Жриве англоамеричких бомбардовања Београда 1944. године* ауторке Тијане Пауновић.

Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ	Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ
1.	Арнаут Илија		Престолонаследника Петра 1	90/129	54.	Вукичевић Светомир		Краља Томислава 9	90/133
2.	Аликалфић Мехмед		Кнегиње Персиде 68	нема	55.	Вукић Дивна		Краља Томислава 9	90/139
3.	Др Араницки Гига	адвокат	Петроградска 20	164/173	56.	Вокати Манојло		Славујев венац 17	94/169
4.	Алексић Јелена		Римска 4	нема	57.	Вокати Косара		Славујев венац 17	94/170
5.	Андрејевић Божидар		Градска болница Св. Николе	148/995	58.	Вокати Јулијана		Славујев венац 17	96/171
6.	Арсеновић Анка		Балканска 8	нема	59.	Велички Мара		Кнез Милетина 3	94/161
7.	Аћимовић Петроније	професор	Балканска 12	118/359	60.	Ваћић Душан		угао Кн. Олге и Будимске	90/141
8.	Анђелковић Борђе		Краља Александра 100	нема	61.	Ваћић Владимир		угао Кн. Олге и Будимске	90/140
9.	Антић Дукатинка		Кнегиње Олге 44	56/139	62.	Вијатов Богдан		Коларчева 5	нема
10.	Антић Зорка		Кнегиње Олге 44	122/410	63.	Весковић Стана		Милешевска 9	142/573
11.	Апостоловић Јелена		Манастир Св. Ваведења	148/970	64.	Водопивец Јозеф		Ломина 3	184/37
12.	Арнаутовић Борка		Манастир Св. Ваведења	138/532	65.	Водопивец Јудита		Ломина 3	184/38
13.	Анђелковић Светозар		Дом стараца и старица	нема	66.	Вученовић Ратко		Копачничка 7	144/601
14.	Антић Милорад		Кнегиње Олге 44	56/140	67.	Вученовић Јованка		Копачничка 7	144/600
15.	Атанацковић Радмила		Краљице Наталије 44	122/411	68.	Вукашиновић Михајло		Сарајевска 5	нема
16.	Белић Анка		Вразова 43	94/157	69.	Вуковић Божа	пензионер	Ломина 3	122/401
17.	Бошњакковић Драгиња		Војводе Богдана 6	116/353	70.	Веис Катарина	домаћица	Војводе Мишића 33	нема
18.	Бесарабић Душан	пуковник у пензији	СТИШКА 28	122/407	71.	Војиновић Катарина		Љубостињска 6	160/28
19.	Др Бесарабић Лазар	лекар у пензији	Краља Александра 106	106/254	72.	Величић Предраг	наредник	Палилулска – Бајлонијева пијаца	нема
20.	Бесарабић Зорка		Краља Александра 106	106/255	73.	Верли Данило	бравар	Војводе Путника 18	186/51
21.	Бесарабић Војин	др права	Краља Александра 106	106/256	74.	Весковић Марица		Милешевска 9	142/574
22.	Буђански Рудолф		СТИШКА – Управа водовода	нема	75.	Воиновић Стојанка		Краљице Наталије 36	нема
23.	Баковић Вера		Комнен Барјактара 5	92/149	76.	Васиљевић Љ. Невенка		Милешевска 9	112/300
24.	Баковић Драгана		Комнен Барјактара 5	92/150	77.	Вижинтин Рудолф		Ломина 3	112/314
25.	Барболић Јуре		Кнегиње Персиде 68	186/62	78.	Вуковић Божана		Ломина 3	122/401 Божа
26.	Башић Петар		Милешевска 12а	86/106	79.	Векић Вељко		Југ Богданова 7	нема
27.	Бурмазовић Стеван	инжењер	Страхињића Бана 23	нема	80.	Вујин Олга	дете	Комнен Барјактара 3	114/329 Вујич
28.	Бабић Милица		Босанска 21	88/115	81.	Вимер Мирко		Страхињића Бана 79	118/362
29.	Бабић Дамњан	дете	Босанска 21	88/116	82.	Вимер Јелица		Страхињића Бана 79	118/363 Јелена
30.	Бабић Слободан	дете	Босанска 21	88/117	83.	Глигоријевић Бранко		Светог Николе 52	нема
31.	Бранковић Живка		Градска болница Св. Николе	нема	84.	Голубовић Драгиша		Светог Николе 52	90/131
32.	Будисављевић Лазар		Дринчићева 10	100/213	85.	Гушић Јулијана		Хаџи Рувимова 21	102/218 Гушњић
33.	Божанковић Милица		Ломина 53	174/106	86.	Гавриловић Милена		Краља Томислава 9	90/137
34.	Др Балтић Властимир	судија	Кнегиње Персиде – породилиште	нема	87.	Гавриловић Злата		Краља Томислава 9	90/138
35.	Балтић Станија		Кнегиње Персиде – породилиште	нема	88.	Гаинов Димитрије		Нишка 35 или 36	82/91 Гајинов
36.	Балтић Зорица		Кнегиње Персиде – породилиште	нема	89.	Гаинов Милош		Нишка 35 или 36	82/90 Гајинов
37.	Бобић Никола		Челопечка 15	122/387	90.	Грушић Десанка	стан. Невесињска 9	Краља Александра	нема
38.	Браун Франц		Кнез Милетина 14	182/7	91.	Грбић Жарко	чиновник	Нишка 24	170/97
39.	Буњичевић Драгица	дете	Краља Александра 44	нема	92.	Грџић Степан		Милешевска 9	100/211 Шћепан
40.	Благојевић Мила		Влајковићева 5	104/237	93.	Грујић Катица		Копачничка 5	102/229
41.	Белић Митар	чет. I бриг.	Федкомадантура	нема	94.	Грџић Ковиљка		Палилулска – Бајлонијева пијаца	108/264 Грђић
42.	Бојовић Милић		Љубостињска 6	160/26	95.	Гејмерац Иван		Ресавска 80	184/44 Гојмерац
43.	Бојовић Милева		Љубостињска 6	160/27	96.	Грим Стеван	дете	Дринчићева 10	нема
44.	Бакоња Миле		Ломина 5	нема	97.	Грил Злата		Палилулска 13	нема
45.	Бојовић Лука		Љубостињска 6	114/322	98.	Гавриловић Загорка		Дринчићева 10	116/352
46.	Бирса Вида		Манастир Св. Ваведења	186/53	99.	Димић Борђе		Петраљичка 6	96/185
47.	Богдановић Савина		Средачка 8	118/361	100.	Добросављевић Јелена		Комнен Барјактара 3	нема
48.	Белчић Предраг		Душанова	нема	101.	Дукић Младен		Светог Николе 88	90/132
49.	Барболић Ангела		Кнегиње Персиде 68	186/63	102.	Девић Душан		Пожаревачка	86/110
50.	Билић Јелена		Кнегиње Персиде – породилиште	120/383	103.	Девић Ранка		Пожаревачка	86/111
51.	Билић К. Петар		Кнегиње Персиде – породилиште	120/382	104.	Девић Љубица		Пожаревачка	86/109
52.	Бирвиш Зорка		Милешевска 12а	106/258	105.	Девић Милић	дете	Пожаревачка	88/112
53.	Вујовић Станислав	дете	Кнез Милетина 14	92/154	106.	Дошен Ружица		Палилулска 10	92/153

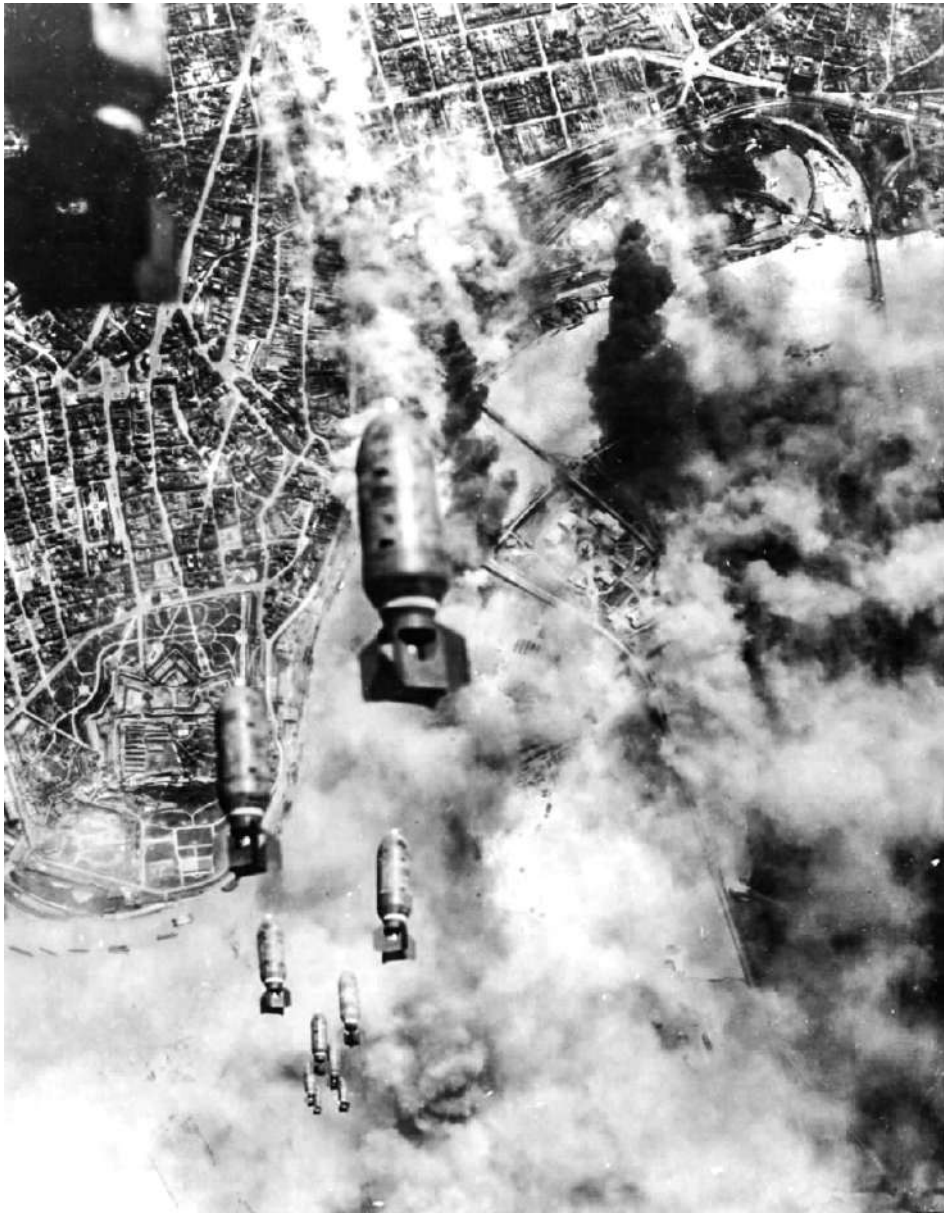
Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ	Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ
107.	Давидовић Радмила		Кичевска 22	100/210 Раденка	158.	Јовановић Војислав		угао Кн. Олге и Будимске	нема
108.	Драгосављевић Никола	стан. Кн. Олге 16	Палилулска – Бајлонијева пијаца	86/103	159.	Јовановић Светозар		Алексе Ненадовића 36	148/939
109.	Драчина Светозар	стан. Кн. Данилова 14	Палилулска – Бајлонијева пијаца	нема	160.	Јовановић Драгослав		угао Средачке и Нишке	108/262
110.	Драчина Драгутин	радник ОГБ	Палилулска – Бајлонијева пијаца	нема	161.	Јовановић Милан		Косанчићев венац 23	170/101
111.	Димовић М. Бранислава		Милешевска 12а	110/292	162.	Јагодић Марјан		Средачка 8	нема
112.	Дућенски Марија		Ломина 5	нема	163.	Јовановић Боса		Алексе Ненадовића 32	нема
113.	Дебељаковић Сара		Гетеова 4	нема	164.	Јанковић Десанка		Француска 11	104/231
114.	Добривојевић Милисав		Општа државна болница	нема	165.	Јанковић Љубица	дете	Француска 11	104/232
115.	Дамњановић Марија		Кнегиње Олге 44	58/108 Дамјановић	166.	Јанковић Даница	дете	Француска 11	104/233
116.	Дебељак Никола		Манастир Св. Ваведења	нема	167.	Јанковић Милан	дете	Француска 11	104/234
117.	Дамњановић Милица	дете	Кнегиње Олге 44	58/109 Дамјановић	168.	Јанковић Милена	дете	Француска 11	104/235
118.	Добривојевић Стана		Кнез Милетина 14	нема	169.	Јовановић Лепосава		Ломина 7	84/97
119.	Ђорђевић Јованка		Кразова 26	92/143	170.	Јоксимовић Даница		Кнез Милетина 14	138/520
120.	Ђуришић Видосава		Кнегиње Персиде 68	98/196 Вида	171.	Јанаћковић Ружа		Кнез Милетина 14	нема
121.	Ђорђевић Ђорђе		угао Кн. Олге и Будимске	нема	172.	Јовановић Миливоје		Палилулска – Бајлонијева пијаца	108/268
122.	Ђорђевић Драгослав		Кнез Милетина 14	нема	173.	Јовановић Мирјана		Палилулска – Бајлонијева пијаца	108/269
123.	Ђорђевић Ђорђе	дете	Кнез Милетина 14	нема	174.	Јовановић Петар	дете	Палилулска – Бајлонијева пијаца	108/270
124.	Ђалић Ђура		Пашићева 8	98/195 Ђалић	175.	Јовановић Н.	женско	Краља Александра 100	нема
125.	Ђурић Бошко		Дринчићева 32	100/215 Божидар	176.	Јелић Драго		Малајничка 13	нема
126.	Ђорђевић Љубимир		Ломина 53	нема	177.	Јаковљевић Даница		Молерова 51	нема
127.	Ђуракић Злата		Хекторовићева 7а	нема	178.	Јаковљевић Љубица		Молерова 51	нема
128.	Ђорђевић Бошко		Дринчићева 32	нема	179.	Јовановић Петар		Дурмиторска 3	108/270
129.	Ђорђевић Живота		Синђелићева 29	нема	180.	Јаковљевић Душан		Војводе Путника 10	122/406
130.	Ђукић Марко	радник	Градска болница Св. Николе	нема	181.	Јовановић Радосава		Дринчићева 10	118/360 Радослава
131.	Ђукић Ивана		Молерова 74	140/533	182.	Јаковљевић Иванка		Молерова 74	120/374
132.	Ђорђевић Мирослава		Кнез Милетина 14	нема	183.	Јонић Душанка		Дурмиторска 3	142/567 Јанић
133.	Ђорђевић Мариола		Кнез Милетина 14	нема	184.	Јевђенијевић Душан		Петроградска 20	92/151
134.	Ђорђевић Спасеније		угао Стишке и Краља Александра	60/140 Спасенија	185.	Кајанер Јохан		Војводе Бране 48	нема
135.	Ервеђанин Стево		Зоолошки врт	98/189 Ервеђанин Стеван	186.	Коруга Јелена		Вразова 43	94/158
136.	Животић Ленка		Краља Александра 112	88/114	187.	Кнежевић Влада		Алексе Ненадовића 38	нема
137.	Живковић Милица		Челопечка 6	94/164	188.	Крковић Велимир		Хаџи Проданова 3	94/167
138.	Жарковић Војислав		Каленићева 9	нема	189.	Костић Драгица		угао Стишке и Краља Александра	88/124
139.	Живковић Милорад		Гетеова 4	106/257	190.	Кнежевић Ђ. Миланка		Трнска 2	104/243
140.	Живић Живорад		Сарајевска 5	114/324 Живадин	191.	Кнежевић Ђ. Бранислава	дете	Трнска 2	104/244
141.	Зоројевић Стојко		Ада Циганлија	нема	192.	Котревац Лудвиг	стан. Душанова 57	Земун	182/4 Лудвик Кастерц
142.	Запланец Јелена		Захумска 4	104/245 Закланец	193.	Кисо Мирко		Зоолошки врт	96/187 Јовица
143.	Зорић Ђура		Кафана Мостар – Трг бранилаца Београда	нема	194.	Косовац Душан		Југ Богданова 9	108/265
144.	Загорчић Гордана		Молерова 74	114/321	195.	Каис Нада		Милоша Великог 74	112/298 Цанс
145.	Ивић Живкојин		Нишка 35 или 36	82/102 Живко	196.	Катић Евица		Славујев венац 15	102/224
146.	Ивић Мара		Нишка 35 или 36	84/93	197.	Ковачевић Јелена		Челопечка 6	108/263
147.	Иветић Сава		Железничка станица	нема	198.	Крњатовић Драгомир		Краљице Наталије 52	122/412
148.	Илић Добривоје		Челопечка 11 или 13	116/345	199.	Красојевић Јелена		Ресавска 42	104/248
149.	Илић Персида		Нишка 24	нема	200.	Ковачевић Александар		Краља Томислава 95	нема
150.	Илић Радисав		Челопечка 11 или 13	116/343	201.	Ковачевић Милан	склониште	Ломина	118/365
151.	Илић Петар		Челопечка 11 или 13	116/346	202.	Коларић Јозефина		Копачичка 5	184/40 Коларек
152.	Илић Дана	ресторатер	Челопечка 11 или 13	116/344	203.	Кнежевић Александра	професор	Алексе Ненадовића 38	нема
153.	Иванова Вера	стан. Босанска 7	Алексе Ненадовића 41	176/94	204.	Кушнарев Јосиф		угао Стишке и Краља Александра	178/111
154.	Илић Младен		Краља Александра 100	110/284	205.	Кашман Иван	стан. Кнез Милетиној 30	Палилулска – Бајлонијева пијаца	108/267 Кежман
155.	Илић Владимир		Балканска 8	нема	206.	Констатиновић Даринка		Ресавска 80	108/279
156.	Јовановић Живота		Хаџи Рувимова 21	106/260	207.	Кара-Јовановић Софија	није пренета пошто је изгорела	Ломина 9	нема
157.	Јанковић Божидар		Војводе Богдана 15	94/156					

Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ	Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ
208.	Ковачевић Анка	домаћица	Нишка 24	112/297 Ана	259.	Мојсиловић Бошко		Лозничка 18	60/104
209.	Каис Вера		Милоша Великог 74	112/299 Цаис	260.	Мартен Божана		Милоша Великог 74	184/34
210.	Козомара Босиљка		Влајковићева 5	112/303					Божена Мортен
211.	Казацовић Јелица		Молерова 74	нема	261.	Мохор Миливоје		Милоша Великог 7	184/36
212.	Ковачевић Љубомир		Југ Богданова 7	148/171	262.	Магазин Неда		Кнегиње Зорке 50	96/180
213.	Каис Вина		Милоша Великог 74	нема	263.	Мохор Антон		Штаб добровољачког корпуса	184/35
214.	Крамарић Станислава		Ветерничка 3 или 5	нема	264.	Матић Милан		Дринчићева 10	96/173
215.	Крамарић Љубица		Ветерничка 3 или 5	нема	265.	Мутавџић Коста		Комнен Барјактара 8	104/247
216.	Ковач Љиљана		Кнез Милетина 5	116/339	266.	Милојевић Мирослав	кап. I кл.	Кнеза Павла 48	106/249
217.	Кораћ Никола		Манастир Св. Ваведења	нема	267.	Мирковић Љубомир		Томазеова 44	100/205
218.	Крајиновић Бранко		Манастир Св. Ваведења	нема	268.	Миловановић Милорад		Кичевска 22	100/208 Нечитко
219.	Камиовић Јован		Манастир Св. Ваведења	нема	269.	Миловановић Гордана		Кичевска 22	100/209 Нечитко
220.	Косановић Љубица		Манастир Св. Ваведења	нема	270.	Младеновић Момчило		Комнен Барјактара 3	96/176
221.	Комадиновић И. Грегор		Краља Александра 100	116/349	271.	Моравац Др. Виктор		Краља Милутина 44	184/31
222.	Катић Душан		Браће Рибникар 27	нема	272.	Моравац Германа		Краља Милутина 44	184/32
223.	Комненовић Милорад		Пожаревачка 29	60/152	273.	Моравац Марија		Краља Милутина 44	184/33 Пајалић, служавка
224.	Курђипић Славка		Кнегиње Олге 44	58/107					
225.	Кустодић Милева		Манастир Св. Ваведења	нема	274.	Миљин Владислав	стан. Новосадска	Кнез Милетина 14	нема
226.	Крњић Љубица		Гетеова 4	122/397	275.	Милославски Шурца		Комнен Барјактара 5	нема
227.	Лакатош Милица		Краљице Марије 133	82/85	276.	Миловановић Милица		Краља Александра 120	106/253
228.	Лалић Нестор		Краљице Марије 133	94/162	277.	Маргетић Емилија		Захумска 6	нема
229.	Лазаревић Живојин		Брегалничка 12	60/183	278.	Мирковић Бранко		СТИШКА 23	нема
230.	Лазаревић Богољуб	стан. Димитрија Туцовића 51	Војводе Богдана 13	92/142	279.	Маодуш Марија		Комнен Барјактара 3	122/403
231.	Лукач Звонимир		Римска 3	98/193	280.	Милошевић Михајло		Рељина 3	142/556
232.	Лукијанов Александар		СТИШКА 37	176/106 Луќјанов	281.	Миладиновић Ђорђе	пензионер	Рељина 3	нема
233.	Луѓић Босиљка		Босанска 21	88/118 Лукић	282.	Миладиновић Загорка		Рељина 3	нема
234.	Луѓић Војинка		Босанска 21	88/119 Лукић	283.	Миленковић Миленко		Палилулска 8	56/129
235.	Луѓић Станка		Босанска 21	88/120 Лукић	284.	Миленковић Славка		Палилулска 8	56/130
236.	Луѓић Никола		Босанска 21	88/121 Лукић	285.	Миленковић Емилија		Палилулска 8	56/132 Емилка
237.	Лавединовић Илија	кафеџија	Палилулска – Бајлонијева пијаца	106/261	286.	Миленковић Михајло		Палилулска 8	54/128
238.	Лучић Ружа		Дурмиторска 3	нема	287.	Миленковић Мирко		Палилулска 8	56/131
239.	Легић Савка		Ломина 3, 5 или 7	нема	288.	Марковић Миодраг		Палилулска – Бајлонијева пијаца	98/201
240.	Лазаревић Милица		Краљице Наталије 34	нема	289.	Младеновић Нада		Комнен Барјактара 3	110/291
241.	Љубосављевић Др Загорка		Милешевска 9	86/108	290.	Милошевић Босиљка		Љубостињска 6	112/313
242.	Љубић Владин		Душанова	Љубисављевић	291.	Миловановић Милош		Хаџи Рувимова 8	112/310
243.	Љаљкин Јаков		Гетеова 4	нема	292.	Михајловић Олга		Молерова 74	нема
244.	Мирјанић Момчило		Светог Николе 52	120/377 Љаљакин	293.	Марић Косара		Кичевска	114/323
245.	Мирковић Миодраг		Гетеова 4	92/152	294.	Миковић Миладин		Милешевска 9	108/278 Мирковић
246.	Муановић Емануел		Војводе Богдана 13	94/160	295.	Матић Душан		Алексе Ненадовића 38	нема
247.	Митић Душан		Браће Рибникара 27	48/329	296.	Манојловић Софија		Манастир Св. Ваведења	160/34
248.	Михаиловић Никола		Славујев венац 15	нема	297.	Манојловић Петар		Манастир Св. Ваведења	160/33
249.	Михаиловић Драга		Славујев венац 15	нема	298.	Милосављевић Бранислав		Манастир Св. Ваведења	нема
250.	Милутиновић Обренија		Петраљичка 6	102/225	299.	Михајловић Оливера		Петроградска 20	114/333
251.	Максимовић Славка		Војводе Богдана 6	102/226	300.	Мркезић Милунка		Петроградска 2	нема
252.	Матић Олга		Алексе Ненадовића 38	нема	301.	Мијатовић Божидар	пензионер	Дринчићева 10	нема
253.	Манчић С. Славка		Палилулска 3	116/354	302.	Мијатовић Чедомир		Дринчићева 10	120/380
254.	Миљковић Даница		Палилулска 14	нема	303.	Мијатовић Станимир		Дринчићева 10	120/381 Милојевић
255.	Марковић Љиљана		Милешевска 12а	106/259 Савка	304.	Нешић Милан		Војводе Богдана 13	нема
256.	Марковић Миодраг	дете	Милоша Великог 76	нема	305.	Николић Н.	мушко	Петроградска 20	нема
257.	Миленковић Катарина		Краљице Наталије 36	86/107	306.	Николић Н.	женско	Петроградска 20	нема
258.	Матић Богдан		Дринчићева 10	86/107	307.	Николић Н.	дете	Петроградска 20	нема
				98/192	308.	Новаковић Манојло		угао Кн. Олге и Будимске	58/106
				98/200	309.	Николић Милосав		Петроградска 20	134/495
				96/172					

Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ	Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ
310.	Николић Надежда		Петроградска 20	134/496	363.	Рајковић Нада		Челопечка 6	94/165
311.	Николић Др. Милорад		Петроградска 20	134/497	364.	Рајковић Јелена		Челопечка 6	94/166
312.	Нинић Вукосава		Алексе Ненадовића 32	102/217	365.	Радовић Стеван		Челопечка 6	нема
313.	Никетић Марко	месар	Краљице Наталије 2	142/561	366.	Радошевић Јелена		Захумска 6	82/86
314.	Новаковић Видосава		Теслина 8	нема	367.	Репач Митар	дете	Дринчићева 3	84/99 Дмитар
315.	Ненадовић Алекса		Краљице Наталије 31	нема	368.	Рашевић Будимир		Хаџи Мустафина 8	84/94
316.	Нешић Александар		Захумска 4	нема	369.	Романовић Др. Урош		Милоша Великог 76	98/191
317.	Новаковић Спира		угао Стишке и Краља Александра	нема	370.	Рагошић Стојан		Пашићева 17	92/148 Рогошић
318.	Николић Косара		Кнез Милетина 5	116/338	371.	Ракић Миле		Војводе Миленка 42	102/230
319.	Николић Вукосава		Дринчићева 10	нема	372.	Ристић Риста		Лагер Сењак – Булевар војводе Мишића	140/552
320.	Николић Д. Јелисавета		Кнез Милетина 3	118/358				Ломина 3	нема
321.	Најдерт Виктор	дете	Градска болница Св. Николе	188/29	373.	Рачић Христина		Челопечка 6	нема
322.	Оташевић Митар	Стар 73 године	Хаџи Проданова 3	нема	374.	Радовановић Коста		Челопечка 6	нема
323.	Перић Милица		Вразова 26	92/144	375.	Радовановић Перса		Челопечка 6	нема
324.	Перић Јелена	дете	Вразова 26	92/145	376.	Радовановић Драга		Челопечка 6	нема
325.	Перић Ђорђе	дете	Вразова 26	92/146	377.	Радовановић Гордана		Челопечка 6	нема
326.	Павловић Ратомир		Нишка 38	нема	378.	Радовановић Милка		Челопечка 6	нема
327.	Поткоњак Никола	дете	Краљице Марије 135	96/181	379.	Ристић Олга		Палилулска – Бајлонијева пијаца	104/239
328.	Поткоњак Бранко	дете	Краљице Марије 135	96/182	380.	Репач Марија		Дринчићева 3	112/305
329.	Пишл Антон		Хаџи Рувимова 21	нема	381.	Ракић Олга		Кнегиње Олге 44	нема
330.	Пишл Лепосава		Хаџи Рувимова 21	нема	382.	Рајковић Милош		Љубостињска 6	114/330
331.	Петровић Милева		Хаџи Рувимова 25	нема	383.	Ристић Коста		Краљице Наталије 52	120/373
332.	Павловић Божидар		Амбуланта у Средачкој улици	108/266	384.	Радаковић Лазар		Страхињића Бана 79	142/557
333.	Петковић Глигорије		Палилулска 3	98/198 Петаковић	385.	Радаковић Љубица		Страхињића Бана 79	142/558
334.	Петровић Властимир		Хаџи Рувимова 5	84/98	386.	Радовановић Мила		Вразова 26 угао Петраљичке	нема
335.	Поповић А. Чедомир		Краљице Марије 137	82/84	387.	Рајковић Гордана		Римска 3	52/85
336.	Пауновић Драгица		Проте Матеје 36	нема	388.	Ревид Злата		Челопечка 15	186/70
337.	Павловић Ј. Драгомир		Босанска 21	94/168	389.	Спасић Иван		Дринчићева 28	96/183
338.	Петровић Љубомир		Цара Уроша 23	нема	390.	Стојковић Живојин		Кнеза Павла 61	66/89
339.	Павић Марија		Краља Милана 4	106/250	391.	Стојшић Милан		Нишка 2	нема
340.	Пантелић Тихомир	склониште	Ломина	118/366	392.	Стефановић Петар		Милешевска 10	122/394
341.	Пантелић Александар	склониште	Ломина	118/367	393.	Стојковић Љубица-Франика		Алексе Ненадовића 38	86/102
342.	Пантелић Радмила	склониште	Ломина	120/370	394.	Сандић Ђура		Челопечка 11 или 13	нема
343.	Пантелић Дивна	склониште	Ломина	120/371	395.	Сандић Лепосава		Челопечка 11 или 13	нема
344.	Пантелић Ангелина	склониште	Ломина	120/369	396.	Сиљановић Теодосије		Краља Александра 122	96/186
345.	Петровић Момчило		Страхињића Бана 82	110/282	397.	Стевановић Тодора		Молерова 51	84/96
346.	Петровић Раде		Страхињића Бана 82	110/281	398.	Стевановић Даница		Молерова 51	84/95
347.	Петровић Љубица		Страхињића Бана 82	нема	399.	Симоновић Љубица		Хаџи Рувимова 5	108/271
348.	Павловић Д. Жана		Ресавска 80	110/280	400.	Станојевић У. Живка		Миљковићева 3	нема
349.	Поповић Савка	домаћица	Кнегиње Љубице 44	110/295	401.	Стрежљева Александра		Стишка 37	178/107 Стрежњева
350.	Павић Михаило		Савска 25	нема	402.	Станојевић Илија	стан. Светозара Милетића	Будимска 44	122/413
351.	Поповић И. Вида		Манастир Св. Ваведења	160/29 Видосава				Петраљичка 6	114/337
352.	Поповић Зора		Кнегиње Љубице 44	112/319	403.	Стојановић Андра		Зоолошки врт	96/188 Свитица
353.	Петровић Десанка		Молерова 51	нема	404.	Светлица Илија		Југ Богданова	100/214
354.	Протић Лепосава		Молерова 51	нема	405.	Станковић Душан		Облаковска 39	86/105 Стојанка
355.	Петровић Васа		Чика Љубина 1	114/320	406.	Симић Стојана		Дубљанска 29	нема
356.	Полимац Ђура		Ветерничка 3 или 5	166/35	407.	Стергар Срећко		Градска болница Св. Николе	98/202
357.	Поповић Јованка		Краљице Наталије 36	114/331	408.	Стојановић Атанасије		Ломина 53	148/218
358.	Перемицков Васиљин		Манастир Св. Ваведења	нема	409.	Симчетовић Младен		Ломина 3, 5 или 7	148/219
359.	Поповић Живојин		Манастир Св. Ваведења	170/94	410.	Симчетовић Спасоје		Вразова 26	нема
360.	Павловић Даринка		Дом стараца и старица	нема	411.	Стевановић Стеван		Сарајевска 83	100/212
361.	Паланки Ана		Краљице Наталије 50	184/47 Агата Ана	412.	Стефановић Даринка		пивара „Бајлони” Цетињска	нема
362.	Ракић Аврам		Синђелићева 4	64/64	413.	Стефановић Зарија			

Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ	Редни број	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ЗВАЊЕ / ПРИМЕДБА	ОДАКЛЕ ЈЕ ДОНЕТ ЛЕШ	МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ СТР./Р. БРОЈ
414.	Стејић Коста	шеф тајне полиције у пензији	Ломина 45	110/285	466.	Херак Владимир		Каленићева 8	164/172
415.	Стејић К. Ружица		Ломина 45	110/286	467.	Хузљецова Татјана		Хаџи Рувимова 7	98/194 Кузнецова
416.	Стајић Милош		Балканска 8	нема	468.	Хидостанин Светозар		Стишка 38	148/966
417.	Савић Душан		Ломина 37	112/318	469.	Хакољски Јосиф	пуковник	Дринчићева 32	Хирошанин
418.	Секулић Сима		Зелени Венац 9	142/583 Симо	470.	Холи Роза		Гундулићев Венац 36	178/108
419.	Станковић Миленија		Сарајевска 60	нема	471.	Хутер Иван		Краљице Наталије 11	нема
420.	Сајић Надежда		Кнез Милетина 14	114/326	472.	Халутовић Милева		Комнен Барјактара 5	нема
421.	Сајић Душан	дете	Кнез Милетина 14	114/327					102/221
422.	Стаменковић Ђурђе		Кнез Милетина 14	нема	473.	Цветковић Стефан		Кичевска 26	Халуповић
423.	Старчевић Б. Бранко		Чолак Антина 10	160/41	474.	Цветковић Љубица		Кнез Милетина 14	140/540 Стефан
424.	Старц Филип		Сарајевска 60	нема	475.	Цвејић Надежда		Цетињска 4	132/483
425.	Сагер Александар		Гетеова 4	118/355 Сегер	476.	Цветковић Радомир		Кнез Милетина 14	96/175
426.	Сканић Сима		Ресавска 27	нема	477.	Цветковић Мира		Кнез Милетина 14	114/335
427.	Стојанов Вукосава		Стишка 23	нема	478.	Чок Катинка		Средачка 8	132/484
428.	Станковић Алекса		Патолошки институт	нема	479.	Чабрајац Петрија		Зоолошки врт	82/87
429.	Станојловић Ковиљка		Ветерничка 3 или 5	нема	480.	Черекковић Душан		Франкопанова 27	98/190
430.	Томић Драгојло		Кнез Милетина 14	88/122	481.	Чаковић Наталија		Кнегиње Персиде – породилиште	104/236
431.	Томић Д. Драгиња		Кнез Милетина 14	108/276 Даринка					108/272
432.	Терзић Ђорђе		Палилулска 14	92/155	482.	Чулић Петар		Молерова 51	Чуцаковић
433.	Тирнанић Рајна		Римска 4	86/100 Тујкић	483.	Чулић Благоје		Молерова 51	нема
434.	Тривић Ђорђе		Милешевска 9	98/199	484.	Чулић Ангелина		Молерова 51	нема
435.	Тевавац Максим		Новосадска 9	54/115	485.	Чулић Душан		Молерова 51	нема
436.	Тевавац Милка		Новосадска 9	54/116	486.	Шислер Ернест		Вразова 26	188/25
437.	Тончина Рагомир		Средачка 8	нема	487.	Шислер Драгица		Вразова 26	188/24
438.	Томић Десанка		Челопечка 6	100/206	488.	Шићевић Војислав		Краља Томислава 9	90/134
439.	Томић Душан		Челопечка 6	100/207	489.	Шићевић Лепосава		Краља Томислава 9	90/135
440.	Тешић Симо	кафеџија	Југ Богданова	98/203	490.	Шићевић Ружица		Краља Томислава 9	90/136
441.	Тодић Никола		Ломина 53	нема	491.	Шолајић Божа		Главна железничка станица	нема
442.	Тарана Сава		Краља Александра 118	108/274	492.	Шајин Небојша		Палилулска – Бајлонијева пијаца	104/238 Шаин
443.	Тодоровић С. Живан	стан. Курсулина 14	Милешевска 11	136/516	493.	Штембов Лидија		Краљице Наталије 50	нема
444.	Таушановић Стеван		Краљице Наталије 44	нема	494.	Шинковец Фрања		Дунав Станица	182/2
445.	Томић Петар		Љубостињска 6	112/312	495.	Шурица Мирослава		Комнен Барјактара 3	нема
446.	Тадић Светозар		Ломина 5	нема	496.	Шеница Олга		Чика Љубина 1	112/309
447.	Тодоровић Лепосава		Кнез Милетина 14	114/328					
448.	Тимотић Ружица		Кнез Милетина 14	58/125					
449.	Тимотић Душан	дете	Кнез Милетина 14	нема					
450.	Тимотић Јелена		Кнез Милетина 14	нема					
451.	Теофиловић Божидар		Краља Александра 106	116/341					
452.	Теофиловић Милан	дете	Краља Александра 106	116/342					
453.	Теодоровић Иванка		Суворовска 3	160/35					
454.	Трипковић Босиљка		Манастир Св. Ваведења	146/668					
455.	Томић Михаило		Молерова 74	120/375					
456.	Тривић Љубомир		Милешевска 9	118/364					
457.	Трифунковић Василије		Дурмиторска 3	122/404					
458.	Тодоровић Марица		Дринчићева 10	122/393					
459.	Босовић Риста		Вразова 26	92/147					
460.	Ђатић Драгомир		Копачничка 5	102/228					
461.	Урошевић Стана		Ада Циганлија	142/580					
462.	Угринов-Венов Мартин		Војводе Путника 20	нема					
463.	Филиповић Илија		Војводе Богдана 13	нема					
464.	Ферљуга Лео-Марко		Ломина 33	112/306 Ферљуга					
465.	Хрвојевић Параскева		Палилулска 3	86/101					

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО
БЕОГРАД
ОТСЕК ЗА ГРОВЉА
Г. Бр. 738 ✓
11-11-1944 год.
у Београду

Директору РАМЗИНУ

Господину
ИВАНУ МИЛИЋЕВИЋУ
II Потпретседнику Општине града Београда

У вези усменог наређења, част ми је поднети извештај:

1. О извршеним сахранама настрадалих лица за време бомбардовања на дан 16 и 17 априла 1944 године, и то:

На Новом гробљу.....	657
На Централном гробљу.....	118
На Топчидеуском гробљу..	6
Свeгa:	781

На дан 14 јуна 1944 године није било сахрана ни на једном гробљу. **УКУПНО: 781**

2. О извршеним сахранама настрадалих лица за време бомбардовања на дан 18 маја 1944 године и то:

На Новом гробљу.....	229
На Централном гробљу.....	72
Свeгa:	301

На дан 14 јуна 1944 године, било је сахрана и то:

На Новом гробљу.....	1
Свeгa:	1

УКУПНО: 302
1.083

ОТСКАНА ЗА ГРОВЉА
М. К. Милић

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО
ОТСКАНА ЗА ГРОВЉА
БЕОГРАД

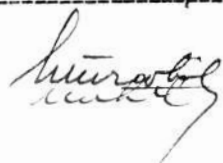
III. 6001:
Београд 16. VI. 1944. год.
Г. Рамазићу -

Прилог 4

Ред. Бр.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	З в а њ е	Одакле је донет лист	Примедба
1	Кајмер	Јошан	Вој. Бране 48	
2	Коруга	Јелена	Врасова 43	
3	Кнежевић	Влада	Ал. Ненадовића 38	
4	Крковић	Велимир	Хади Проданова 3	
5	Костић	Драгица	Стјешка на углу Кр. Александра Триоска 2	
6	Кнежевић Ђ.	Миланка	- " -	дете
7	Кнежевић Ђ.	Бранислава	- " -	становас у Ду-
8	Котрвац	Лудвиг	Земун	шановој 57
9	Кисо	Мирко	Воошки врт	
10	Косовац	Душан	Југ Богданова 9	
11	Кажо	Нада	Мил. Величког 74	
12	Катић	Евџа	Славујев венац 15	
13	Ковачевић	Јелена	Челопечка 6	
14	Крњатовић	Драгомир	Кр. Наталије 52	
15	Красојевић	Јелена	Редавска 42	
16	Ковачевић	Александар	Кр. Томислава 95	
17	Ковачевић	Милан	Ломница	склонилиште
18	Коларић	Јозефина	Конарничка 5	
19	Кнежевић	Александра	Ал. Ненадовића 38	
20	Кушарев	Јошиф	угао Стјешке и Кр. Александра	
21	Камман	Иван	Павлуловска-Вајмоно-	становас у
22	Константиновић В. Доринка		ва пијаца	Кн. Миљ тиној 30
23	Кара-Јовановић Софија		Ресавска 80	Није пренета по
24	Ковачевић	Аница	Ломница 9	што је изгорела
25	Кажо	Вера	Кипка бр. 24	
26	Козомара	Босилка	Мил. Величког 74	
27	Казановић	Јевџа	Плајковичева 5	
28	Ковачевић	Љубомир	Молерова 74	
29	Кажо	Вина	Југ Богданова 7	
30	Крамарић	Станислава	Милоша Величког 74	Неутврђено-
31	Крамарић	Љубица	Ветерничка	бр. 3 или 5
32	Ковач	Евџа	- " -	- " -
33	Кораћ	Никола	Кнез Милетина 5	
34	Крајиновић	Бранко	Манастир Св. Ваве-	
35	Камковић	Јован	дева	
36	Косановић	Љубица	- " -	
37	Косадиновић Н. Грегор		- " -	
38	Катић	Душан	Кр. Александра 110	
39	Комненовић	Милорад	Браће Рибникара 27	
40	Курђишић	Слава	Пожаревачка 29	
41	Кустодић	Милева	Кв. Олге бр. 44	
42	Крњић	Љубица	Манастир Св. Ваве-	
			дева	
			Гетеова бр. 4	

Сравниш:

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архиви:

- Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Кутија 237, Општина града Београда, Управно одељење, Административни одсек, Одсек за социјално старање и санитет, дневни и месечни извештаји Одсека за гробља за 1944. годину.
- Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Кутија 1538, Општина града Београда, Дирекције: Техничка дирекција, Пасивна заштита 1941–1944.
- Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, Фонд XV Army Air Force, ролна А6542, 15th AF Bombing Accuracy Reports.

Монографије:

- Пауновић, Тијана. *Жртве англоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2020.
- Ристановић, Раде. *Београдски равнојорци*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.
- Трипковић, Ђоко. *Београд њог бомбама*. Београд: Скупштина града Београда, 1999.
- Davis, Richard G. *Bombing the European Axis Powers*. Alabama: Maxwell Air Force Base, 2006.
- Karakaš-Obradov, Marica. *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Чланак у зборнику радова:

- Бојанић, Милош. „Број настрадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943–44. године”. У: Јухорски запис. Уредници др Ивица Тодоровић, проф др Голуб Јашовић, др Иван Бецић и др Љубиша Васиљевић, Крушевац: Историјски архив Крушевац, 2018.

Извори са интернета:

- *Бомбардовање Београда (1944)*, Wikipedia, https://sh.wikipedia.org/wiki/Bombardovanje_Beograda_1944. Датум приступа 22.10.2022.
- Радојичић, Иван. *Крвави Ускрс 1944: Савезничко бомбардовање које је српску престоницу завело у црно*, oninfo, <https://www.oninfo.com/bilo-jednom-u-beogradu/krvavi-uskrs-1944-saveznicko-bombardovanje-beograda-koje-je-srpsku-prestonicu-zavilo-u-crno/>. Датум приступа 22.10.2022.

Милош Ј. БОЈАНИЋ
vathra@yahoo.com

KILLED CIVILIANS IN THE ALLIED BOMBING OF BELGRADE IN 1944

Summary

The bombings of Belgrade and Serbia during the Second World War, although they are often present in the media and collective memory, is a topic that has not been sufficiently explored in our historiography. For the German bombing of April 6, archival data is very rarely cited in the literature. Even more controversial are the victims who died in the Allied bombing. After the war, these victims were often ignored, but in the 1990s, due to a change in policy, they were mentioned more often in the media, where the number of victims increased many times over.

In this paper, we compared data from several sources about the victims of the population of Belgrade. First, there are reports of bombings by the US 15th Air Force, which is the only Allied unit that bombed Belgrade. The following are reports on burials in city cemeteries that were submitted to the Municipality of the City of Belgrade (OGB), as well as reports from Passive Protection, the service that cleared the ruins. Finally, there are also name lists of the victims - the list of those buried from the city cemeteries submitted to the OGB, as well as the books of the deceased from Belgrade churches.

Most killed civilians were listed on April 16/17 bombing. A report from the cemeteries given two months later states that 781 people who died during the bombings were buried. A total of 625 victims have a known name.

During the April and May bombings of Zemun, local authorities listed 205 killed people.

For the May 18th bombing, cemeteries listed 302 buried victims, of whom only 160 names were known. On June 6th bombing there were no casualties, while on July 3rd there were 41 civilians killed.

For the September bombings, Passive protection gives a total of 123 victims, while there are 85 names known.

Overall, in the reports submitted to the OGB, a total of 1,293 dead persons are mentioned, with the fact that these data are not final, because the burials

were carried out months after the bombing, sometimes even outside the city cemeteries. Also, the initial Passive Protection reports were incomplete. Due to these facts we estimate that this number may be higher by up to a fifty persons.

In the name lists, we have a total of 911 names of the dead, which is about 70% of the number stated in the reports.

Keywords: allied bombing of 1944, civilian casualties in Belgrade, Municipality of Belgrade city, passive protection, US 15th Air Force.

УДК 364.4-053.2:929 Будисављевић Д.(049.32)
341.322.5-053.2(497.13)“1941/1945“(049.32)
341.485(=163.41)(497.13)“1941/1945“(049.32)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.BUR.137-148>
научна критика / scientific critique or polemics
примљен / received: 21. 09. 2022.
прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

ма Гавро БУРАЗОР, кустос-приправник
Музеј жртава геноцида, Београд
gavro.burazor@muzejgenocida.rs

НАУЧНИ РАД ИЛИ „СТВАРНИ РОМАН“ О ДИАНИ БУДИСАВЉЕВИЋ?

Сажетак: Рад представља критички осврт на закључке и ставове изнете у књизи *Диана Будисављевић: прешућена хероина Друјої свјетскої раїа* историчарке Наташе Матаушић. У раду се преиспитују и допуњују неке чињенице изнете у књизи, те указује на одређене мањкавости у приступу обради теме хуманитарне акције спасавања деце из усташких логора у Независној Држави Хрватској.

Кључне речи: Диана Будисављевић, НДХ, концентрациони логори, хуманитарна акција.

Још од 2003. године, извесну сензацију у јавности али и историографији Другог светског рата у Југославији изазвао је *Дневник Диане Будисављевић*¹ (у даљем тексту *Дневник*). Мемоарско дело до тад непознатог аутора откривало је низ догађаја који су били готово непознати научној заједници, а за које се испоставило да указују на постојање највеће акције спасавања деце (и не само деце) из логора смрти у Другом светском рату.² *Дневник* је своју аутентичност испољавао обиљем докумената који су потврђивали да је његова ауторка (која није учествовала у рату, нити је била члан политичке организације) као цивилно лице, захваљујући контактима са водећим личностима у Независној Држави Хрватској (даље НДХ), укључујући и главне представнике Трећег Рајха, успела да уђе у јасеновачке логоре, строго контролисано подручје, и да оствари подвиг неслућених размера.

Појава оваквог извора продукovala је, временом, неколико научних радова³, бројне публикације⁴ и неколико документарних филмова⁵ који су дали различита тумачења догађаја, актера и резултата поменуте акције. Свима њима заједничко је било ослањање на *Дневник* као примарни извор истраживања, уз ограничено истраживање и контекстуализацију догађаја у складу са утврђеним. Књигом *Диана Будисављевић: њерешућена хероина Другог светског рата* Наташе Матаушић (Загреб: Профил књига, 2020)⁶, која је убрзо објављена и у Србији (Београд: Лагуна, 2021), коначно смо, након више од петнаест година од појављивања *Дневника*, добили свеобухватни приказ

дешавања везаних за спасавање деце у НДХ. Међутим, и ова монографија није избегла све замке у које су упадали аутори који су се раније бавили овом темом.

Наташа Матаушић, дугогодишња кустоскиња Хрватског повијесног музеја у Загребу, своје интересовање за тематику страдања и спасавања деце у НДХ, како сама каже, пронашла је приликом сређивања грађе похрањене у музејском депоу – није могла утврдити порекло нити ставити у одговарајући контекст фотографије на којима се налазило на стотине деце. Заправо, друштвене промене које су уследиле у Хрватској након смрти председника Фрање Туђмана 1999. године, покренуле су и питање односа државе према логору Јасеновац, односно спомен-подручју које је, од почетка ратних сукоба 1991. године, било затворено за јавност. Тема логора Јасеновац, која је симболисала геноцид почињен над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ, била је за време председника Туђмана порицана или релативизирана⁷. Обнављање рада Спомен-подручја Јасеновац (даље СП Јасеновац) и редефинисање тог места сећања у хрватском друштву, био је тежак задатак у који је публициста и историчар Славко Голдштајн (Slavko Goldstein), између осталих, укључио и Наташу Матаушић. Исте године кад Хрватски државни архив објављује *Дневник*, СП Јасеновац публикује њену књигу *Јасеновац 1941–1945*,⁸ иначе прву научну монографију о логору Јасеновац, у којој се, уз коришћење научног апарата, прошлост логора представља као засебна целина. Потом је објавила *Концентрациони логор Јасеновац: фотомонографија*⁹, где је дала критички преглед фотографске грађе која се користила у музеологији и историографији, као и књигу *Жене у логорима Независне Државе Хрватске*¹⁰. Поред осталих радова и изложби, била је ауторка сталне музејске поставке¹¹ која је отворена у реновираном музеју СП Јасеновац 2006. године, а која се може видети и данас.

Рад на осетљивим темама српске и хрватске историографије није поколебао Матаушићку – она је свој дугогодишњи рад крунисала изградом

1 *Dnevnik Diane Budisavljević*, priredio Josip Kolanović, (Zagreb: Fonet, 2003).

2 Делови *Дневника* прво су објављени у фељгону: Drago Kastarović, Uroš Šoškic, „Kozaračka djeca Zagreba“, *Vijesnik*, Zagreb, od 14. do 29. aprila 1983.

3 Касније је у посед *Дневника* дошао Драгоје Лукић на чију иницијативу су објављивање за 1990. годину преузели Спомен-подручје Јасеновац и Национални парк Козара. До објављивања није дошло због почетка грађанског рата у Југославији. На крају, Лукић је објавио делове *Дневника* и податке о акцији спасавања деце у: *Bili su samo deca*, (Laktaši: Grafomark, 2000) али књига није привукла већу пажњу јавности.

3 Marina Ajduković, „Djelovanje Diane Budisavljević: rad s djecom stradalom u 2. svjetskom ratu“, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, br.1 (2006), 101–114; Milan Koljanin, „Акција ‘Diana Budisavljević’“, *Tokovi istorije*, br.3 (2007), 191–207; Anna Maria Gr nfelder, „Diana Obexer-Budisavljević und die Kinder der Ustascha-KZ“, u: *Jahrbuch 2008* (ur. A. Peham, C. Schindler, K. St gner), Wien, 2008, 232–260; Jasmina Tutunović Trifunov, „Акција Diana Budisavljević (1941–1945)“, u: *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*, (ur. Jovan Mirković), Beograd, 2012, 53–93; Гавро Буразор, Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945. (Нови Сад: Прометеј, 2013); Gavro Burazor, „Prilog istraživanju humanitarne akcije Diane Budisavljević“, *Topola*, br. 3 (2017), 47–63.

4 Познатија издања: Бошко Ломовић, Књига о Дијани Будисављевић, (Београд: Свет књиге, 2013); Vilhelm Kues, *Dijanina lista*, (Beograd: Samizdat, 2017); Зоран Милекић, Аустријанка, (Београд: Лагуна, 2021).

5 Новији примери филмова: Завештање, режија Иван Јовић, (Београд: Терирем продукција, 2016); Дијанина деца, режија Слађана Зарић, (Београд: РТС, 2017); *Dnevnik Diane Budisavljević*, режиија Dana Budisavljević, (Zagreb: Hulahop, 2019); *Два лица раиша*, режија Зоран Добрић, (Беч: ОРФ, 2021).

6 За потребе овог рада користили смо загребачко издање.

7 Franjo Tuđman, *Bespuća povjesne zbiljnosti*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989); Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, (Zaprešić: Faktura, 2018); Gavro Burazor, „The Watched Memorial: Jasenovac“, *Limes plus*, br. 2/3 (2018), 63–82.

8 Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945: logor smrti i radni logor*, (Zagreb: JUSP Jasenovac, 2003). За разлику од свог садржаја, који је солидно приказао хронологију догађаја на том простору, књига је своју највећу ману носила у поднаслову истакнутом на корицама: логор смрти и радни логор. Истицање постојања двоструке функције логора Јасеновац изазвало је полемике у јавности, те служило као основа за негативну оцену књиге чији садржај заправо није порицао да је главна функција логора била елиминација логораша. Гавро Буразор, „Друга монографија о логору Јасеновац“, Токови историје, бр.2 (2020), 287–299.

9 Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: fotomonografija*, (Zagreb: SP Jasenovac, 2008).

10 Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, (Zagreb: Savez antifašističkih boraca, 2013).

11 Поставка је, као и њена књига из 2003. године, изазвала бурне реакције у јавности, нарочито су бројне негативне критике долазиле из Србије и Хрватске. *Jutarnji list*, 5. 12. 2006.

докторске дисертације¹² која је преточена у књигу која је предмет овог рада. Напоменом издавача, на самом почетку књиге, наслућује се да ће њена структура и садржај бити проблематични, будући да се каже:

„Ово није проширена ауторичина дисертација у облику у којем ју је она компомирала и написала. Оригинални текст дисертације, компомиран је и написан језиком каквим се пишу знанствени радови, али такви текстови су најчешће попрелично нечитљиви и досадни читатељима изван професионалних кругова. Ова је књига пресложена на другачији начин... уз то неки цитати из Дневника наведени су у нешто ширем опсегу...“¹³

Овим је уредник књиге Мароје Миховиловић, добар део критике који ће овде бити изречен преузео на себе, наравно не аболурајући и одговорност ауторке. Успешно редакторско уређивање текста докторске дисертације може бити за похвалу, но остаће отворено питање како би ова књига изгледала да је у њој било више од редакцијски процењених 70% дисертације, а мање директних цитата из Дневника за које се одлучио Миховиловић. Ови цитати, неретко, на неким местима заузимају и по читаве странице ове књиге¹⁴. На питање да ли је, како сам каже, од „досадног знанственог рада“ извесним преслагањем добио „стварни роман“, одговор ће, свакако, бити негативан.

Књига *Диана Будисављевић: преуђена хероина Другој свјетској рати* подељена је у две целине: прва има осам поглавља која хронолошки прате причу о хуманитарној акцији почев од рођења главне протагонисткиње Диане Обексер (Diana Obexer). Друга целина је мањег обима и одлуком редакције носи наслов *Прилози* – без хронолошког реда, у већим поглављима, добијају се одговори на кључна питања њеног истраживања: Како је Диана Будисављевић успела да покрене и води хуманитарну акцију, уђе у логоре и одатле извуче затворену децу; Како је дошла до дозволе која јој је омогућила тај подухват? Колико је укупно деце спасено из концентрационих логора? Зашто је и како ова прича тако дуго остала неиспричана? Сви одговори, чини се без оправдања, изузети су из прве целине (главног текста) и смештени су у *Прилозима*, приморавајући читаоца да поново пролази кроз већ анализирани делове. Утисак је да је овако формирана структура рада, заправо, била подређена добијању „стварног романа“ који не подстиче динамику радње већ оптерећује читаоца бројним цитатима (поред оних из Дневника), отежава му стварање јасне слике о догађајима излажући га понекад и контрадикторним закључцима.

12 Nataša Mataušić, „Diana Budisavljević i građanska akcija spašavanja djece – žrtava ustaškog režima“, (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2020).

13 Nataša Mataušić, Diana Budisavljević: *prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, (Zagreb: Profil knjiga, 2020), 11.

14 Исто, 56–57, 62–63, 67–69, 76–77, 109–114, 195–198, 220–222.

Са друге стране, већ се из напомена ауторке може видети њена дугогодишња посвећеност овој теми, расветљавању догађаја који су врло често само штуро описани у *Дневнику*, што доказује и добар преглед литературе, архива и бројни разговори које је водила са сведоцима. Темељно истраживање, усмерено на решавање непознаница, успешно је разрешило готово сва она питања која су интригирала посвећенијег читаоца *Дневника* попут: откривања идентитета Немаца који су помогли у добијању дозволе за одлазак у логоре; јасан приказ свих дешавања укључујући и развој хуманитарне акције; проналажењу биографских података о свим учесницима хуманитарне акције укључујући и бројне лекаре и медицинске сестре; јасан приказ места, болница и прихватишта у којима су деца смештана као и каква је била даља судбина спашене деце. Направљен је и добар одабир фотографија и неколицине докумената који прожимају текст, као и две значајне табеле¹⁵ са јасним прегледом резултата хуманитарне акције. Ослањајући се на утврђено, ауторка није бегала од закључака, што је за похвалу, иако је недостајало концизности уз непотребно навођење извора у тексту уместо у фуснотама¹⁶.

Проблем је настао кад је истражено и дефинисано требало контекстуализовати и повезати у ширу слику. То је, свакако, највећа мањкавост Матаушићиног рада. Фокусирајући се на зацртане задатке истраживања, не скидајући поглед са увећала и пратећи Дневник, испустила је темељније да сагледа и прикаже актере, процесе и догађаје који омеђавају фокусирани истраживачки простор. Приметан контраст у односу на јасне истраживачке циљеве манифестује се кроз површност која се на крају крунише неупућивањем читаоца на познате радове и литературу. Навешћемо неколико примера.

Иако се током хуманитарне акције деца примарно спашавају из јасеновачких логора, о њима немамо јасан прегледни текст већ су сажето описани логори Циглана и Стара Градишка и тај опис смештен у фусноту уместо у текст¹⁷. Тако не видимо јасно део механизма који је омогућавао спровођење геноцида над Србима, Ромима и Јеврејима у НДХ. Насупрот овоме, посебно поглавље посвећено је приказивању усташко-немачке офанзиве на планини Козара у лето 1942. године, у којем ауторка самостално тумачи догађаје кроз цитирање страних и домаћих извора. Један од циљева офанзиве – етничко чишћење српског становништва, није јасно представљен будући да се на неким местима сабирни логори називају избегличким, а логорисано становништво – избеглицама¹⁸. Иако ауторка јасно наводи да

15 Исто, 352–353.

16 Исто, примери: 188–189, 202, 278–290, 344.

17 Исто, 140. фуснота бр. 224; 144. фуснота бр. 235. и 236.

18 Исто, 105, 142–145, 148.

је у поменутој офанзиви више од 70.000 становника овог географског подручја било отерано у логоре, не видимо колико је људи од тог укупног броја страдало. У складу са тим, извесно је колико је деце спасено током хуманитарне акције, али се ауторка не осврће на број умрле деце у јасеновачким логорима. Ово одустајање од приказивања „биланса“ Козарачке офанзиве може бити и резултат извесног отпора према историографским радовима из југословенског периода чији је наратив доминантно био окренут „билансу“ умрлих¹⁹.

Из саме теме произилази комплексно питање положаја Срба у НДХ које у раду није продубљено нити посебно проблематизовано, већ је остало у равни на којој га доноси и *Дневник*. Јасно се уочавају они који су изложени прогонима и затварању у логоре, док поједини Срби у Загребу (и другим градовима?) избегавају такву судбину. Постојање овог мањег или већег броја појединаца увиђамо само кроз примере учесника хуманитарне акције. Природа повлашћеног положаја Јулија Будисављевића, супруга Диане Будисављевић, објашњава се личним заслугама које је стекао као хирург, спасавајући Милу Будака, истакнутог члана усташког покрета а касније и министра са којим је био и у далеком „племенском“ сродству, што није поткрепљено изворима и делује неуверљиво²⁰. Положај других учесника хуманитарне акције, попут Марка Видаковића или Ђуре Вукосављевића, правда се тиме што су им супруге биле Хрватице. Без разумевања комплексности њиховог положаја не можемо добро сагледати ни сложеност свих догађаја који се настоје у књизи приказати.

Оно што недостаје, а додирује и питање литературе, јесте критички осврт на радове Драгоје Лукића и на необјављени текст Нарцисе Ленгел Кризман, које ауторка у својој књизи користи. Помоћу њих би се употпунила слика историографије која је причу о хуманитарној акцији спасавања деце дуго држала у сенци, а коју су почетком 21. века неуспешно, на заласку живота, покушали да изнесу на видело двоје поменутих аутора²¹. Без овога,

19 Поред радова Драгоје Лукића наведених у фусноти бр. 20, види: Duško Tomić, *Putevima smrti kozarske djece*, (Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1990); Dušan Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji: 1941-1945*, (Beograd: Kultura, 1984); Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, (Beograd: Rad, 1988); Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, (Beograd: Rad, 1987).

20 Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević*, n.d., 25–26.

21 Драгоје Лукић, *Ranjeno djetinjstvo*, (Beograd: Rad, 1961); Драгоје Лукић, *Kozarsko djetinjstvo* (Prijedor: NP Kozara, 1976); Драгоје Лукић, *Rat i djeca Kozare*, (Beograd: Narodna knjiga, 1979). Narcisa Lengel Krizman, *Zagrebu u NOV-u*, (Zagreb: Globus, 1980); Narcisa Lengel Krizman, „Sabirni logori i dječija sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske“, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, urednik Ljubo Boban (Zagreb: Institut za istoriju radničkog pokreta Hrvatske, 1976), 884–898; Narcisa Lengel Krizman, „Акција спаšаванја козарске и друге дјеце из устаških логора“, u: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, urednik Jovan Marjanović, (Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1980), 285–291. Попут Лукића, и Нарциса Ленгел Кризман у својим ранијим радовима није помињала Диану Будисављевић. Након њене смрти 2008. године, појавио се необјављен текст који је очигледно спремала за штампу. Ту је, између осталог, изразила кајање и покушала то исправити.

одговор на питање зашто је и како ова прича тако дуго остала неиспричана своди се на ривалитет Диане Будисављевић и Татјане Маринић, предратне чланице Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Татјана Маринић, као победница, има моћ да креира сећање на хуманитарну акцију на начин да оно постаје трајни део званичног наратива у којем је Диана Будисављевић потпуно изостављена. Такву моћ нису имали појединци, већ је стварање наратива у којем су КПЈ и њени активисти били носиоци свих активности и заслуга током трајања рата – системски креиран наратив, а никако резултат једног ривалства.

Као последица наведеног у претходном пасусу, надовезује се поглавље *Тишо и Диана Будисављевић* које, такође, представља површно анализирање извора и сведочанстава ради инкорпорирања закључака у жељени контекст. Недавно објављена фотографија²² из 1969. године на сајту Музеја Југославије показује пријем председника Јосипа Броза Тита у загребачкој резиденцији, где поред Тита и његове супруге Јованке (рођене Будисављевић) Броз седе Диана и Јулије Будисављевић. Анализирајући настанак фотографије, ауторка је настојала да занемари породични карактер фотографије и упустила се у анализу односа председника Тита према логору Јасеновац, трагајући за одговором на питање *да ли је Тишо знао за хуманитарну акцију?* Занемарује се чињеница да је тајна полиција (ОЗНА), још 1947, Диани Будисављевић одузела картотеку са подацима о спасеној деци, тако да је систем за њене активности одавно знао. Да се радило искључиво о посети породичног карактера указује и неколико других фотографија²³ које је објавио Музеј Југославије, на којима се и Илзе Будисављевић, њихова ћерка, налази у посети Јованки и Јосипу Брозу 1974. године у Брду код Крања, а фонд фотографија за обе посете означен је као *Приватни њријемци*. Конструисање наратива о местима масовног страдања цивила у социјалистичкој Југославији приказала је Хајке Карге у студији *Сећање у камену – окамењено сећање?*²⁴, коју је ауторка пропустила да консултује.

Рад Наташе Матаушић начео је неколико питања која могу бити смернице за будуће истраживаче. Поред потребе да се темељније истражи и сагледа логор у којем су смештена деца у Горњој Ријеци²⁵, учљив је раскорак у делу који обрађује судбину удомљене деце. Нешто јаснија слика може да се стекне о деци која су боравила у Загребу и другим градовима, у односу на већину деце која су боравила у селима и чија искуства нису јасно обрађена

22 <http://foto.mij.rs/site/gallery/11581/photo/30> датум приступа: 20.8.2022.

23 Примери: <http://foto.mij.rs/site/gallery/15288/photo/61>; <http://foto.mij.rs/site/gallery/15287/photo/46> датум приступа: 20.8.2022.

24 Хајке Карге, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014).

25 Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević*, n.d., 102–105.

и приказана (то би представљало захтевно истраживање). Матаушићка је начела и једно важно, готово неистражено питање које се тиче раселавања десетина хиљада, махом жена и деце, из прекобројних јасеновачких и привремених логора, након офанзиве на Козари, по селима широм Славоније и даље. Ова присилна миграција остала је у сећању многих сведока, а њен резултат је за већину становништва значајно, како се чини, биолошки опстанак који је резултирао и повратком тог становништва на подручје Козаре и шире.

Уз све недостатке, рад Наташе Матаушић, својом утемељеношћу у изворима, даје значајан научни допринос кроз приступ и сагледавање комплексних догађаја у НДХ и нијансирању тема у којима примарно доминирају једнолични колорити. Између осталог, истичемо приказ логора у Сиску²⁶ са акцентом на оснивање „Дечијег сабиралишта“ које ауторка правилно дефинише као логор за децу. Позната судбина глумице Божидарке Фрајт, детета спасеног од готово сигурне смрти, добро је наведена као илустрација догађаја, али би више таквих примера додатно обогатили текст²⁷. Успешно су дефинисана и анализирана дешавања у Јастребарском, чија се двозначност дуго огледала на супротстављеним равнима логора за децу и дечијег дома за спашене из логора. Иако о овом проблему говори у два засебна поглавља, Јастребарско одређује као место у којем су животи спашавани од последица боравка у усташким логорима²⁸. Добро је обрађена функција Хрватског Црвеног крижа и његов амбивалентан однос у помагању угроженим етничким групама²⁹. Кроз приказ биографија оних који су такав однос настојали да измене и у томе једно време успевали, увиђамо испреплетеност догађаја, пожртвованост и границе до којих су ишли заједно са Дианом Будисављевић. Поред нешто познатијег Камила Бреслера, драгоцени су животописи Драгице Хабазин, лекара Бранка и Нине Драгишић, Јане Кох, Анте Думбовића и осталих који су на различите начине били укључени у хуманитарну акцију која је спасила 7.500 живота.

²⁶ Исто, 158–161.

²⁷ Исто, 164–177.

²⁸ Исто, 129–138, 391–399.

²⁹ Исто, 45–48.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори:

- *Dnevnik Diane Budisavljević*. Priredio Josip Kolanović. Zagreb: Fonet, 2003.

Литература:

- Буразор, Гавро. *Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945*. Нови Сад: Прометеј, 2013.
- Ломовић, Бошко. *Књига о Дијани Будисављевић*. Београд: Свет књиге, 2013.
- Милекић, Зоран. Аустријанка. Београд: Лагуна, 2021.
- Булајић, Милан. *Усташки злочин геноцида и суђење Андрији Артуковићу*. Београд: Rad, 1988.
- Дедијер, Владимир. *Vatikan i Jasenovac*. Београд: Rad, 1987.
- Јовић, Дејан. *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zaprješić: Faktura, 2018.
- КARGE, Хајке. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Београд: Biblioteka XX vek, 2014.
- Кризман, Нарциса Ленгел. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Кес, Вилхелм. *Dijanina lista*. Београд: Samizdat, 2017.
- Лукић, Драгоје. *Bili su samo deca*. Laktaši: Grafomark, 2000.
- Лукић, Драгоје. *Kozaarsko djetinjstvo*. Prijedor: NP Kozara, 1976.
- Лукић, Драгоје. *Ranjeno djetinjstvo*. Београд: Rad, 1961.
- Лукић, Драгоје. *Rat i djeca Kozare*. Београд: Narodna knjiga, 1979.
- Матаушић, Наташа. „Diana Budisavljević i građanska akcija spašavanja djece – žrtava ustaškog režima“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2020.
- Матаушић, Наташа. *Diana Budisavljević: prešućena heroina Drugog svetskog rata*. Zagreb: Profil knjiga, 2020.
- Матаушић, Наташа. *Jasenovac 1941–1945: logor smrti i radni logor*. Zagreb: JUSP Jasenovac, 2003.
- Матаушић, Наташа. *Koncentracioni logor Jasenovac: fotomonografija*. Zagreb: SP Jasenovac, 2008.
- Матаушић, Наташа. *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca, 2013.
- Самардџија, Душан. *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji: 1941–1945*. Београд: Kultura, 1984.
- Томић, Душко. *Putevima smrti kozaarske djece*. Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1990.
- Туђман, Франђо. *Bespuća povjesne zbiljnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Чланци:

- Буразор, Гавро. „Друга монографија о логору Јасеновац“: Токови историје. бр. 2 (2020), 287–299.
- Ajduković, Marina. „Djelovanje Diane Budisavljević: rad s djecom stradalom u 2. svjetskom ratu“: *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*. br. 1 (2006), 101–114.
- Burazor, Gavro. „Prilog istraživanju humanitarne akcije Diane Budisavljević“: *Topola*, br. 3 (2017), 47–63.
- Burazor, Gavro. „The Watched Memorial: Jasenovac“: *Limes plus*, br. 2/3, (2018), 63–82.
- Grünfelder, Anna Maria. „Diana Obexer-Budisavljević und die Kinder der Ustascha-KZ“: U: *Jahrbuch 2008*. Urednici: A. Peham, C. Schindler, K. Stögner, 232–260. Wien, 2008.
- Koljanin, Milan. „Акција ‘Diana Budisavljević’“: *Tokovi istorije*, br. 3 (2007), 191–207.
- Krizman Lengel, Narcisa. „Акција спаšаванја козарске и друге дјеце из устаških логора“: U: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Urednik Jovan Marjanović. 285–291. Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1980.
- Krizman Lengel, Narcisa. „Sabirni logori i dječija sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske“: U: *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Urednik Ljubo Boban. 884–898. Zagreb: Institut za istoriju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.
- Tutunović Trifunov, Jasmina. „Акција Diana Budisavljević (1941–1945)“: U: *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*. Urednik Jovan Mirković. 53–93, Beograd: Muzej žrtava genocida, 2012.

Штампа:

- Drago Kastratović, Uroš Šoškić. „Kozaračka djeca Zagreba“, *Vijesnik*, Zagreb, 14–29. 4. 1983.
- *Jutarnji list*, 5.12. 2006.

Филмови:

- Два лица рата. Режија Зоран Добрић. Беч: ОРФ, 2021.
- Дијанина деца. Режија Слађана Зарић. Београд: РТС, 2017.
- Завештање. Режија Иван Јовић. Београд: Терирем продукција. 2016.
- Dnevnik Diane Budisavljević. Режија Dana Budisavljević. Zagreb: Hulahop, 2019.

Интернет:

- <http://foto.mij.rs/site/gallery/11581/photo/30>. Датум приступа 20.8.2022.
- <http://foto.mij.rs/site/gallery/15287/photo/46>. Датум приступа 20.8.2022.
- <http://foto.mij.rs/site/gallery/15288/photo/61>. Датум приступа 20.8.2022.

ma Gavro BURAZOR, curator
Genocide Victims' Museum, Belgrade
gavro.burazor@muzejgenocida.rs

SCIENTIFIC PAPER OR „REAL NOVEL“ ABOUT DIANA BUDISAVLJEVIĆ?

Summary

Nataša Mataušić's methodological approach brought a successful synthesis of the topic of the humanitarian action of rescuing children from the NDH concentration camps, despite certain shortcomings. Thus, the large number of questions that remained open in historiography for a long time were answered, even though the reader had to search for those answers in the work due to the structure of the book, which forced him to do so. The main shortcomings noted were the excessive citation of sources in the text, weak reference to previous works on this topic, and deficiencies in the contextualization of the research results into known processes and events in the NDH and socialist Yugoslavia. The value of the study is reflected in the thorough research, numerous biographical data regarding the participants of the humanitarian action and in the opening of other underinvestigated questions related to this topic.

Keywords: Diana Budisavljević; NDH; concentration camps; humanitarian action.

УДК 94:341.485(=163.41)(497.13)“1941“
272-788:929 Марконе Ђ. Р.

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.ERC.149-164>
критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material
примљен / received: 26. 09. 2022.
прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

ма Вид Р. ЕРЦЕГ, докторанд Понтификалног
оријенталног института, Рим
vid.erceg@gmail.com

ПРИКАЗ ПЕТ ДОКУМЕНАТА – ИЗВЕШТАЈА МОНСИЊОРА ЂУЗЕПЕА РАМИРЕА МАРКОНЕА ИЗ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У овом раду дат је кратак приказ пет докумената – извештаја која говоре о страдању припадника српског народа, које је монсињор Ђузепе Рамиро Марконе (*Giuseppe Ramiro Marcone*), као папски визитатор у Загребу, упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу (*Luigi Maglione*) године 1941. Након стварања Независне Државе Хрватске, Ватикан је преко свог изасланика успоставио дипломатску везу између Рима и Загреба. Посебна пажња посвећена је Историјском архиву Државног секретаријата – Одсек за односе са државама, Ватикан, у којем је извршен преглед до сада необјављених докумената који указују на страдање припадника српског народа на подручју Независне Државе Хрватске од 1941. до 1945. године. У раду су приказани и главни фондови Историјског архива државног секретаријата – Одсека за односе са државама.

Кључне речи: Ђузепе Марконе, Луиђи Маљоне, Срби, Други светски рат, Ватикански архиви, Секретаријат државе, Ватикан, документа, фондови.

УВОД

Архивска грађа у Ватиканским архивима одувек је била предмет интересовања многих историчара и истраживача из целог света. Током столећа тамо су пажљиво чувана разна документа, писма, повеље, папска акта, дипломатска преписка Свете столице, средњовековни рукописи, државни списи и многа друга документа које је Римокатоличка црква сакупљала вековима. Када говоримо о архивској грађи Римокатоличке цркве, укључујући и период понтификата папе Пија XII, она се, из практичних разлога и због обима архивске грађе, налазила у више различитих архива, то јест у више различитих објеката који сви заједно чине једно јединствено тело – Ватиканске архиве. Ти архиви су следећи: *Archivio Apostolico Vaticano* – Ватикански апостолски архив, *Archivio Storico della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari* – Историјски архив конгрегације¹ за изванредне црквене послове, *Archivio Storico de Propaganda Fide* – Историјски архив конгрегације за пропаганду вере, *Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali* – Архив конгрегације за источне цркве и *Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede* – Архив конгрегације за доктрину вере. Неки од наведених архива садрже и посебне фондове са освртом на период понтификата папе Пија XII током Другог светског рата, који је до скоро био затворен.

Кратак историјат ватиканских архива

Главни црквени архив је, свакако, Ватикански апостолски архив (*Archivio Apostolico Vaticano*) који је до скоро, због своје историјске улоге и приватног карактера, носио назив Ватикански тајни архив (*Archivio Segreto Vaticano*). У прошлости су тако називани сви архиви владара и принчева и служили су потребама државе док папа над њима има врховну управу и надзор.² Садашњи назив Ватикански апостолски архив датира још од времена његовог оснивања, за време понтификата папе Павла V. Од средине 16. века званично носи име Тајни архив све до 22. октобра 2019. године, када

1 Конгрегација потиче од латинске речи *congregatio* што значи удруживање. У Римској курији као највишем телу Свете столице, конгрегације су посебне установе (еквивалентне са државним министарствима) којима су поверене одређене високе функције у цркви. Свака конгрегација, у зависности од важности, има одређени број стручњака и особља за дато подручје и на челу сваке налази се кардинал префект који испод себе у служби има једног секретара који је увек бискуп (епископ) и једног подсекретара који је обично свештеник. Током историје, број конгрегација се мењао и сада римских конгрегација има девет.

2 Marko Jačov, „Kratka istorijski pregled vaticanskih arhiva i njihov značaj za istoriju srpskog i drugih balkanskih naroda“, *Arhivist*, XXXVII, br. 1 (1987), 142.

папа Фрања апостолским писмом обновља његов древни назив. Документарно наслеђе обухвата хронолошки распон од око дванаест векова (8–20. век). Међу најранијим важним сачуваним документима који су у почетку чувани у Латерану, можемо навести неке: златну диплому цара Отона I из 962. године, оригинални регистар писама папе Григорија VII (1073–1058), два писма Јована II Комнена упућена папи Калисту II и папи Хонорију II (1124, 1126), Вормски конкордат склопљен између папе Калиста II и цара Хенрика IV (1122) и диплома са златним печатом Фридриха I Барбаросе из 1164. године.³ Од када је папа Лав XIII, далеке 1880. године, донео одлуку да се врата тајног архива отворе за све научнике, до данас овај централни архив Свете столице представља један од најважнијих истраживачких центара у свету.⁴

О периоду понтификата папе Пија XII, чији је архив Ватикан отворио 2. марта 2020. године, данас су доступни разни фондови који бацају ново светло на Други светски рат и омогућавају боље сагледавање историјске околности. Један од тих фондова је, свакако, фонд Апостолске нунцијатуре у Југославији – *Archivio della Nunziatura Apostolica in Jugoslavia* (Arch. Nunz. Jugoslavia). Ова архивска збирка дугује своје формирање дипломатским активностима председништва Свете столице при Краљевини СХС (Краљевина Југославија од 1929. године) од 1920. до 1941. године, а касније од 1946. до 1952. године у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ). Фонд Архива апостолске нунцијатуре у Југославији подељен је на два периода:

1. Индекс под бројем 1209 *Archivio della Nunziatura Apostolica in Jugoslavia* 1920–1941. Садржи 32 кутије (32 Buste).
2. Индекс под бројем 1209 A *Archivio della Nunziatura Apostolica in Jugoslavia* 1946–1952. Садржи кутије од 33 – 73 (bb. 33 – 73) e Carte Hurley (Joseph Patrick) 1945–1950. Садржи кутије од 1 – 17 (bb. 1 – 17).

Историјски архив конгрегације за пропаганду вере је настао у Риму као последица административног деловања конгрегације.⁵ Конгрегација за евангелизацију народа, историјски названа Конгрегација за пропаганду вере, основана 6. јануара 1622. године од стране папе Григорија XV, један је од државних уреда који сачињавају Римску курију (*Curia Romana*), односно скуп уреда и тела која помажу папи у вршењу његове врховне пасторалне службе за добро и служење како универзалне тако и појединих цркава. Један од главних задатака ове конгрегације је промовисање мисије својствене цркви у свету свим народима. Документи овог архива, везани за период од 1941. до 1945. године, налазе се у Фонду нове серије (1893–1958) – *Fondo Nuova*

3 Исто, 142–143.

4 Исто, 144–145.

5 Исто, 145.

Serie. У новом систему сваки документ има свој прогресивни број протокола и адресар који одговара његовом садржају. Сви садржаји у овом фонду су подељени на рубрике и подрубрике, важног елемента у идентификацији архивске грађе.

Архив у којем је извршен кратак преглед грађе докумената везаних за наш рад је Историјски архив Секретаријата државе – Одсек за односе са државама (*Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati*). По апостолској конституцији Добри пастир (*Pastor bonus*) о Римској курији, објављеној 1988. године, Света столица са римским првосвештеником (*Romano Pontefice*) представља највишу власт заједно са Државним секретаријатом (*Segreteria di Stato*) и другим установама Римске курије (*Curia Romana*).⁶ По уређењу, у склопу Државног секретаријата се налазе два одсека: Одсек општих послова који се бави унутрашњим пословима државе и под управом је заменика државног секретара (*Sostituto*) и Одсек за односе са државама који се бави спољним пословима на челу са секретаром (*Segretario*) који је уједно и шеф Државног секретаријата.⁷ Као централна канцеларија папске владе, Државни секретаријат поседује свој архив познат као Историјски архив Секретаријата државе – Одсек за односе са државама, чији фондови и збирке датирају из времена Бечког конгреса (око 1814. године). За већину фондова грађа се добија у папирном облику, док су из периода понтификата папе Пија XII, захваљујући напорном раду главног архивисте др Јохана Икса (Johan Ickx), сва документа дигитализована. Целокупна архивска грађа је подељена у четири фонда:

1. Фонд Свете конгрегације за изванредне црквене послове (Fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, AA.EE.SS.) – Света конгрегација за изванредне црквене послове основана је од стране папе Пија VII 19. јула 1814. године, након Француске револуције, са задатком да обнови односе између државе и цркве, да решава питања грађанско-законодавне природе у вези са учењем, црквеном јурисдикцијом, да се бави преговорима око постављања епископа, односима између свештенства и влада, као и да решава грађанска и духовна питања у појединим европским земљама. Сам Фонд је подељен на пет периода: Први период обухвата следеће понтификате (Пије VII: 1800–1823; Леоне XII: 1823–1829; Пије VIII: 1829–1830, Гргур XVI: 1830–1846, Пије IX: 1846–1878), Други период (Лав XIII: 1878–1903), Трећи период (Бенедикт

XV: 1903–1922), Четврти период (Пије XI: 1922–1939) и Пети најзначајнији период за наше истраживање (Пије XII: 1939–1958), отворен за консултовање докумената 2. марта 2020. године. Пети период (понтификат папе Пија XII: 1939–1958) из фонда Конгрегације за изванредне црквене послове је подељен на четири дела: Parte Asterisco, Parte Extracta, Parte Prima (1939–1948) и Parte Seconda (1949–1958). Сваки од тих делова је подељен унутар себе, на посебне серије које су означене по државама и сва документа су дигитализована.

2. Fondo Caprano је добио име по кардиналу Пјетру Капрану (Pietro Caprano, 1759–1834), који је од 9. новембра 1822. до 10. марта 1823. био секретар Свете конгрегације за изванредне црквене послове. Састоји се од десет томова у кожном повезу са документима који се тичу црквених послова као што су: припремни радови за конкордате, бенефиције, копије едикта, спискови упутстава итд.
3. Fondo Organizzazioni Internazionali (ОО.И.). Први документи фонда за Међународне организације потичу из друге половине 19. века. Фонд је подељен на два дела: Pontificato Pio XI и Pontificato Pio XII.
4. Fondo Spogli се састоји од пет серија: Scatole Bianche Benedetto XV (Беле кутије Бенедикта XV) у две коверте које датирају од 1906 до 1921; Scatole Bianche Pio XI – I у 33 коверте које садрже разне теме; Scatole Bianche Pio XI – II састоје се од 21 коверте и тичу се односа са немачком епископијом; Scatole Bianche Pio XII и посебна серија Cardinale Agostino Casaroli (1861–1999) подељена у 193 коверте. Сва документа су дигитализована.

Кратак преглед грађе пет докумената – извештаја монсињора Ђузепеа Р. Марконеа из Историјског архива Државног секретаријата – Одсек за односе са државама, Ватикан

Након вишедеценијског „прочешљавања” архивских докумената из периода папе Пија XII, од стране ватиканских архивиста, многа нова документа, до сада никад прегледана, угледала су светлост дана. Отварање ватиканских архива из периода Другог светског рата пружа могућност другачијег разумевања појединих „осумњичених” личности тога доба, као и јасније сагледавање периода у којем су они деловали, како на државном тако и на црквеном пољу. Сама доступност целе грађе или једног дела грађе строго чуване до сада, утицаће свакако на промену слике времена ограниченог годинама 1939. и 1945, коју до сада нисмо познавали.

⁶ Miloš Vulić, „Priroda pontifikalne diplomatije: Percepcija njenog teorijskog okvira”, u: Beograd i Vatikan: Segmenti diplomatske istorije, urednici Miloš Vulić i Milosav Đoković, (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2021), 31.

⁷ Исто, 31.

О страдању припадника српског народа на подручју Независне Државе Хрватске у периоду од 1941. до 1945. постоје углавном скромни извештаји и писма која се налазе у Фонду конгрегације за изванредне црквене послове (Период V –понтификат Пија XII 1939–1958), Parte Prima 1939–1948. под серијом Југославија. Документа су поређана хронолошки, по годинама, почевши од 1939, где већ наилазимо на извештаје из Апостолске нунцијатуре у Београду о дешавањима у Краљевини Југославији пре почетка рата. То су, углавном, извештаји Апостолског нунција у Југославији, монсињора Етореа Феличија⁸ (Ettore Felici) упућивани државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу⁹ (Luigi Maglione), где га извештава о неким политичким дешавањима у Југославији; кризи и паду Стојадиновићеве владе¹⁰; српско-хрватском споразуму¹¹, као и о политичкој делатности хрватског свештенства које је опоменуто да буде потпуно уздржано од активне политике итд.¹² Сви извештаји апостолских нунција су драгоцени историјски извор, пре свега зато што су објективни, исцрпни и поуздани.¹³

Много важније извештаје о политичким и верским дешавањима на простору Независне Државе Хрватске, Ватикан је добијао управо преко свог изасланика монсињора Ђузепеа Рамира Марконеа (Giuseppe Ramiro Marcone O.S.B.). Он је од стране папе Пија XII послат у лето 1941. како би успоставио односе са католичким клером у Хрватској и извештавао Свету столицу о свим дешавањима до краја рата. Апостолски визитатор (Visitatore Apostolico)¹⁴ Ђузепе Рамиро Марконе (1882–1952) био је католички бенедиктински

8 Монсињор Еторе Феличи (*Mons. Ettore Felici, 1881–1951*) архиепископ коринтски, доктор теологије и канонског права, сарадник првог нунција у Краљевини СХС Франческа Керубинија (*Francesco Cherubini*) 1920. године; наследио је монсињора Е. Пелегринетија (*Ermengildo Pellegrinetti*) на челу нунцијатуре у Београду; именован за апостолског нунција у Београду 19. 4. 1938. године. За време немачке окупације напушта окупирани Београд. Massimiliano Valente, *Diplomazia Pontificiae Regno dei Serbi, Croati e Sloveni 1918-1929*, (Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2012), 95. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj I*, (Beograd, NIP-Politika, 1992), 481, 483.

9 Луиђи Маљоне (*Luigi Maglione, 1877–1944*) био је италијански кардинал и дипломата; блиски сарадник папе Пија XII, током Другог светског рата номинован од стране истог папе 1939. године за Државног секретара његове светости и префекта конгрегације за изванредне црквене послове при Светој столици.

10 Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.), Pio XII, Jugoslavia, Posizione (Pos.) 132, fascicolo ff. (fasc.) 2-9, Izveštaj Nuncija Felicia, n. 894/69 (1755/39), Belgrado, 2. aprile 1939, La caduta di Stojadinović, ff. 5-8v.

11 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 132, fasc. ff. 27-41, Izveštaj Nuncija Felicia, n. 1433/121 (6030/39), Belgrado, 28. agosto 1939, L'accordo Serbo-Croato, ff. 38-39v.

12 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 140, fasc. ff. 96-101, Izveštaj Nuncija Felicia n. 3184/234 (446/41), Belgrado, 24. novembre 1940, Attività politiche del Clero Croato, ff. 97-99v.

13 Marko Jačov, „Kratka istorijski pregled vaticanskih arhiva i njihov značaj za istoriju srpskog i drugih balkanskih naroda“, *Arhivist*, XXXVII, br. 1 (1987), 145.

14 Апостолски визитатор има привремену мисију и чисто религиозну. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj I*, (Beograd, NIP-Politika, 1992), 513.

монах, заређен за свештеника 1906, а 11. марта 1918. године именован за опата ординара опатије Montevergine, једне од најстаријих бенедиктинских опатија у Италији.¹⁵ Након што је папа Пије XII донео одлуку о именовању апостолског визитатора у Загребу, државни секретар Свете столице је, 14. јуна 1941, упутио позив монсињору Марконеу да се јави у Ватикан 23. јуна ради добијања потребних инструкција.^{16 17}

Средином 1941, након стварања НДХ, загребачки надбискуп монсињор Алојзије Степинац, у сагласности са поглавником Павелићем, много се залагао да Света столица призна нову државу и да са њом успостави дипломатске односе.¹⁸ То је и био разлог да надбискуп Степинац у тишини отпутује за Рим како би се састао са папом 6. јуна 1941.¹⁹ У одговору који му је упутио државни секретар види се јасан став да Света столица неће признавати државе настале у току рата, већ само када нове државе буде признате након прекида непријатељства.²⁰ У наставку, кардинал говори да, иако неутрална и непристрасна, Света столица неће заборавити хрватски народ којем је одувек признавала заслуге у борбама вођеним ради одбране католичке вере и да ће послати у Загреб апостолског визитатора као доказ очинске бригае Христовог викара за хрватски народ.²¹ Ствар се убрзала одмах након једног обраћања београдског надбискупа монсињора Јосипа Ујчића Светој столици где у једном писму, које је упутио 24. јуна 1941. Секретаријату државе, надбискуп износи забринутост због тешке ситуације у којој се нашао српски народ у НДХ, јер је већ имао прилике да раније пошаље неке списе о болној ситуацији након насилних прогона Срба православаца који се врше у Краљевини Хрватској, и да због тога предлаже да Света столица пошаље у Загреб неку ауторитативну особу, чак и неку без дипломатских атрибута како би препоручио хрватској влади умереност, мир и правду.²² Државни секретар Маљоне је, 23. јуна 1941, обавестио опата Марконеа да је папа Пије

15 Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj I*, (Beograd, NIP-Politika, 1992), 514.

16 Исто, 514.

17 О инструкцијама које је Марконе добио видети: *Istruzioni per il Reverendissimo Padre Giuseppe Ramiro Marcone O.S.B. Abbate di Montevergine. Che si reca in Croazia*, Vaticano, luglio 1941, n. 5839/41 u Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.), Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, fasc. ff. 99-157. У истој фасцикли налазе се три пројекта (нацрта) писма од страна 100-118, 119-135 и 136-153.

18 Марко Аурелио Ривели, Надбискуп геноцида, (Никшић: Јасен, 1999), 168.

19 Љубодраг Димић и Никола Жутић, Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп 1934-1941, (Београд: Филип Вишњић, 2017), 412.

20 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos.144, fasc. ff. 88-97, Pismo kardinala Maljonea, n. 5359/41, Vaticano 11. luglio 1941, ff. 93-95v.

21 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 88-97, Pismo kardinala Maljonea, n. 5359/41, Vaticano 11. luglio 1941, ff. 93-95v.

22 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 131-139, Pismo Monsinjora Ujčića, n. 6039/41, Belgrado, 24. luglio 1941, ff. 132-133.

XII одлучио да га пошаље у Хрватску како би тамо чувао верске интересе хрватског племенитог народа али не код владе већ код епископата²³. Већ 5. јула 1941, из Секретаријата државе су се интересовали када опат Марконе може да започне своју мисију коју му је поверио папа у Краљевини Хрватској и да је препоручљиво да десетак дана пред свој полазак, он пошаље неког оца у Рим који ће га пратити као секретар како би могао да контактира Државни секретаријат за све у вези са обављањем нове функције.²⁴ У кратком писму упућеном Секретаријату државе (10. јул 1941), опат Марконе одговара да би у Рим стигао око 25. истог месеца и да ће отац Ђузепе Масући (Giuseppe Masucci), доктор и професор канонског права, бити његов секретар.²⁵ Како стоји у инструкцијама које је добио у Ватикану, његова мисија је привремена, тачније, задатак који му је поверен има потпуно духовну и верску сврху и траје онолико колико је потребно да се припреми црквено уређење територије која му је поверена.²⁶ Након доласка у Рим са својим секретаром Ђузепеом Масућием²⁷ (25. јули 1941) и представљања државном секретару у Ватикану, папа Пије XII га је примио у посебну аудијенцију 28. јула 1941. године²⁸. Само два дана касније (30. јули), апостолски представници су преко Венеције и Ријеке кренули на пут²⁹. Кардинал Маљоне је службеним писмом упућеним монсињору Степинцу 25. јула 1941. обавестио загребачког надбискупа да опат Марконе стиже у Загреб да се бави верским потребама хрватског народа, да извештава Свету столицу, да неће пропустити прилику да ступи у контакт са државним органима како би саслушао њихове захтеве и да је сигуран да ће апостолски визитатор бити дочекан са љубазним поштовањем.³⁰ Марконе је отпутовао службено у Загреб да би испитао ситуацију и поднео извештај Светој столици.³¹ Убрзо по доласку, информисао је Свету столицу да није успео да нађе смештај у

верским домовима који су скучени и већ пуни, али да је успео да се смести у згради Богословије која је нова и грандиозна.³² Помиње да му је надбискуп Степинац дао књижицу са 280.000 динара и да боравећи у Богословији може да живи веома економично.³³ Два дана након доласка у Загреб примио га је поглавник Павелић (5. август 1941) и сам тај чин је, по мишљењу многих, представљао *de facto* признавање Независне Државе Хрватске од стране Ватикана.³⁴ У телеграму који је опат Марконе послао из Загреба 5. августа 1941, помиње да се тог дана сусрео са поглавником и да му се чини да је овај задовољан његовом духовном мисијом.³⁵

У документима Архива Државног секретаријата – Одсека за односе са државама наилазимо на неколико извештаја које је апостолски визитатор Монсињор Ђузепе Марконе упућивао државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу, а тичу се помена страдања српског народа већ у првим годинама рата.

Први извештај (23. август 1941, Загреб) који је апостолски визитатор монсињор Ђузепе Рамиро Марконе упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу³⁶

Свој први извештај по доласку у Независну Државу Хрватску монсињор Марконе започиње првим утисцима о политичкој и верској ситуацији у Хрватској, о својим првим контактима, извештавајући да је у Загреб стигао 3. августа 1941. увече и да је већ сутрадан имао два дуга разговора са монсињором Степинцем. Дан касније имао је сусрет са председником Владе који је пожелео да га овај посети пославши по њега ауто. У разговору је на широко хвалио хрватско свештенство и чинило се да није задовољан епископатом. Понудио му је чак и једну кућу као дом, што је опат љубазно и са захвалношћу одбио. Павелић му је рекао да ће га често позивати на разговоре

23 Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj I*, (Beograd, NIP-Politika, 1992), 517.

24 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, fasc. ff. 10-45, Pismo kardinala Maljonea, n. 5175/41, Vaticano, 5. luglio 1941, f. 19.

25 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, fasc. ff. 10-45, Pismo Markonea, n. 5626/41, Montevergine, 10 luglio 1941, 21-21v.

26 *Istruzioni per il Reverendissimo Padre Giuseppe Ramiro Marcone O.S.B. Abbate di Montevergine. Che si reca in Croazia*, Vaticano, Lettera in Minuta (nacrт pisma), luglio 1941, n. 5839/41, u Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.), Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, f. 128.

27 Ђузепе Кармело Масући (*Giuseppe Carmello Masucci 1906–1964*) био је монах у опатији Монтевергине и доктор црквеног права у Риму. Секретар Марконе у у његовој мисији у НДХ од 1941. године. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj I*, (Beograd, NIP-Politika, 1992), 517.

28 Исто, 517.

29 Исто, 517.

30 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, fasc. ff. 10-45, Pismo kardinala Maljonea, n. 5776/41, Vaticano, 25. luglio 1941, ff. 23-23v.

31 Марко Аурелио Ривели, *Надбискуп јеноцида*, (Никшић: Јасен, 1999), 169.

32 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 9-34, Pismo Markonea, n. 6660/41, Zagabria, 23. agosto 1941, Prime impressioni sulla situazione politica e religiosa della Croazia, f. 33.

33 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 9-34, Pismo Markonea, n. 6660/41, Zagabria, 23. agosto 1941, Prime impressioni sulla situazione politica e religiosa della Croazia, f. 33.

34 Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, (Београд: Просвета-Терсит 1994), 14.

35 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 151, fasc. ff. 10-45, Telegram Markonea, n. 6183/41, Zagabria, 5. agosto 1941, f. 27.

36 Нумерација је ауторова, а не на основу распореда у самом фонду: Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.), Pio XII, Jugoslavia, Posizione 144, fascicoloff. 9-34, Izveštaj Djuzepa R. Markonea, n. 6660/41, Zagabria, 23. agosto 1941, Prime impressioni sulla situazione politica e religiosa della Croazia, ff. 10-24.

ради верских интереса његове земље. Наредних дана ступио је у контакт са неколико министара, посебно са министром рата Славком Кватерником са којим је причао о недостатку верске службе у војсци и министром просвете др Милетом Будаком. Даље наводи да је неколико министарских канцеларија још у рукама старих масона али да постоје тенденције да у скорије време државни врх буде очишћен од масонерије. Коментаришући политичку ситуацију и усташки покрет који се шири сваким даном, ватикански изасланик каже да је то тачка ослонаца на којој почива влада Анте Павелића, који у свему жели да следи католичку доктрину. Примећује да су се многе организације, које су некад биле део сељачке странке, прикључиле новом режиму; старе соколске организације исказују своју приврженост поглавнику; чак и муслимани из Босне и Хрватске симпатишу усташки покрет, па су као награду за лојалност, како помиње монсињор Марконе, добили од поглавника обећање да ће им изградити цамију у престоници. Иако се режим све боље и боље консолидује, то ипак не значи да је постигнута унутрашња пацификација у Хрватској. Апостолски изасланик, након неколико обављених истрага, признаје, нажалост, да је борба између Хрвата и Срба на многим местима још крвава. Не може да се негира то да се усташе, подстакнуте од стране католичких свештеника, често насилно понашају према Србима, палећи им куће, убијајући не само мушкарце већ и жене, децу па чак и бебе. Помиње, даље, и сведочења италијанских војних капелана о сличним масакрима у Госпићу и да италијанске војне власти имају наређење да се не померају. Због тога је монсињор Марконе 8. августа отишао да интервенише код председника владе који је покушао да умањи озбиљност чињеница наводећи да су, у сваком случају, оне оправдане српским агресијама, и недуго затим, поглавник је љубазно променио тему, причајући опату Марконеу о свом животу проведеном у Италији. У даљем извештају спомиње да немачка војска и даље надгледа главни град и половину хрватске територије, наводећи да је Гестапо званично напустио Загреб 3. августа али да, ипак, сви знају да многи агенти у цивилу још лутају престоницом. Окупација јужних области од стране италијанске војске као и далматинских граница са Италијом створиле су снажно незадовољство према Италији. О односу актуелне владе и свештенства апостолски изасланик каже да су односи добри, да је свештенство задовољно новим стањем ствари и постигнутом независношћу чак и да хвале, можда и превише, хришћански дух власти. Међу свештенством поглавник посебно саосећа са фрањевачким редом, до те мере да је и његов приватни капелан фрањевачки свештеник.

У извештају, даље, опат Марконе помиње режим краљевине Југославије који је погодовао ширењу Срба шизматика по територијама Хрватске

и Словеније и процењује да се за 20 година скоро 700.000 Срба проширило по Хрватској, стварајући језгра православне пропаганде, градећи своје цркве, оснивајући православне епископије и успостављајући митрополију у самом Загребу. Помиње се да је митрополит загребачки³⁷ био љути непријатељ Свете цркве и да је радио у договору са протестантима и старо-католицима. Наводи се у извештају да је био ухапшен од стране Немаца када су окупирали главни град, оптужен као саучесник у државном удару у Београду прошлог априла и да се не зна са сигурношћу шта је било са њим на крају. Како наводи опат Марконе, можда је био упуцан. Настављајући даље, папски визитатор пише да је због православне пропаганде склопљено пуно мешовитих бракова због чега је око 200.000 Хрвата изгубило католичку веру у периоду од 20 година. Нестанком Југославије у Хрватској је експлодирала реакција против Срба. Промена политичке климе у држави довела је до повратка многих отпадника у католичку веру и понекад чак и до масовног преобраћања Срба и Јевреја по целој хрватској територији, о чему сведоче радови епархијских курија.

Други извештај (9. септембар 1941, Загреб) који је апостолски визитатор монсињор Ђузепе Рамиро Марконе упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу³⁸

У другом извештају који опат Марконе из Загреба шаље државном секретару папе Пија XII кардиналу Маљонеу, 9. септембра 1941, извештава о агресивном духу хрватских католичких свештеника и описује два случаја. У првом случају спомиње католичког пароха из Убдине, која се налази око 50 километара од Госпића, сењска бискупија, и пише да је он тамо морални вођа локалних усташа. Једне недеље прошлог месеца, пошто је италијанским војним властима јављено да је поменути парох отворено ратоборан у својим проповедима, командант III батаљона дивизије *Краљ* послао је на

37 Доситеј Васић (1878–1945), световно име Драгутин, био је српски епископ нишки и први митрополит загребачки. Завршио је Кијевску духовну академију и филозофске науке у Берлину и Лајпцигу. За епископа нишког постављен је 1913. да би након стварања загребачке епархије 1933. постао први митрополит загребачки. По стварању НДХ ухапшен је од усташа 10. априла 1941. и затворен. Умире 13. јануара 1945. у Београду од последица злостављања и сахрањен је у порти манастира Вавдења у Београду. Српска православна црква га је, због мученичког страдања и исповедања православне вере, прогласила светим. Прославља се као исповедник 13. јануара / 31. децембра. Више у: Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*, (Beograd: Nova knjiga, 1988), 682-683.

38 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 35-37, Izveštaj Markonea, Prot. 15/41 (7102/41), Zagabria, 9. settembre 1941, Spirito aggressivo tra Sacerdoti cattolici croati, f. 36.

свечану мису једног италијанског официра Гориупа (Goriup), пошто је вероватно само он могао да разуме хрватски језик. Он је известио команду да је чуо пароха како позива да се потисну сви Срби у земљи и цитирао један део из његове проповеди: „Ми смо 13 усташа али смо спремни да се суочимо и са 10.000 Срба”. Апостолски визитатор каже да ће о томе у најкраћем року обавестити локалног епископа.

У другом случају се извештава да је пре двадесетак дана један католички свештеник Еугенио Гујић, већ суспендован од стране свог епископа, чекајући воз на станици у Сарајеву, видео једног српског православног свештеника којег је можда и познавао од раније. Без икакве провокације га је одмах напао и убио. Извештај наводи да је католички свештеник ухапшен, одведен у Загреб и тамо осуђен на смртну казну.

Трећи извештај (11. септембар 1941, Загреб) који је апостолски визитатор монсињор Ђузепе Рамиро Марконе упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу³⁹

У свом трећем извештају од 11. септембра 1941, монсињор Ђузепе Рамиро Марконе кратко извештава кардинала Маљонеа да је из разговора са монсињором Ђузепеом Гарићем, бањалучким бискупом, сазнао како су у овој бискупији млади свештеници и млади фрањевци одушевљени усташким покретом. Учланили су се у усташку партију и тамо су положили заклетве. Бискуп жали због оваквог става свог свештенства али се не усуђује да се томе успротиви јер се плаши оптужби од стране загребачке владе. Монсињор Марконе је бискупу Гарићу дао инструкције за спречавање даљег учлањивања свог клера у усташку партију.

Четврти извештај (11. септембар 1941, Загреб) који је апостолски визитатор монсињор Ђузепе Рамиро Марконе упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу⁴⁰

У свом четвртом извештају монсињор Ђузепе Марконе обавештава државног секретара Свете столице Маљонеа да из поузданих информација произилази да је цело расколничко свештенство, настањено на територији

39 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 144, fasc. ff. 160-163, Izveštaj Markonea, Prot. 20/41 (7153/41), Zagabria 11. settembre 1941, Sacerdoti aderenti al movimento ustaš, f. 162.

40 ASRS, AA.EE.SS., Pio XI, Jugoslavia, Pos. 93, P.O., fasc. 52, Izveštaj Markonea, Prot. 19/41 (7170/41), Zagabria 11. settembre 1941, Clero scismatico espulso dalla Croazia, f. 62.

Хрватске, сада коначно избачено из владе. Потпуно празни су остали православни манастири по Босни, тако да сада влада тражи католичке монашке редове којима би поверила ове манастире. Даље стоји у извештају да је католички бискуп монсињор Ђузепе Гарић уверавао монсињора Марконеа да је расколнички епископ бањалучки⁴¹ ухапшен и убијен прошлог маја. У самом извештају пише да није јасно да ли је то учињено од стране Немаца или усташа. Иако монсињор Марконе није сигуран ко је убио епископа или не жели то да призна због веза са својим домаћинима, он каже да је последица протеривања расколничког свештенства та да су Срби почели да прелазе у римокатоличку веру. Апостолски визитатор и сам је гледишта да су православни „расколници и шизматици”, тако да, иако не одобрава насиље и злочине, поздравља (*il governo in coraggia*) то што они за последицу имају прелазак „расколника” у, како он сам наводи на крају извештаја, нашу католичку веру.⁴²

Пети извештај (26. септембар 1941, Загреб) који је апостолски визитатор монсињор Ђузепе Рамиро Марконе упутио државном секретару Свете столице кардиналу Луиђију Маљонеу⁴³

У петом извештају који је послао опат Марконе државном секретару Маљонеу 1941. године, даје се панорамски приказ различитих верских култова који се практикују у Хрватској. У жељи да учини народ хомогеним у верској професији, хрватска власт је забранила или, како наводи Марконе, одлучила да игнорише Јевреје и православце. Исто тако, за обављање њиховог култа они више немају субвенције у новцу. Описујући даље, каже да се Јевреји, који су били познати по фиксираном жутом диску на грудима, скоро више и не срећу на загребачким улицама. Говорећи о православцима, апостолски визитатор извештава да су њихови свештеници последњих месеци протерани или чак убијани и да су на неким местима покрајинске власти почеле да руше њихове цркве. Међу забрањеним култовима помиње још и старокатоличку секту која има свог бискупа у Загребу као и да је та секта била фаворизирана од стране југословенског режима који им је чак

41 Платон Јовановић (1874–1941) био је српски епископ охридско-битољски а потом епископ бањалучки. Ухапшен и убијен од стране усташа 5. маја 1941. Српска православна црква га је 1998. прогласила за свештеномученика. Прославља се 22. априла / 5. маја. Више у: Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*, (Beograd: Nova knjiga, 1988), 683-685.

42 У документу конкретно стоји: *Il fine è buono; i metodi talora sono discutibili* (крај је добар, методе су понекад упитне).

43 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Pos. 171, fasc. ff. 271-337, Izveštaj Markonea, n. 30/41 (7428/41), Zagabria, 26. settembre 1941, I culti in Croazia, ff. 309-310.

поклонио једну малу цркву у Загребу. Што се тиче признатих култова у Хрватској, опат пише да, поред католичког култа, власт признаје муслиманску вероисповест као и евангелистичке протестанте. Помиње да муслимана има око 600.000 и да углавном живе у Босни, док евангелиста има око 50.000 и настањени су према граници са Србијом. На крају свог кратког извештаја, Марконе закључује да власт из Београда никад није одступила од свог програма гушења сваке различитости међу својим народима и да је за циљ имала насилно стварање једног народа, једне мисли и једне религије – српске православне, док сада Хрватска влада, преокренувши ситуацију, исто жели да има народ једне мисли и једне вере – католичке.

Закључак

Значај ових пет изабраних докумената – извештаја за проучавање страдања српског народа у Независној Држави Хрватској и геноцидне природе усташког режима је вишеструка. Режим поглавника Павелића се током четири ратне године представљао као заштитник римокатоличке цркве и тражио је ослонац и подршку у њој. Управо из тог разлога, извештаји представника Ватикана монсињора Ђузепеа Рамира Марконеа о стању у НДХ су веома значајни. Било би веома тешко одбранити тезу по којој је опат Марконе био наклоњен Србима. Напротив, он је отишао у Загреб 1941. како би стекао што непристраснију слику. Његово сагледавање стравичних злочина над Србима је неупитно. Ови извештаји поседују важне детаље као што су, на пример, полна припадност и старосна доб жртава, те свакако неспорно говоре о природи Павелићевог усташког режима.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАУТРЕ

Необјављени извори

Архивска грађа:

- Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.)

Литература:

- Димић, Љубодраг и Никола Жутић. *Алојзије Стјећинац – држава, црква, надбискуп 1934–1941*. Београд: Филип Вишњић, 2017.
- Живојиновић, Р. Драгољуб. *Ватикан, католичка црква и југословенска власт: 1941–1958*. Београд: Просвета-Терсит, 1994.
- Ривели Аурелио, Марко. *Надбискуп геноцида*. Никшић: Јасен, 1999.
- Bulajić, Milan. *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj I*. Beograd: NIP-Politika, 1992.
- Jačov, Marko. „Kratak istorijski pregled vatikanskih arhiva i njihov značaj za istoriju srpskog i drugih balkanskih naroda“. *Arhivist*, XXXVII, br. 1 (1987), 142-151.
- Valente, Massimiliano. *Diplomazia pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni 1918–1929*. Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2012.
- Vulić, Miloš. „Priroda pontifikalne diplomatije: Percepcija njenog teorijskoga kvira“. U: *Beograd i Vatikan: Segmenti diplomatske istorije*. Urednici Miloš Vulić i Milosav Đoković, 13-33. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2021.
- Zivojinović, Dragoljub i Dejan Lučić. *Varvarstvo u ime Hristovo: Prilozi za Magnum Crimen*. Beograd: Nova knjiga, 1988.

ma Vid R. Erceg, PhD student,
The Pontifical Oriental Institute, Rome
vid.erceg@gmail.com

PRESENTATION OF FIVE
DOCUMENTS - REPORTS OF
MONSIGNOR GIUSEPPE
RAMIRE MARCONE FROM 1941

Summary

The present study provides a short analysis of the five documents, i. e. reports, on the sufferings of the Serbian people, sent by Monsieur Giuseppe Ramiro Marccone, the representative (*apostolic visitor*) of the Pope in Zagreb, to the Cardinal Luigi Maglione, the state secretary of the Holy See in 1941. After the Independent State of Croatia came to being, it was through Vatican's Emissary that diplomatic relations between Rome and Zagreb were established. The special attention is given to the Historical Archive of the Secretariat of State Section for Relations with States, Vatican. The unpublished documents shed a light on the events leading to an immense tragedy of the Serbs living in the areas under the control of the Independent State of Croatia in the period between 1941 and 1945. The main funds of the Historical Archive of the Secretariat of State Section for Relations with States have also been shown.

Keywords: Giuseppe Ramiro Marccone, Luigi Maglione, Serbs, Second World War, Vatican archives, Secretariat of State, Vatican, documents, funds.

УДК 929 Стојић М.(093)(047.53)
94(497.15)“1941/1945”(093)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.RAD.165-176>
критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material
примљен / received: 07. 04. 2022.
прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

Борис РАДАКОВИЋ, историчар
Меморијални музеј на Мраковици
borisradakovic7@gmail.com

СЈЕЋАЊЕ МИЛОВАНА СТОЈИЋА
ИЗ БУСНОВА НА ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ
И ПОСЛИЈЕРАТНЕ ГОДИНЕ

Сажетак: У овом тексту забиљежено је свједочење Милована Стојића из Буснова код Приједора. Милован је рођен 1936. године у Бусновима гдје и сад живи. Присјетио се догађаја из Другог свјетског рата на подручју свога села и стања током првих поратних година. Аутор је, поред приређеног текста, а на основу изворне грађе и литературе, детаљније приказао страдање цивилног становништва Буснова.

Кључне ријечи: Буснови, четници, партизани, усташе, Нијемци, комунисти, страдање цивила, сиромаштво.

Са господином Стојићем обавили смо разговор 20. децембра 2019. године, у његовој кући у Бусновима. Том приликом господин Стојић се присјетио догађаја које памти или оних о којима је слушао од својих најближих сродника. У рату је изгубио неколико чланова фамилије, међу њима и оца Вида којег су ликвидирале усташе у љето 1941. године, током првих масовних покоља српског становништва на подручју тадашњег среза Приједор. Са подручја Буснова је, према до сада познатим подацима, у геноциду над Србима у НДХ страдао укупно 91 српски цивил. Од тога броја је, у покољима 1941, убијено 72 становника Буснова, а поименични списак страдалих цивила налази се у прилогу на крају рада.

До овог броја страдалих дошли смо упоређивањем спискова Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) Приједор, који се налази у архиву Меморијалног музеја на Мраковици, и списка цивилних жртава који посједује Музеј жртава геноцида у Београду. Када се та два списка упореде, долазимо до цифре од 59 цивилних жртава из Буснова. Том броју страдалих додали смо имена 32 страдалника која смо пронашли у једном документу *Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, а којих нема ни на једном списку цивилних жртава.¹ Важно је напоменути да се имена новоустановљених цивилних жртава (њих 18) налазе на Меморијалном зиду на Мраковици, поред побројаних партизанских жртава. Такође, на списку страдалих Музеја жртава геноцида налази се још 5 имена која се подудару са именима из поменутог документа (тако да их нисмо рачунали у 32 новоустановљене цивилне жртве), али се такође налазе поред имена партизанских жртава на Меморијалном зиду на Мраковици. Сматрамо да документ *Земаљске комисије*, који је настао убрзо након рата, има већу тежину него накнадни спискови: и вријеме, и начин и мјесто смрти нам говоре да се ради о цивилима. Свједок Стојић је истакао да породице страдалих цивила из 1941. године нису имале никаквих бенефиција од стране државе јер њихови најближи нису били војне жртве, тако да, по његовим ријечима, можемо избацити материјалну корист као разлог стављања цивилних жртава међу војне.²

Буснови су чисто српско село тако да у вријеме НДХ није било локалне усташке организације. Налазе се на око 19 километара јужно од града

1 Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), ФондЗемаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 166, Инв. број: 56004, Записник састављен 7. августа 1946. г. за Мјесни одбор Буснови.

2 Погинулих партизана са подручја Буснова на Меморијалном зиду на Мраковици има укупно 88, али када се од тога броја одбију 23 цивилне жртве које се налазе међу партизанским, долазимо до броја од 65 погинулих партизана из овог села. Пошто је у овом селу било и четника, сигурно да је и међу њима било погинулих, али ти подаци нам нису познати. – Меморијални музеј на Мраковици, Списак бораца НОР – Меморијални зид.

Приједора. Из околних села која су имала усташку организацију или оружаничке станице, долазили су усташе и жандари (оружници) у Буснове и тамо вршили убиства, пљачке и друга недјела. Ликвидације Срба у Бусновима почињу почетком јула 1941. године. Тада је из Марићке дошао жандар (оружник) Нурија Поздерац са још једним жандаром и одвео од куће Вучковић Обрада и Радић Лазара који су стрељани у Приједору. Усташе Грга Јурић и Шабан Иван Османовић су, 20 јула 1941. године, одвели Радић Станоју у Козарац гдје је исти и ликвидиран. Убрзо након тога, 27. јула, жандар Јуре Туњић из Марићке је, са још петорицом жандара, извео из школе „учитеља Душана Пантелића. Пантелића су злостављали, па је он хтио побјећи, али су га ти жандари ранили, ухватили и убили, и оставили га лежати мртвог на цести.“³

Најмасовније страдање Срба у Бусновима десило се 28. јула 1941. године. Тада се окупило око стотину усташа из Стратинске, Обровца, Бронзаног Мајдана (подручје Бањалуке) и Сасине (подручје Санског Моста): „Чим су те усташе дошле у село Буснове, разишле су се по селу и одводили људе из кућа, а купили су људе и по пољу гдје су исти жели и косили. Одмах су у селу Бусновима убили Кондић Драгољуба и Лакић Милију, а остале су одвели још истог дана у село Сасину и тамо их побили.“⁴ Напад на Буснове је предводио Видовић Миле, усташки таборник из Стратинске, а остали познати злочинци из те групе били су: Вуковић Петар (Ракелићи), Матић Лука, Богдановић Марко, Луцић Марко (Сасина), Прањић Петар, Јозић Мато, Вуковић Иван, Маркановић Илија, Маркановић Нико, Јурић Лука (Сасина), Јурић Винко, Козић Маријан, Мајданчић Иво, Козић Илија, Козић Јуро, Луцић Петар и Марушић Августин (Сасина).

Крволочне усташе из Сасине организовао је и предводио римокатолички свештеник фра Лука Тешић. Он је лично водио усташе из Сасине у нападе на српска села и учествовао у ликвидацији српског становништва.⁵ Ликвидација Срба из Буснова требало је да буде и инструмент присилног римокатоличеза православних Срба у сусједним селима: „Када је у љето 1941. год. отјерано око 67 људи из сусједног села Буснова и када су исти стрељани у Сасини, у нашем селу су се почеле налазити цедуље писане руком, да пређемо на католичку вјеру јер ћемо иначе проћи као Буснови.“⁶

3 АБиХ, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 166, Инв. број: 56004, Записник састављен 7. августа 1946. г. за Мјесни одбор Буснови по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

4 Исто.

5 АБиХ, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 22, Одлука 1309/II, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача.

6 АБиХ, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 172, Инв. број: 55991, Записник састављен 1. августа 1946. г. за Мјесни народни одбор Марићка по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Након покоља српског становништва у љето 1941. године, Буснови су били поштеђени даљих масовних покоља. Усташе су, током прве половине 1942. године, долазили у Буснове и пљачкали и палили српске куће. Од априла до јуна 1942. године, запалили су 52 куће у овом селу. Ипак, масовних покоља више није било осим појединачних ликвидација српских сељака. Све то ће престати јуна 1942. године, када локалне четничке снаге склопе споразум о ненападању са НДХ.⁷ Буснови су, од љета 1942, били под контролом четничког пука *Мањача* којим је командовао потпоручник Вукашин Марчетић.⁸ У октобру 1943. године, Буснови су реорганизацијом четничких снага потпали под јурисдикцију Четвртог батаљона Друге четничке бригаде *Змијане*.⁹ Током 1944. године, Буснови ће бити под утицајем Тимарског четничког одреда чији је командант био бивши партизански командант Васо Мијатовић.¹⁰ У периоду четничке контроле, није било злочина над српским

7 АБиХ, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 166, Инв. број: 56004, Записник састављен 7. августа 1946. г. за Мјесни одбор Буснови по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

8 Марчетићеви четници пазили су на српска села јужно од ријеке Сане на подручју Приједора и сусједна села на подручју Бањалуке. Током новембра 1942. године, четници су упозоравали хрватске власти да су четничке снаге спремне да се обрачунају са свим пљачкашким и злочиначким појединцима и јединицама НДХ. Штаб четничког пука „Мањача“ писао је 9. новембра 1942. године хрватским властима у Приједору: „Данас ми је моја патрола предала г. Баче Мату и Вершића Марка, који су упућени у српска села Буснове, Томашицу и Гаћане (срез Приједор – прим. аутора), тиме да тамо пописују неке залихе жита. Наслову напомињем да су у тим селима извршени пописи вишкова житарица и биће подјељени по оним селима и оним људима који су хрватске власти опљачкале, а која су то села ваљда вам је то познато, и у њима сте показали <хиљаду година хрватске културе>. Напомињем да ће сваки онај који пође са сличним намјерама прије него се подмире опљачкани Срби бити сматран као пљачкаш српског народа и према њему ће се поступати према четничким прописима – законима. В. Адамовић, *Године сјрадања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилози проучавању злочина Јеноцида над српским народом у Пошкочарју*, Друго издање, (Приједор: Музеј Козара, Бањалука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020)246, фуснота 614.

9 Архив Меморијалног музеј на Мраковици, Кутија Четничка документа, Ф21/158.

10 Васо Мијатовић је учествовао у српском устанку на Козари и Поткозарју, подигнутом у љето 1941. године. У Другој крајишкој НОУ бригади био је на дужности команданта Прве чете Трећег батаљона. Забиљежено је да је у нападу на Врхпоље (тад у саставу Кључа, данас Санског Моста) августа 1942. године, чета под његовим вођством показала храброст у борби. Крајем октобра 1942. године, након неуспјелог партизанског напада на усташко упориште Стари Мајдан (Сански Мост), Мијатовић напушта партизане и прелази у четнике. На подручју Тимара (Приједор), Мијатовић је окупио сељаке у четничке јединице. Остварно је везе са Нијемцима који су га наоружавали мањим количинама оружја, а са друге стране борио се против комунистичког утицаја на својој територији и повремено се суклобавао са партизанима. Према усташама форсирана је тактика „не дираш ме, не дирам те“. Том тактиком села под четничком управом, нису доживјела судбину „партизанских“ села која су масовно страдала. Ипак, ова тактика на крају рата је Васине четнике приморала да рат заврше међу посљедњим непријатељским снагама које су држале Приједор и Љубију. Након повлачења из Љубије, остатке четника Васе Мијатовића разоружале су усташе у Босанској Градишци. О његовој даљој судбини за сада немамо податке, постоје неке непровјерене информације да је завршио у емиграцији. – М. Gončič, *Друга крајишка народноослободилачка ударна бригада*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1984) 59; В. Damjanović, S. Popović, *Шеста крајишка народноослободилачка ударна бригада* (Београд: Војноиздавачки завод, 1985) 224, фуснота 530.

становништвом у Бусновима јер власт НДХ није имала утицаја на том подручју. Повремено је долазило до сукоба четника и партизана, а партизанске снаге ће, у октобру 1944. године, протјерати четнике из Буснова и ставити то подручје под своју контролу.¹¹ До краја Другог свјетског рата, Буснови ће остати под партизанском контролом уз повремене сукобе партизана и четника на ширем подручју око Буснова.

Иако се мемоарска грађа у начелу сматра извором другог реда, за многе периоде и догађаје она представља скоро једини извор. Њеном критичком анализом можемо прилично успјешно утврдити историјски истину о неком догађају.¹² Свјесни смо свих недостатака када су у питању сјећања свједока који се интервјуишу, као у нашем случају, седам и по деценија након догађаја чији су били савременици. Отежавајућу околност представља и младост нашег свједока у вријеме догађаја о којима је свједочио. Ипак, многе дијелове сјећања господина Стојића употпуњују и сачувани документи и спискови страдалих цивила из Буснова. Треба истаћи и чињеницу да су се у породици нашег свједока усмено преносила сјећања на тешке догађаје из Другог свјетског рата, која је слушао током одрастања. На крају, треба нагласити да је свједочење Милована Стојића у првом реду дио прошлости једне породице, а потом и читавог села.

Транскрипт сјећања

Други свјетски рат кад је почео, овдје у Бусновима биле су четири војске. И ту се није знало ни ко се за кога бори, него људи се сналазили, улазили у јединице, почели се борити, а најприје су усташе почеле палити горњи дио Буснова. То сам чуо као дијете и чуо сам да је Драшко Стојанчић, не знам откуд му пушкомитраљез, отишао на гробље и да је тамо отворио ватру којом је спречио продор усташа и зауставио уништење свог села.

Међутим, послвије, негдје у јулу мјесецу (1941. прим. аутора) сам изгубио оца Вида Стојића. Он је са великим бројем цивила и обичних људи био отјеран из Буснова. Нису код себе имали ни оружја нити су били у каквој војсци. Отјерани су и негдје су поубијани. Шта је било са њима нико не зна још ни данас. Ја немам сазнања гдје ми је отац сахрањен, гдје је убијен, шта је било са њим, ништа не знам.

11 АБиХ, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Кут. 166, Инв. број: 56004, Записник састављен 7. августа 1946. г. за Мјесни одбор Буснови по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

12 Ана, Šlibar, „Memoarska građa u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7, No 3. (1975), 110.

Знам да је овдје било и четника, и партизана, и Нијемаца и усташа и све су се те војске овдје тукле, и сналазиле и напуштале овај терен. Прво да кажем да се добро сјећам како смо побјегли у једну шуму када су се побили партизани и четници. Четници су били са источне стране, партизани су били са западне стране. Ми смо побјегли у шуму, у неке увале. Преко нас су се они тукли. Пуцало је преко нас. Један је четник погинуо тамо код школе, а од партизана није нико погинуо. Мога стрица, који је тада имао осамнаест година, ухватили су партизани јер су мислили да је четник. Тада су ухватили њега и још једног комшију Драгољуб Прерада и довели их ту до Стјепића Николе куће. Ту су их распремили и командант партизански наредио је да се одмах стрељају обојица. Овај комшија Драгоја бацио се том официру око врата и зајаукао, а овај мој стриц је остао укочен, нити је хтио молити ни говорити. Командант је наредио да се овај пусти, а мог стрица су убили и наредили да се одмах ту ископа рака, да се он ту сахрани без шкриње, без ичега, само да се загрне. Да се не смије возити у породицу, нити у кућу ни да се сахрани.

Пошто је мој стриц имао у партизанима колегу једног који се звао Благоја, Благоја чује да је мој стриц Слободан ухваћен и да ће бити убијен. Он је негдје нашао коња на брзину и појурио је, дошао на једно триста метара од места погубљења кад је чуо пуцањ. Кад је дошао на лице мјеста видио је да ми је стриц убијен, супротставио се том командиру и дошло је до једне теже заваде, могло је свашта бити. И онда је отишао овај што је наредио стрељање, а Благоја је преузео његову сахрану и наредио томе човјеку што је почео копати раку да је одмах загрне, дошао је кући мојој матери и рекао јој: „Ми ћемо наћи даску и направити шкрињу и њега ћемо довући овдје у собу, нека остане у кући ту ноћ, а послије ће бити сахрањен као и други људи“. Мати је то прихватила и он је отишао, нашао даске, и коње и запрегу, довезао шкрињу до куће и цијеле ноћи је та шкриња била у соби. Ујутро је била сахрана. Кад је спровод отишао, силна је крв била изашла, тако да се то морало брисати. Крв се била упила у даске. Тако да је он сахрањен као и остали људи.

Кад је рат већ био завршен, не знам која година је била, ја сам био мало јачи, сазнали смо да су се и партизани и четници повукли. У селу није више било борбе. Али је јављено да иду Нијемци и народ се био уплашио, али шта је ту је, ми смо морали бити и остати и чекати. Наишла је колона немачких војника, не велика група одједном, него све по двојица-тројица, па мало одстојање, па опет двојица-тројица и тако су пролазили скоро цијели дан крај наших кућа. Ишли су горе према Кључу, не знам куд су пошли,

углавном су ишли у томе правцу према југу. Они су навраћали у куће и тражили су храну. У нас је била сланина, сушила се и видјела се. Они су наилазили, узимали нож и сјекли по мало парче, колико може један човјек појести. Нису хтјели они први одсјећи пола, него су само помало сјекли и одлазили. Запамтио сам добро да сам стајао поред моје бабе и држао се за њену хаљину кад би они наишли. Доста њих ме је помиловало по глави. Тако су они пролазили читав дан, али ничију кућу нису оштетили. Нису никога убили, нису никога отјерали, нису направили никакве штете.

Шта је било у том нашем комшилуку? Био један наш комшија Драгутин Стојић. Он је имао 17-18 година. Кад је видио да Нијемци долазе, покушао је побјећи од своје куће преко једне њиве у једну шуму. Јасен звани. Кад је потрчао преко шуме, они су га примјетили, рекли: „Партизан, партизан!“ и пустили пса на њега. И пас је преко наше њиве отишао доле и тамо преко једне увале прешао, стигао тога Драгутина и ухватио га за хлаче. Затим кером су летила четворица-петорица наоружаних Нијемаца, а старјешина је био у нашем дворишту и чекао. Онда су довели тога Драгутина у наше двориште. Овом човјеку су рекли да он није партизан, да су сазнали да је цивил и онда су га пустили. Тако да је и он могао бити убијен, али, ето кажем, ти људи нису направили никакву штету никоме од нас у селу.

Кад се рат завршио, ми смо остали сирочад, нас троје дјеце и мати. Били смо биједа, тај стриц је погинуо који је био с нама, тај Слободан што су га убили партизани и нисмо у кући имали примања. Ни динара. Имали смо кромпир пресећи, намазати соли и испећи, јести круха, јести крузе. Ја сам са крузом као дијете узимао мало ракије. И ђед мој Гаврил говорио је да ћу бити највећа пијаница, али ја сам ту ракију морао узимати зато што је круза била тврда, што нисам имао шта јести са крузом, да би ми отворила апетит. И тако смо се ми као дјеца напатили, а држава нам ништа није дала. Моја матера и све жене које су остале без мужева нису добијале никакву помоћ од државе јер су се њихови мужеви сматрали жртвама фашистичког терора, а не борцима. Према томе, нису никакве бенефиције користиле, тако да смо преживили под тешким условима. Послије се сналазило, радило се и живот је био све бољи и бољи.

Биле су и неке обавезе, морао си држави давати жито, па морао си држави ухранити свињу. Ја знам, ми немамо себи свињу, а хранили смо за Омарску свињу од 100 кила. Напишу колико кила свака кућа треба да дадне. Неко 200 кила, неко 150, неко 100. Пошто смо ми били сиромашнији, наша обавеза је била 100 кила. Ми смо купили прасе, и хранили и нашли неку жену, комшиницу с коњима која је радила, да одвуче свињу у Омарску. То је

била 1948. година, ја сам имао можда 12 година, ми смо гонили ту свињу у Омарску са том женом. И дођемо тамо. Они изважу и кажу нема довољно кила, вратите свињу. Замислите колика је то била неправда и колико је то било нељудски. И ми ону свињу вратили кући и поново је вратити кад је имала кила колико је одређено.

Онда је било наређено да се недељом мора ићи орати, сијати. Нема недеље, нема ништа. Ко нема запрегу, мораш ићи њему орати. Не питаш га ништа, само иди ори. Земља се одузимала, преко 100 дулума ко је имао одузимало се. Био је то процес тежак, али је народ био весео и радостан. Пјевало се и смијало се и биле пуне куће дјеце.

Прилог: Списак цивилних жртава из Буснова 1941–1945. године

1. Билбија Лука (?–1943), Буснови
2. Билбија Петар (?–1943), Буснови
3. Вучковић Јосип (1901–1941), Сасина
4. Вучковић (Лазе) Душан (1885–1941), Сасина
5. Вучковић (Михајло) Микајло (1880–1941), Сасина
6. Вучковић (Микајло) Обрад (1907–1941), Сасина
7. Вучковић (Михајло) Илија (1904–1941), Сасина
8. Вучковић (Михајло) Стојан (1900–1941), Сасина
9. Вучковац (Никола) Раде (1901–1942), Приједор
10. Гаврановић (Бранко) Милан (1922–1943), ?
11. Деспотовић (Бурађ) Пантелија (1901–1941), Сасина
12. Живановић (Јован) Петар (1888–1941), Сасина
13. Живановић (Петар) Јосип (1911–1941), Сасина
14. Живановић (Петар) Урош (1915–1945), Њемачка
15. Квочка Милош (?–1945), Буснови
16. Кљајић (Глиша) Зорка (1916–1942), Буснови
17. Кљајић (Никола) Перо (1898–1941), Сасина
18. Кљајић (Перо) Милан (1919–1941), Сасина
19. Кљајић (Перо) Милорад (1925–1941), Сасина
20. Кљајић (Ристо) Војислав (1900–1941), Сасина
21. Кљајић (Саво) Ристо (1894–1941), Сасина
22. Кљајић (Симеун) Божо (1910–1941), Сасина
23. Кљајић Бошко (?–1941), Сасина
24. Кљајић (Тодо) Борђе (1901–1941), Сасина
25. Кнежевић (Мирко) Ранко (1925–1944), Приједор
26. Кондић (Р) Војислав (1910–1941), Сасина
27. Кондић (Миле) Вукашин (1912–1941), Сасина
28. Кондић (Миле) Драгутин (1922–1941), Сасина
29. Кондић (Ристо) Драгољуб (1912–1941), Сасина
30. Кондић (Тешо) Миле (1890–1941), Сасина
31. Костић Неђо (?–1943), Буснови
32. Курнога (Јово) Мирко (1906–1941), Сасина
33. Курнога (Јово) Костадин (1905–1941), Сасина
34. Лакић Милија (1899–1941), Буснови
35. Лакић (Илија) Милка (1904–1941), Приједор
36. Лакић (Илија) Стеван (1900–1941), Сасина
37. Љускота (Петар) Борђе (1878–1941), Сасина
38. Љускота (Борђе) Радојица (1912–1941), Сасина
39. Љускота (Борђе) Милорад (1917–1941), Сасина
40. Максимовић (Гавро) Гојко (1914–1941), Сасина
41. Максимовић (Стојан) Драган (1913–1941), Сасина
42. Максимовић (Тодор) Светозар/Свето (1912–1941), Сасина
43. Пантелић Душан (1913–1941), Буснови
44. Павић Милан (?–1941), Сасина
45. Радановић (Тодор) Станко (1890–1941), Сасина
46. Радановић (Јован) Стана, (1892–1941), Сасина
47. Радановић Душан (?–1941), Сасина
48. Радановић Живко (?–1941), Сасина
49. Радановић Милица (?–1941), Сасина
50. Радић (Голуб) Лазар (1901–1941), Приједор
51. Радић (Голуб) Миленко (1915–1941), Приједор
52. Радић (Ристо) Станоје (1904–1941), Козарац
53. Радић (Перо) Обрад (1905–1941), Сасина
54. Рушчић (Петар) Драгутин (1914–1941), Сасина
55. Савић (Миле) Милош (1912–1941), Сасина
56. Савић (Симо) Радојица/Раде (1912–1941), Сасина
57. Стјепић (Марко) Перо (1883–1941), Сасина
58. Стјепић (Миће) Лазар (1880–1941), Сасина
59. Стјепић (Лазар) Недељко (1920–1941), Сасина
60. Стјепић (Марко) Перо (1875–1941), Сасина
61. Стјепић (Стојан) Душан (1915–1941), Сасина
62. Стјепић (Којо) Ристо (1887–1942), Приједор

63. Стјепић (Симо) Жарко (1912–1941), Сасина
64. Стојанчић (Перо) Никола (1908–1941), Сасина
65. Стојанчић (Обрад) Ранко (1910–1941), Сасина
66. Стојанчић (Миле) Анђа (1888–1941), Сасина
67. Стојанчић (Обрад) Милосав (1910–1941), Сасина
68. Стојанчић (Јово) Милош (1912–1941), Сасина
69. Стојанчић (Ристо) Лазар (1907–1942), Буснови
70. Стојић (Љубомир) Милева (1885–1942), Сански Мост
71. Стојић (Ђурђе) Обрад (1894–1941), Сасина
72. Стојић (Гавро) Милева (1885–1942), Приједор
73. Стојић (Саво) Мика (1906–1942), Буснови
74. Стојић (Илија) Симо (1886–1943), Буснови
75. Стојић (Илија) Душан (1896–1941), Буснови
76. Стојић (Владимир) Вид (1909–1941), Сасина
77. Стојић (Владимир) Слободан (1925–1943), Буснови
78. Топић (Благоја) Гавро (1894–1941), Сасина
79. Топић (Лука) Илија (1914–1941), Сасина
80. Топић (Миле) Гавро (1897–1941), Сасина
81. Топић (Стево) Ђорђе (1887–1941), Сасина
82. Топић (Гавро) Угљеша (1909–1943), Приједор
83. Топић (Јово) Тодор (1904–1941), Сасина
84. Тошић (Митар) Милутин (1913–1941), Сасина
85. Ћук Јаков (1877–1943), Приједор
86. Ђирић (Симеун) Велимир/Вељко (1907–1941), Сасина
87. Ђирић (Симеун) Благоја (1900–1941), Сасина
88. Шпирић (Ђурађ) Обрад (1911–1941), Сасина
89. Шпирић Ристо (?–1941), Сасина
90. Шунић (Глишо) Милка (1916–1941), Сасина
91. Шунић Дева (1885–1943), Буснови

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

- *Архив Босне и Херцеговине*, Фонд Земаљске комисије за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
- *Меморијални музеј на Мраковици*

Интернет извори:

<https://www.muzejgenocida.rs>

Литература:

- Адамовић, Ведрана. *Године сјрагања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилој истраживању злочина геноцида над српским народом у Пошкочарју* - друго издање. Бањалука-Приједор: Музеј Козара, Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020.
- Damjanović, Branko i Savo Popović. *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigade*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1985.
- Gončin, Milorad. *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.
- Šlibar, Ana. „Memoarska građa u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7, No 3. (1975), 108-115.

Boris RADAKOVIĆ, historian
Memorial Museum in Mrakovica
borisradakovic7@gmail.com

MEMORIES OF MILOVAN STOJIĆ FROM BUSNOVI ON THE SECOND WORLD WAR AND THE POST-WAR YEARS

Summary

This text records the testimony of Milovan Stojić from Busnovi near Prijedor. Milovan was born in 1936 in Busnovi, where he still lives. He recalled the events of the Second World War in the area of his village and the situation during the first post-war years. Before the text of the testimony of Milovan Stojić, the author, based on the original material, presented the situation in the village of Busnovi in the time before and after the suffering of the Serbian population from the village of Busnovi. In the aforementioned village of Busnovi, after analyzing the available source materials, the author established that 91 Serbian civilians from the village of Busnovi were killed during the Second World War. Most of the Serbs from this village were killed in the summer of 1941, and they were killed by Croatian and Muslim Ustashas from the village of Sasina near Sanski Most.

Keywords: Busnovi, Chetniks, partisans, Ustashas, Germans, communists, suffering of civilians, poverty.

УДК 341.485(=163.41)(497.1-89)“1991/1992”(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.TOS.177-212>

критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material

примљен / received: 15. 04. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

ма Никола ТОШИЋ МАЛЕШЕВИЋ
мастер историчар, Београд
tosic.nikola1@gmail.com

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ И ЗАБЕЛЕШКА СА САСТАНКА СТРУЧНЕ РАДНЕ ГРУПЕ ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ САВЕЗНОГ ВЕЋА СКУПШТИНЕ СФРЈ ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ И ЗЛОЧИНЕ ГЕНОЦИДА ОДРЖАНОГ 17. АПРИЛА 1992. ГОДИНЕ

Сажетак: Текст представља мали допринос осветљавању рада Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида током 1992. године, на самом почетку тзв. ратова за југословенско наслеђе (1991–2001). У њему се, на основу приложених докумената и усмених сведочења, могу уочити неки од проблема са којима се поменута Комисија суочавала у раду током разбијања и распада СФРЈ у првој половини 1992. У првом делу рада, у основним цртама је изложен процес настанка и образовања ове Комисије крајем 1991. и почетком 1992, док су у другом делу читаоцима на увид дата два документа настала из рада Комисије, а који су заведени под датумом 17. април 1992. године.

Кључне речи: Државна комисија Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида, Савезно веће Скупштине СФРЈ, Председништво СФРЈ, Савезно јавно тужилаштво СФРЈ, ратови за југословенско наслеђе (1991–2001), ратни злочини, злочини против човечности, злочини геноцида

Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ) није преживела завршетак Хладног рата. Руководства република-чланица СФРЈ имала су различите и супротстављене погледе на излазак из кризе у коју је држава запала након смрти њеног председника Јосипа Броза Тита 1980. и на суочавање са постхладноратовским изазовима. Свега две године након пада Берлинског зида 1989. године, избили су тзв. ратови за југословенско наслеђе (1991–2001), праћени многим ратним злочинима, злочинима против човечности и кршењима међународног права које су починиле све зарађене стране. То је иницирало образовање разних судова и комисија за испитивање ратних злочина. Једна од њих била је Комисија за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље која је постала позната и под неким другим називима.¹

Прва иницијатива за образовање поменути комисије дошла је 13. децембра 1991. године, када је на седници Председништва СФРЈ, на чијем челу је у то време био вршилац дужности председника Председништва СФРЈ Бранко Костић², донет закључак да се у одговарајућим савезним органима на организован начин приступи прикупљању и документовању доказа о кривичним делима извршеним у оружаним сукобима на територији Хрватске, а све са циљем покретања кривичне одговорности извршилаца.³

1 На пример: Државна комисија за ратне злочине и злочине геноцида, Државна комисија Савезног већа Скупштине СФРЈ (касније Већа грађана Савезне скупштине СРЈ) за ратне злочине и злочине геноцида, Комисија за геноцид и ратне злочине Скупштине СФРЈ, Државна комисија или само Комисија.

2 Бранко Костић (Рвачи код Цетиња, Црна Гора, 28. август 1939 – Подгорица, Црна Гора, 20. август 2020), дипломирани економиста. По националности је био Црногорац. Кадар Црне Горе. Потпредседник Извршног већа СР Црне Горе (1986–1989), члан и председник Председништва СР Црне Горе (1989–1990), члан Председништва СФРЈ из Црне Горе (1991–1992), потпредседник Председништва СФРЈ (1991–1992). Бранко Костић је био и вршилац дужности председника Председништва СФРЈ од 6. децембра 1991. до 15. јуна 1992. године када је за председника СРЈ изабран Добрица Ђосић. Будући да је, како смо малопре напоменули, био и потпредседник Председништва СФРЈ, Костић је руководио овим телом и у периоду од 6. септембра до 6. децембра 1991. године, јер је дотадашњи председник Председништва СФРЈ, Стјепан Стипе Месић из Хрватске од 6. септембра 1991. године одбијао председавање Председништвом СФРЈ. Месић је формалну оставку на место председника Председништва СФРЈ поднео 6. децембра 1991. године. У периоду 1991–1992, Бранко Костић је такође био и генерални секретар Покрета несврстаних.

3 Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, *Наша мисао*, бр. 2 (2021), 66; *Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем, самосталним савешником у Државној комисији, у поседу аутора, октобар 2020.; Ауторизовани текстови интервјуа са Свештозаром Зечаром, замеником савезног секретара за правосудје и организацију савезне управе СФРЈ и чланом Државне комисије, у поседу аутора, јануар 2022.; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем, начелником Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације, у поседу аутора, фебруар 2022.*

Тим поводом, заменик генералног секретара Председништва СФРЈ Анђелко Маслић⁴, задужен је за организацију радно-саветодавног састанка са представницима савезних секретаријата СФРЈ за унутрашње послове, народну одбрану, правосудје и организацију савезне управе, као и са представницима Савезног јавног тужилаштва СФРЈ, а све са циљем размене мишљења о наведеним питањима и припремању предлога који би био разматран на једној од наредних седница Председништва СФРЈ.⁵ Поменути састанак одржан је 16. децембра 1991, и на њему је, између осталог, закључено да, будући да је уставно-правни систем СФРЈ нормативно веома развијен, нема потребе за образовањем неке Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида чији би оснивач требало да буде Председништво СФРЈ већ да би, ако се ипак одлучи да се нека таква комисија образује, њен оснивач требало да буде Скупштина СФРЈ, односно њено Савезно веће.⁶ Таква препорука је и упућена Председништву СФРЈ у документу под називом „Информација о отвореним питањима утврђивања одговорности за геноцид и друга тешка кривична дела која се врше над припадницима српске и других националности у оружаним сукобима у Републици Хрватској“. Поменути „Информацију“ Председништво СФРЈ је прихватило на седници одржаној 21. јануара 1992, и на основу ње предложило Скупштини СФРЈ да на некој од наступајућих заседања образује Државну комисију за ратне злочине и злочине геноцида.⁷

Поступајући по предлогу Председништва СФРЈ, Скупштина СФРЈ тј. њено Савезно веће⁸ којим је председавала Богдана Глумац-Леваков⁹, на

4 Анђелко Маслић (Црквина код Босанског Шамца, Република Српска, БиХ, 1939 – Београд, Србија, 2006), дипломирани социолог. По националности је био Србин. Помоћник секретара за унутрашње послове СР БиХ (1974–1978), помоћник савезног секретара за унутрашње послове СФРЈ (1978–1983), подсекретар Савезног секретаријата за унутрашње послове СФРЈ (1983–1986), шеф Службе Председништва СФРЈ за питања заштите уставног поретка (1986–1991), заменик генералног секретара Председништва СФРЈ (1991–1992), генерални секретар Председништва СФРЈ (1992). Иако је био кадар БиХ, није напустио југословенску савезну службу. Остао је да живи и ради у СРЈ тј. Србији све до смрти.

5 Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, н. д., 66–67; *Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свештозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

6 Исто, 70; *Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свештозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

7 Исто, 72; *Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свештозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

8 Скупштина СФРЈ је у периоду 1974–1992. имала два већа – Савезно веће и Веће република и покрајина. Свако веће имало је свог председника и своје руководство. Већа су заједнички бирала председника Скупштине СФРЈ и руководство Скупштине СФРЈ.

9 Богдана Глумац-Леваков (Зрењанин, АП Војводина, Србија, 1945 – Зрењанин, АП Војводина, Србија, 26. август 2019), дипломирани технолог. По националности је била Српкиња. Кадар АП Војводине. Председница Скупштине општине Зрењанин (1985–1986), председница Савезног већа Скупштине СФРЈ (1989–1992).

седници одржаној 18. марта 1992. године, образовало је Државну комисију за ратне злочине и злочине геноцида и изабрало њене чланове.¹⁰ За председника Комисије изабран је председник Скупштине СФРЈ др Слободан Глигоријевић Ајга¹¹, док је др Милан Булајић¹² изабран за секретара Комисије.¹³

¹⁰ Након образовања Савезне Републике Југославије (СРЈ) 27. априла 1992. године, и конституисања Савезне скупштине СРЈ 11. јуна 1992. ову Комисију преузело је Веће грађана Савезне скупштине СРЈ. Комисија је постојала до 23. јула 1993. када је расформирана, а њен посао преузео је новообразовани Комитет Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права који је постојао до 2003. Кратке биографије свих чланова Комисије види у: Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, н. д., 74–78.

¹¹ Слободан Глигоријевић Ајга (Крушевац, Србија, 1920 – Београд, Србија, 1999), дипломирани економиста и доктор политичких наука. По националности је био Србин. Кадар Србије. Учесник НОБ-а (1941–1945), председник Скупштине СР Србије (1984–1986), председник Скупштине СФРЈ (1989–1992), председник Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида (1992). На последње две функције остао је до 11. јуна 1992. године, када су изабрани – Југослав Костић, за председника Већа грађана Савезне скупштине СРЈ и Милош Радуловић, за председника Већа република Савезне скупштине СРЈ.

¹² Милан Булајић (Вилуси код Никшића, Црна Гора, 6. септембар 1928 – Београд, Србија, 29. новембар 2009), дипломирани правник и доктор међународног права и дипломатске историје, дипломата, историчар, публициста, међународни стручњак за питања геноцида и питања изучавања геноцида са аспекта међународног права. По националности је био Србин. Учесник је НОБ-а (1941–1945). Као стручњак за питања геноцида, након Другог светског рата учествовао је на суђењима усташким и немачким ратним злочинцима из Другог светског рата и суђењима усташким емигрантским организацијама и појединцима који су били оптужени за тероризам против Југославије почињен у иностранству. Од 1949. до пензионисања 1987. године, као кадар Црне Горе, иако се није изјашњавао као Црногорац, радио је и обављао бројне дужности у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ – био је први секретар југословенске амбасаде у САД, специјални изасланик Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ у југословенској амбасади у Индонезији, а од 1982. до 1987. године био је директор Службе за међународне правне послове Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ (та функција се називала још и главни правни саветник Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ). Непосредно пре пензионисања био је службени посматрач Српске академије наука и уметности (САНУ) на суђењу усташком злочинцу Андрији Артуковићу 1986. године. Након пензионисања наставио је рад на изучавању геноцида. Од 1990. до 1994. године био је заменик председника Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду над српским и другим народима Југославије у 20. веку, а од 1992. до 1993. године био је секретар Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ (касније Већа грађана Савезне скупштине СРЈ) за ратне злочине и злочине геноцида. Био је директор Музеја жртава геноцида (1992–2003), покретач идеје и, заједно са проф. др Бернардом Клајном, организатор Прве међународне конференције о Јасеновцу која је одржана у Њујорку (САД) 1997. године, координатор Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу у Бањалуци (Република Српска, БиХ) (2000–2009) и председник Фонда за истраживање геноцида (2003–2009).

¹³ „Одлука о образовању, делокругу и саставу Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“. *Службени листи СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 273–274; „Одлука о избору председника, секретара и чланова Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени листи СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 274; *Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свјетозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

Консултативни састанак на почетку рада Комисије одржан је 27. марта 1992. а сутрадан 28. марта 1992. године, она је и формално почела са радом. Неколико дана касније, тачније 1. априла 1992. начелник Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове (ССИП) СФРЈ за међународне организације Бранко Бранковић¹⁴ информисао је Скупштину СФРЈ и Комисију да је вршилац дужности савезног секретара за иностране послове СФРЈ Миливоје Максић¹⁵; на основу ранијег договора са амбасаром у ССИП СФРЈ и чланом Комисије Николом Чичановићем¹⁶, обавестио је међународну

¹⁴ Бранко Бранковић (Београд, Србија, 1. септембар 1940), дипломирани правник. По националности је Србин. Кадар Србије. Радио је у дипломатији. Саветник за политичка питања у сталној мисији СФРЈ при Уједињеним нацијама (1973–1977), члан делегације СФРЈ на заседањима УН посвећеним праву мора (1973–1977), председавајући Групе 77 на заседањима УН посвећеним праву мора (1975), саветник председавајућег Генералне скупштине УН (1977–1978), саветник за питања разоружања у Канцеларији Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације (1978–1980), саветник у сталној мисији СФРЈ при Канцеларији УН у Женеви (Швајцарска) (1980–1983), опуномоћени министар у амбасади СФРЈ у Великој Британији (1986–1990), начелник Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације (1990–1992), шеф сталне мисије СРЈ при Канцеларији УН у Женеви /први пут/ (1992–1993), амбасадор у Одсеку Савезног министарства иностраних послова СРЈ за питања мултилатерале (1993–1997), шеф Одсека Савезног министарства иностраних послова СРЈ за питања мултилатерале (1997–1998), шеф сталне мисије СРЈ при Канцеларији УН у Женеви /други пут/ (1998–2001), секретар делегације Савезне скупштине СРЈ у Интерпарламентарној унији у Женеви (2001–2003), саветник у Скупштини Државне заједнице Србија и Црна Гора за питања спољне политике (2004–2006), шеф кабинета и саветник за питања спољне политике председнице Народне скупштине Републике Србије (2008–2012), амбасадор Републике Србије у Румунији (2013–2019).

¹⁵ Миливоје Максић (Београд, Србија, 19. јануар 1928 – Београд, Србија, 2. март 2003), професионални дипломата. По националности је био Србин. Кадар Србије. Од 1949. до 1992. године радио је и обављао бројне дужности у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ. Био је секретар заменика савезног секретара за иностране послове СФРЈ (1949–1951), референт за Бугарску у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ (1951–1953), аташе за штампу у амбасади СФРЈ у Пољској (1953–1956), референт за Пољску у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ (1956–1957), саветник у амбасади СФРЈ у СССР-у (1963–1967), директор Службе за истраживање и документацију Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ (1967–1969), шеф Одсека за СССР и Монголију у Управи Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за источну Европу, суседне земље и Монголију (1969–1970), саветник у амбасади СФРЈ у Пољској (1970–1973), саветник у кабинету савезног секретара за иностране послове СФРЈ (1973), начелник Управе Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за западну Европу и северну Америку (1973–1977), саветник председника СФРЈ за сектор спољне политике (1977–1980), саветник Председништва СФРЈ за сектор спољне политике (1980–1982), амбасадор СФРЈ у Пољској (1982–1987). Миливоје Максић је од 1988. до 1992. био заменик савезног секретара за иностране послове СФРЈ, а од када је 12. децембра 1991. Будимир Лончар из Хрватске поднео оставку на место савезног секретара за иностране послове СФРЈ, био је и вршилац дужности савезног секретара за иностране послове СФРЈ, све до пензионисања 28. априла 1992. Након тога, послове савезног секретара за иностране послове СФРЈ вршили су други чиновници савезног секретаријата све док, 14. јула 1992. за савезног министра иностраних послова СРЈ није изабран Владислав Јовановић.

¹⁶ Никола Чичановић (Београд, Србија, 1933 – Београд, Србија, 2006), дипломирани филолог (енглески језик). По националности је био Србин. Кадар Србије. Радио је у дипломатији. Био је саветник у амбасади СФРЈ у Индији и саветник у сталној мисији СФРЈ при УН. Поред наведених, обављао је и многе друге функције као што су: шеф Одсека за Далеки исток, Индокину и Пацифик у Управи Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за Африку, Азију, Латинску Америку и Карибе (1978–1982), саветник савезног секретара за иностране послове СФРЈ за сектор сарадње са међународним организацијама (1982–1986), начелник Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације (1982–1986), амбасадор СФРЈ у УНЕСКО-у (1987–1991), амбасадор у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ, односно Савезном министарству иностраних послова СРЈ (1991–1995), члан југословенске (српске) делегације на мировним преговорима у Дејтону (САД) (1995), помоћник савезног министра иностраних послова СРЈ за сектор мултилатерале (1995–1997), амбасадор СРЈ у Белгији (1997–2000).

јавност о образовању Комисије.¹⁷

Прва седница Комисије одржана је 15. априла 1992. године, и на њој је, између осталог, закључено да се најхитније образује и одржи састанак Стручне радне групе сачињене од представника савезних државних институција и војске (ЈНА). На том састанку била би договорена методологија рада Државне комисије и учешће поменутих органа у њеном раду. Поред тога, професионално би се размотрила нека питања која су захтевала најхитнија решења и начин на који би било могуће доћи до њих путем нормалне законске процедуре. Такав састанак одржан је убрзо, 17. априла 1992. године.¹⁸ Из стенографских бележака са тог састанка, које ће бити представљене у овом раду, могу се видети и неки од бројних проблема са којима се Државна комисија сусретала у време када се СФРЈ већ увелико распадала.

Састанку (17. април 1992) су присуствовали: из **Савезног секретаријата за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ** – заменик савезног секретара Светозар Зечар¹⁹ и самостални саветник и начелник у савезном секретаријату Сретен Радовановић; из **Савезног секретаријата за унутрашње послове (ССУП) СФРЈ** – помоћник савезног секретара Спасоје Богдановић и начелник у савезном секретаријату Мирослав Радовић; из **Савезног секретаријата за народну одбрану (ССНО) СФРЈ** – председник Комисије Савезног секретаријата за народну одбрану СФРЈ за ратне злочине контра-адмирал др Милосав Симић; из **Савезног завода за статистику СФРЈ** – помоћник директора Савезног завода за статистику и начелник Сектора за статистику становништва и друштвених делатности Службе за статистику становништва Савезног завода за статистику др Миладин Ковачевић²⁰; из **Савезног јавног тужилаштва СФРЈ** – савезни јавни тужилац

Љубомир Прљета²¹ и заменици савезног јавног тужиоца Лазар Раонић и Марко Пријић; из **Војног тужилаштва Југословенске народне армије (ЈНА)** – заменик војног тужиоца пуковник Драган Згоњанин; из **Војномедицинске академије (ВМА)** – начелник Института за патологију и судску медицину ВМА и професор судске медицине на ВМА пуковник проф. др Петар Спасић; из **Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида** – самостални саветник у Комисији Владо Тошић²² и секретар Комисије др Милан Булајић који је и председавао састанком.²³

► начелник Сектора за статистику становништва и друштвених делатности Службе за статистику становништва Савезног завода за статистику СФРЈ, односно СРЈ (1986–1993), помоћник директора Савезног завода за статистику СФРЈ, односно СРЈ (1990–1993), директор Института за националне рачуне, стандарде, регистре и статистичку анализу Савезног завода за статистику СРЈ (ранији Институт за статистику Савезног завода за статистику СФРЈ) (1993–2003), заменик директора Републичког завода за статистику Србије (2003–2015), члан Савета гувернера Народне банке Србије (од 2012. године), директор Републичког завода за статистику Србије (од 2015. године). Био је ангажован на бројним пројектима од стране различитих државних институција као и од стране домаћих, страних и међународних организација.

²¹ Љубомир Љубо Прљета (Мостар, Федерација БиХ, БиХ, 1930 – Београд, Србија, 2017), дипломирани правник. По националности је био Србин. Био је судија, а касније и председник Окружног суда у Мостару, потом заменик секретара за правосуђе и организацију управе СР БиХ, секретар Комитета за законодавство Извршног већа СР БиХ, те секретар Комитета за законодавство Савезног извршног већа СФРЈ. Од 1989. до 1992. био је савезни јавни тужилац СФРЈ. Иако је био кадар БиХ, није напустио југословенску савезну службу. Остао је да живи и ради у СРЈ тј. Србији све до смрти.

²² Владо Тошић (Бихаћ, Федерација БиХ, БиХ, 27. август 1947), дипломирани новинар. По националности је Србин. Иако је рођен у БиХ, водио се као кадар Србије, а не БиХ. Од 1975. до пензионисања 2012. године, радио је и обављао бројне дужности у Скупштини СФРЈ, Савезној скупштини СРЈ, Скупштини Државне заједнице Србија и Црна Гора и Народној скупштини Републике Србије. Био је шеф кабинета председника Савезног већа Скупштине СФРЈ (1980–1984), самостални саветник у Одбору Савезног већа Скупштине СФРЈ за иностране послове (1984–1992), самостални саветник у Државној комисији за ратне злочине и злочине геноцида (1992–1993), вршилац дужности секретара Одбора Већа грађана Савезне скупштине СРЈ за економске односе са иностранством (1993–2000), одговорни уредник за информисање стране јавности у Одсеку за послове информисања Савезне скупштине СРЈ (2000–2003), одговорни уредник за информисање стране јавности у Групи за послове информисања у Одсеку за протокол и информисање Скупштине Државне заједнице Србија и Црна Гора (2003–2004), шеф Групе за послове протокола у Одсеку за протокол и информисање Скупштине Државне заједнице Србија и Црна Гора (2004–2006), саветник у Одељењу за послове протокола, едукацију и презентацију скупштинске баштине Генералног секретаријата Народне скупштине Републике Србије (2006–2007), секретар Одбора Народне скупштине Републике Србије за међунационалне односе (2007–2012).

²³ Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Zabeleška sa sastanka koji je održan u Državnoj komisiji 17. aprila 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-005/93-1; *Ауторизовани шексџ инџереџу са Владом Тошићем...; Ауторизовани шексџ инџереџу са Светозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ инџереџу са Бранком Бранковићем...*

¹⁷ Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текст интервјуа са Светозаром Зечаром...; Ауторизовани текст интервјуа са Бранком Бранковићем...

¹⁸ Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Zabeleška sa sastanka koji je održan u Državnoj komisiji 17. aprila 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-005/93-1; *Ауторизовани шексџ инџереџу са Владом Тошићем...; Ауторизовани шексџ инџереџу са Светозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ инџереџу са Бранком Бранковићем...*

¹⁹ Светозар Света Зечар (Урошевац, АП Косово и Метохија, Србија, 1. октобар 1939), син народног хероја Милана Зечара, дипломирани правник. Кадар АП Косово и Метохија. По националности је Србин. Радио у Скупштини СФРЈ, Савезном извршном већу СФРЈ и Савезној влади СРЈ. Шеф кабинета председника Скупштине СФРЈ (1982–1986), заменик савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ (1986–1992), заменик савезног министра правде СРЈ (1992–1993).

²⁰ Миладин Ковачевић (Казанци код Гацког, Република Српска, БиХ, 24. август 1952), дипломирани математичар и економиста-статистичар, доктор наука. Научни саветник и професор на Економском факултету Универзитета у Београду. Једно време одговорни уредник часописа Становништво Центра за демографска истраживања Института друштвених наука и Друштва демографа Србије. По националности је Србин. Начелник Службе за узорке и методе прикупљања података Института за статистику Савезног завода за статистику СФРЈ (1984–1986), ►

Прилози

SKUPŠTINA SFRJ

Stenografske beleške sa sastanka

**Stručne radne grupe Komisije za genocid i ratne zločine Skupštine SFRJ,
održanog 17. IV 1992. godine, sa početkom u 13 časova i 10 minuta
Beograd, aprila 1992. godine²⁴**

Stenografisale:

1. Dunić Milica
2. Balković Milanka

Sastanak Stručne radne grupe Komisije za genocid vodio Milan Bulajić, predsednik Komisije za genocid.²⁵

Dr Milan Bulajić, sekretar Državne komisije Saveznog veća Skupštine SFRJ za ratne zločine i zločine genocida: „Predlažem da počnemo sa radom. Prvu sjednicu Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida, odnosno za prikupljanje građe i utvrđivanje zločina nad srpskim stanovništvom i drugim narodima na teritoriji oružanih sukoba u Hrvatskoj i na drugim teritorijama već smo održali. U stvari, radi se o dokazivanju ovih strašnih zločina koji se danas dješavaju.

Na ovoj sjednici, koja je dugo trajala, sa ovim sastavom Komisije, koji je veliki, smatrali smo korisnim da na užem radnom sastanku profesionalno razmotrimo neka pitanja koja zahtjevaju najhitnija rješenja, da sagledamo na koji način je moguće probati doći do njih putem normalne zakonske procedure u ovom prilično velikom bezakonju razbijanja države.

Ja sam pokušao, na Prvoj sjednici Državne komisije na primjeru zločina u Sijekovcu kod Bosanskog Broda, zatim, zločina u Kupresu, da ukažem na probleme, na metodologiju rada i da se vidi kako je moguće u takvim uslovima raditi. Zemlja se razbija u mnogim krajevima sa stanovišta funkcionisanja zasnovanog na pravu, a Sijekovac nam je primjer da organi vlasti ne funkcionišu,

²⁴ Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Stručne radne grupe Komisije za genocid i ratne zločine Skupštine SFRJ, održanog 17. IV 1992. godine, sa početkom u 13 časova i 10 minuta*, док. бр. 8/1-02-005/93-2.

²⁵ На овом месту у стенографским белешкама је направљена грешка. Наиме, Милан Булајић, како смо видели у овом раду, био је секретар Комисије, а не њен председник. Председник Комисије, како смо такође видели у овом раду, био је председник Скупштине СФРЈ Слободан Глигоријевић Ајга.

gdje se pojavljuju krizni štabovi koji uzimaju svu vlast u svoje ruke. To je mjesto svih zločina, posebno sa stanovišta strateškog značaja borbi i rata koji se danas vodi u Jugoslaviji.

Na Sijekovcu i na Kupresu se može pokazati izvršeni zločin. Kako taj zločin dokazati i ko je agresor, da ne bismo išli mnogo u prošlost i razmatranje, zatim, kako slušati vijesti sinoć i jutros na američkim medijima u kojima se govori jednostrano o agresiji srpskih paravojnih formacija, govori se o stradanju Muslimana, a ne govori se o drugima.

Ja sam jedan od onih koji je smatrao da ne treba u nazivu Komisije na prvo mjesto isticati zločin nad srpskim stanovništvom nego zločin genocida, a zločini će pokazati nad kim je izvršen. Međutim, tih dokaza nemamo, zločin u Sijekovcu bio je 26. marta 1992,²⁶ a danas je 17. april 1992.

Govorim o Komisiji koja je dobila mandat od Skupštine SFRJ. Mi nemamo ništa sa stanovišta pravnih dokaza da je zločin u Sijekovcu izvršen. Da se pred ovom Državnom komisijom, a to smo rekli na Prvoj sjednici Državne komisije, danas postavi pitanje u ovom sudbonosnom momentu rješavanja i nagovještavanja teških sankcija protiv ostatka Jugoslavije, mi ne bismo imali danas nikakve dokaze da je zločin u Sijekovcu izvršen, a u isto vrijeme, svjedoci paradiraju preko televizije, kao i očevici, koje niko nije saslušao.

U „Izvjestaju“ najvišem državnom rukovodstvu rečeno je da je jedan od tih leševa, koji je bačen u Savu, isplivao i, pozivajući se na štampu, tvrdi se da je taj zločin izvršen maljem, a to podsjeća na zločin genocida 1941.

Mi smo prvog dana, kada se pojavila vijest o zločinu u Sijekovcu, razgovarali sa načelnikom Instituta za patologiju i sudsku medicinu VMA pukovnikom prof. dr Petrom Spasićem, koji je odmah pripremio ekipu. Međutim, ta ekipa nikada nije pozvana da ode tamo, čak je rečeno da ne može pošto je Bosna i Hercegovina u pitanju. Zašto nije mogla da ide pod „kapom“ ove Državne komisije? Na raspolaganju su bili stručnjaci na licu mjesta. Koliko sam obaviješten, ni oni nijesu pozvani. Preko štampe ste pročitali da su na konferenciji za štampu Kninskog korpusa JNA,²⁷ 106. i 108. brigada ZNG označene kao krivci za teror u Kupresu.²⁸ Ta dokumentacija i svjedoci su pokazani.

Ova Državna komisija o tome nije obaviještena, te svjedoke ni jedan organ vlasti nije saslušao i mi ne znamo koja je istina. Nije jasno zašto se stvarno ne preduzme više, nego svi tvrdimo da ne postoji pravni put, a sve se radi protiv prava. Sve što se radi protiv Jugoslavije je kršenje međunarodnog prava. Ako je

²⁶ Злочин у Сијековцу код Босанског Брода, 26. марта 1992, почињен је над локалним српским цивилима од стране хрватских снага.

²⁷ Кнински корпус ЈНА био је познат и као Девети корпус ЈНА.

²⁸ Злочини у Купресу над српским цивилима почињени су од стране хрватских снага у периоду од 3. до 6. априла 1992.

situacija faktički takva da organi vlasti, pravosuđa i drugi organi nijesu prisutni u Sijekovcu, jer mi to područje ne znamo, zašto se ne pokrene procedura, a tu moramo imati odgovarajući put, da se traži upućivanje misije Ujedinjenih nacija za utvrđivanje činjeničnog stanja.

Više puta sam ukazivao da je Generalna skupština Ujedinjenih nacija 17. januara ove godine (1992. godine – prim. prir.) donijela „Deklaraciju o misijama za utvrđivanje činjeničnog stanja“ upravo za područje gdje je ugrožen mir i bezbjednost. Te misije se upućuju u područja koja nijesu dostupna legalnim organima vlasti. Međutim, vrijeme prolazi gdje mi, zaista, putem dokaza, koliko se može, možemo na neki način braniti interes ove zemlje. I nije mi jasno zašto za taj leš, kada je nađen, nisu traženi stručnjaci patologije, sudske medicine da utvrde šta je nađeno.

Zatim, ja sam više puta isticao primjer 24 leša sa područja Gospića, gdje ih je ekipa VMA ekshumirala, utvrdila način ubistva, rekla da se radi o Srbima koji nijesu bili pripadnici nikakvih vojnih formacija, da je tu informaciju potvrdio *Njujork tajms* 25. januara ove godine (1992. godine – prim. prir.) i objavio: „Dokazi masakra ukazuju na hrvatsku stranu.“²⁹

Sve su to pitanja koja mi danas treba da vidimo, da nešto učinimo, jer sada je mjesec dana otkako je formirana ova Državna komisija. Iako smo svi radili, svako sa svoje strane, što smo mogli, mogu reći da smo imali razgovore sa saveznim javnim tužiocem, Saveznim sekretarijatom za narodnu odbranu, Saveznim sekretarijatom za unutrašnje poslove. Imali smo konsultativni sastanak sa potpredsjednikom Saveznog izvršnog vijeća, sa Predsjedništvom SFRJ, i izgleda kao da je sve oduzeto i da ne možemo krenuti u ozbiljnu akciju. Gledao sam izvještaj *Amnesti internešnala* i prosto je nevjerovatno koliko tu ima istine, koliko se tu govori o Gospiću, o 24 leša, objektivno i dobro. Recimo, slučaj koji sam ja danas na Okruglom stolu iznio i o kome sam govorio, koji je za mene bio nepoznat, a to je da je inženjer Rafinerije *Sisak*, koji je potpisao izjavu o lojalnosti hrvatskim vlastima pošto mu je prethodno kuća mitraljirana i bomba na nju bačena, odveden, ubijen i bačen na groblju. Tu se govori o tome da su članovi HDZ-a, 17. decembra 1991, uhapsili četiri osumnjičena čovjeka, zatim da su ih, 10. februara 1992, izveli na sud u Sisku i kada je počelo suđenje, da su žena i ćerka napadnute u sudu, da je predsjednik suda izjavio da je dobio prijetnju smrću i da je na kraju čitav predmet predat Vojnom sudu.

Imamo puno izvještaja koji su objavljeni u vezi sa zločinima prilikom pisanja faktičkih izjava, kao i za pripajanje SAO Krajini. Tu su i egzistencijalna pitanja i tu ima izuzetne hitnosti.

²⁹ Злочин над српским цивилима у Госпићу у Лици починиле су хрватске снаге у периоду између 16. и 18. октобра 1991.

Pominje se izvještaj *Amnesti internešnala*, za razliku od onoga što mi sami sebi pričamo. Mi izgleda najviše sami sebe ubjeđujemo šta jeste, a šta nije. Ovdje imamo jednu informaciju iz *Helsinki voča* o Ujedinjenim nacijama. Moramo uzeti izvještaj *Amnesti internešnala*, obezbijediti nadležnosti ne samo za ono što govorimo o našoj strani nego i o većini. Ovdje se govori o zločinima paravojnih formacija *Dušan Silni*, stravični dokazi se iznose o tome.³⁰ Mi moramo sve to izanalizirati. Objektivno se kaže da JNA sa tim nije imala veze. Sa svoje strane je preduzimala mjere protiv takvih zločina.

Mislim da bismo morali danas da se dogovorimo da se ovakav izvještaj izanalizira, da se prvo vidi, mi međusobno da vidimo šta je tačno, a šta nije, a da ono što nije tačno prikažemo u čemu nije tačno i da obuhvatimo komunikacije sa tim institucijama i da, ne bježeći, objasnimo i agresivno nastupimo sa tim dokumentima. Mi te mogućnosti imamo, ako se ne budemo i dalje držali stava „oni to znaju“, onda ne treba ništa dokazivati. To je izuzetno pogrešno i vrlo štetno. Izvršni sekretar Jevrejskog kongresa je rekao: „Dajte vjerodostojne dokumente i mi ćemo to sve dalje slati i dati veliki publicitet.“

Mi idemo na tu komandu Kninskog korpusa JNA – zašto tih dokumenata nema, zašto se ne daju? Zašto se ne pokaže zaplijenjena arhiva 108. brigade ZNG?

Tu imamo i pozivanje generalnog sekretara Predsjedništva SFRJ Anđelka Maslića na ono šta imate od ovih stvari sa Kupresa, mogu da nam pokažu i pismo JNA od 9. aprila 1992, jer vi imate vrijeme i sve to imate u rukama.

Tražili smo da Državna komisija dobije odgovor general-pukovnika Blagoja Adžića³¹, od Vojne komisije, a mi to do danas nismo dobili.

Ovo nije pripremljeno izlaganje i ja ne želim da dramatižujem pred vama,

³⁰ Српска паравојна формација *Душан Силни* током оружаних сукоба у Хрватској у другој половини 1991. починила је бројне злочине над хрватским цивилима, нарочито на подручјима Источне Славоније, Барање и Западног Срема.

³¹ Благоје Аџић (Придворица код Гацког, Република Српска, БиХ, 2. септембар 1932 – Београд, Србија, 1. март 2012), генерал-пуковник ЈНА. По националности је био Србин. Од 1953. до 1992. године обављао је разне дужности у ЈНА. Био је командир вода у Гарди, командир чете у 166. гардијском пуку, командант Првог и Трећег пешадијског батаљона Четвртог пролетерског пешадијског пука, командант 168. пешадијског пука, командант 168. пешадијске бригаде, командант 25. и 26. пешадијске дивизије, те командант 52. корпуса ЈНА. Од 1986. до 1987. био је заменик команданта Седме армије ЈНА, од 1987. до 1989. заменик начелника Генералштаба ЈНА, а од 1989. до 1992. налазио се на функцији начелника Генералштаба ЈНА. Након оставке савезног секретара за народну одбрану СФРЈ генерала армије ЈНА Вељка Кадјевића, 8. јануара 1992, једно кратко време поменуте године био је и вршилац дужности савезног секретара за народну одбрану СФРЈ (на том положају је, 27. фебруара 1992, заменио адмирала Станислава Бровета). На функцијама начелника Генералштаба ЈНА и вршиоца дужности савезног секретара за народну одбрану СФРЈ, током 1992. заменио га је генерал-пуковник Живота Панић (на функцији начелника Генералштаба ЈНА заменио га је 27. фебруара 1992, а на положају вршиоца дужности савезног секретара за народну одбрану СФРЈ заменио га је 8. маја 1992). Иако је био кадар БиХ, Благоје Аџић није напустио југословенску савезну службу све до пензионисања 1992. године. Након пензионисања остао је да живи у СРЈ тј. Србији све до смрти.

informacije koje se postavljaju pred nas, kada su u pitanju mase ubijenih ljudi, mase gladnih ljudi, u crno zavijeni domovi, slažem se sa tim da se istina kaže, da se kaže puna istina, ne naša ni njihova istina, nego puna istina.

Predlog je da se piše i Tuđmanu, neka nam oni kažu preko Šeparovića³², jer mi imamo jedino i možemo imati kredibilitet, a svi drugi putevi su neizvjesni.

Ako nas blokira Evropska zajednica³³, ne blokiraju nas Ujedinjene nacije, nesvrstani svijet, Kina, Japan, sem ako nećemo da sjedimo i da nam sutra mogu poslati i NATO snage, itd.

Ono što bih želio to je da čujem od vas, da nam vi kažete da ste se konkretno dogovorili šta u ovim uslovima da napravimo; imamo i pravnike, da ne budemo zakovani za pravne norme ali da po principima zakonitosti, pravde, kako i na koji način sve to uraditi, kako i na koji način stvarno da nadoknadimo izgubljeno vrijeme.

Mi počinjemo sa godinom zakašnjenja. Moramo biti stvarno operativni i operativno raditi, moramo tematski raditi, moramo da konkretizujemo i definitivno utvrdimo stanje stvari. Ima 300.000 izbjeglica, o tome je govorio i Brana Crnčević³⁴. Međutim, kada proučimo ratne zločine u Drugom svjetskom ratu u okviru Komesarijata za izbjeglice, to nam je onda i dan-danas glavna građa kada se provjeravaju mnoge stvari. Mi danas radimo manje nego u toku Drugog svjetskog rata u slobodnom dijelu Jugoslavije, mnogo manje nego što je onda rađeno, a to nam sve stoji na raspolaganju, sutra će biti manje, a prekosutra još manje i mislim da o tome moramo voditi računa.

Ja sam danas apelovao na Okruglom stolu, jer jedino ko uzima izjave to su novinari, da uzimamo izjave od ljudi koji će biti garantovano povjerljivi, koji će to dati dobrovoljno, koji će sutra kad zatreba zaštititi i njih i tu dokumentaciju. Sada smo primili odgovornost u ovoj Državnoj komisiji, a sutra je tačno mjesec dana, mislio sam da ćemo se za mjesec dana organizovati.

Savezni javni tužilac Ljubo Prljeta je s pravom rekao da vidimo šta može svako da učini i na njegovu inicijativu smo se danas skupili.“

32 Звонимир Шепаровић (Блато на Корчули, Хрватска, 14. септембар 1928 – Загреб, Хрватска, 30. јануар 2022), дипломирани правник. По националности је био Хрват. Министар иностраних послова Хрватске (1991–1992), шеф сталне мисије Хрватске при Уједињеним нацијама (1992), министар правосуђа Хрватске (1999–2000).

33 Европска заједница, данас Европска унија.

34 Бранислав Брана Црнчевић (Ковачица, АП Војводина, Србија, 8. фебруар 1933 – Београд, Србија, 14. април 2011), књижевник, афористичар, новинар и сценариста. По националности је био Србин. Делегат у Скупштини СР Србије (1989–1990), делегат из Србије у Скупштини СФРЈ (1990–1991), посланик у Већу грађана Савезне скупштине СРЈ (1992–1993). Иако је рођен на територији АП Војводине, у периоду 1990–1991, у Скупштини СФРЈ водио се као делегат Србије, а не као делегат АП Војводине.

Контра-адмирал др Милосав Симић, председник Комисије Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu SFRJ za ratne zločine: „Предлажем да се договоримо о двије ствари.

Прво, пошто смо из разних државних институција, које имају свој обим рада, задатке и секторе рада, да се договоримо шта ко треба, може и мора да уради по овом питању. Можда ово „може“ треба на крају да ставимо, као и на који „наčin“.

Битно је да то најкраћим путем дође до секретаријата Државне комисије, ако то можемо назвати секретаријатом Државне комисије јер и ту треба учинити да служба буде нешто већа, која ће пласирати у свијет оно што треба пласирати.

Друго питање, да се договоримо како са документацијом коју поједине институције већ посједују, како је сreditи да може бити брзо приступачна за вријеме доказивања nekог злочина. То би морале установе, свака да ради у свом домену, јер морамо имати нешто што може брзо да се пласира, као што је у питању Сijekovac и Kupres али и добро уређену документацију да можемо бранити невино оптужене и оптужити онога ко је починио злочин.

У Армији смо се нешто организовали и, како Мишо³⁵ рече, да смо снимак са Kupresa и још неке ствари добили, што значи да сада треба видјети шта презентирати Државној комисији, шта са оним што Државна комисија може изабрати, а што ЈНА није у станју.

Ја сам одредио једног човјека који ће помоћи да комуницира са Државном комисијом. Двије групе већ раде на сређивању документације, да сваки догађај који може имати елементе ратног злочина мора имати опис: мјесто, вријеме, ко је учинио, свједоке и гдје се документ налази. Државна комисија ће добити све са потребним снимцима са Kupresa. Ту имам доста оптужених који су под истрагом. Имаће то Државна комисија релативно брзо, бар дио тог материјала.

Војномедицинска академија има све то сређено и што се нас тиче, треба само да видимо на који начин, али се о томе морамо договорити са секретаријатом Државне комисије. Друже Булајићу, да видимо како да се организујемо, да то прегледамо, да видимо шта се може објавити, да видимо гдје је чија обавеза, онда, гдје не може ЈНА да прикупи доказе, јер ЈНА ће све мање моћи да долази до доказа, посебно кад се повуче из крајина. Међутим, постоје тамо локални органи власти.

Што се тиче Сijekovca, ту није могла јер је постојала Државна комисија; па да видимо ко би могао заhtјевати код Уједињених нација – непристрасног органа, који ће то видјети. Јер, ако сви радимо на свој начин, није добро, као на примјер – ЈНА, тужилаштво, него да све то пласира Државна комисија у свијет, као и за нашу јавност, да се зна са којим се документима располаже.

Према томе, да се данас о томе договоримо, као и о начину комуникације са секретаријатом Државне комисије.“

35 Контра-адмирал др Милосав Симић је мислио на др Милана Булајића.

Dr Milan Bulajić: „Zašto nismo obaviješteni makar o onome o čemu ste obavijestili novinare?“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Od ponedjeljka ćete dobiti.“

Dr Milan Bulajić: „Sati su u pitanju, ja postavljам Sijekovac i Kupres да се види ко сноси одговорност. Ако је тачно то што је у Pres centru у Banjaluci речено да постоје та и та документа, зашто то данас није у сектору безбједности?“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Vrši se istraga, novinar je na licu mjesta pitao. Ja sam poslao danas za to pitanje dva novinara. To je na osnovu izjava izbjeglica – svjedoka. Organizovaćemo novinare, да се тако организујемо, значи, да од данас почнемо тако да радимо.“

Dr Milan Bulajić: „Prije 15 dana smo o tome razgovarali i zašto već ne krenemo?“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Ja sam rekao – ekipa dalje не може, мора ићи другим путем, којим JNA не може. Kad JNA каже да нема приступа, од нас се више не може тражити. Ekipa је дошла до Tuzle.“

Dr Milan Bulajić: „Od Druge vojne oblasti JNA³⁶ nijesmo dobili izvještaj, да нам кажу – не можемо.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Друга војна област неће дати, каже – не можемо. У Tuzli кажу – не можемо, Starčević³⁷ је рекао – не можемо.“

Dr Milan Bulajić: „Ovdje pred sobom imam *Politiku* од 14. априла 1992. у којој се каже: ‘У борбама на Kupreškoј visoravni јединице Kninskog korpUSA JNA заробиле су kartoteku Prve čete Drugog bataljona 106. brigade ZNG Republike Hrvatske и niz dokumenata који свједоче о масакру кога су хрватске формације извршиле над Србима као и о директном ангажовању хрватских војних и цивилних власти на простору западне Hercegovine.’ То је данас у Pres centru Informativne службе Kninskog korpUSA JNA саопштио pukovnik Kosta Novaković³⁸. У току је

³⁶ Друга војна област JNA имала је седиште у Сарајеву.

³⁷ Kontra-admiral dr Milosav Simić је мислио на pukovnika dr Mioдрага Starčevićа, начелника Правне управе Савезног секретаријата за народну одбрану СФРЈ.

³⁸ Коста Новаковић (Бјелина код Бенковца, Хрватска, 6. децембар 1949), pukovnik JNA, касније Српске Војске Крајине (СВК), Војске Југославије (ВЈ) и Војске Србије и Црне Горе (ВСЦГ), доктор наука. По националности је Србин. Завршио је Високу школу за војносоциолошке и психолошке студије и истраживања. Служио је у војним јединицама у Книну, Вуковару и Београду. Више година бавио се изучавањем српско-хрватских односа, посебно из периода Грађанског рата у Хрватској (1991–1995). У периоду од 1991. до 1995. године обављао је дужности портпарола Kninskog (Деветог) korpUSA JNA, портпарола СВК и помоћника команданта Главног штаба СВК за питања морала, информисања, правних послова, верских питања и односа са међународним организацијама. Био је и шеф војне делегације СВК за преговоре са хрватском војском и међународним организацијама и председник Комисије СВК за размену ратних заробљеника (ово последње у периоду 1992–1993). Након 1995. године службовао је у Генералштабу ВЈ (касније Генералштабу ВСЦГ) и Министарству одбране Државне заједнице Србија и Црна Гора у којем је био начелник Центра за односе са Хашким трибуналом за бившу Југославију.

sistematizacija dokumenata, odnosno dokaza koji će biti predloženi javnosti, а данас су новинарима понуђени изводи из обимног оптужујућег материјала.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Ti dokazi kao takvi nisu definitivni. Dokaze mora imati tužilaštvo i to не може ићи преко Државне комисије. Ми новинарима дајемо на увид надлежне документе, а остало ће доћи оvdje.“

Dr Milan Bulajić: „Ja predlažem да нас позову да ми дођемо у Knin. Skupština SFRJ је наредила да се Комисији морају стављати на raspolaganje документа, а то важи и за Armiju као и за све друге.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Dokumenti će stajati i biti kao deo istorije. То ћемо имати као увид у најскорије вријеме.“

Dr Milan Bulajić: „Mi за то немемо вријемена јер већ сутра ће се почети разговарати о глави VII Уједињених нација!³⁹ А шта се ми договарамо?“

Pukovnik Dragan Zgonjanin, zamenik vojnog tužioca JNA: „Novinar је на licu mesta и све што жели може да се види. Да би се нешто пречистило, то мора да се обради. Не може ићи све то на Комисију, а да није prethodno испитано јер то нису једноставне ситуације које су на терену. Око тога има сто послова, то су војнички послови, то су војнички ратници, а у првом погледу је предност како да се спасава глава војника. Значи, новинар је на licu mesta и он то одмах добија. Тек када се види шта треба доказати, Комисија ће од тога достављати материјал. Prema tome, ако је пре неки дан био 14. април, а данас је 17, није много времена прошло.“

Dr Milan Bulajić: „Такође се каже да су заробљене и територије када је рећ о Kupreškoј visoravni. Istina, данас испада да може команда korpUSA или области да има овај материјал, а Generalštab JNA да нема.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Tu је snimak dobar.“

Ljubomir Prljeta, savezni javni tužilac SFRJ: „Ja сам прошле године имао састанак са републичким комисијама. Пошто су злочини већ почели и ако је гро посла ту, туžилаštvo то обрађује и прикупља материјал који је заснован на подацима који су достављени.

Imamo највећи број изbjeglica, да се на основу тога праве документа о злочинима за поједине позције као и на другим пословима. На томе није много урађено, а маса материјала је урађена у AP Vojvodini и Republici Srbiji. Неке ствари је тешко радити у условима када се води rat. Већином су подаци били ван мјеста догађаја јер су се злочини одвијали на ратишту. Наравно да је и pored тога редовно то рађено, али мислим да су то радиле редовни органи и да су могли урадити много више.

³⁹ Глава VII Повеље Уједињених нација дозвољава Савету безбедности Уједињених нација, највишем органу у Уједињеним нацијама, да против неке државе уведе санкције или да примени оружану силу. У овом случају мислило се на употребу оружане силе против Југославије што се тада, 1992. године, ипак није догодило али јесу, 30. маја 1992. године, Југославији уведене тешке санкције.

Radi se o podacima koji su pripadali Republici Hrvatskoj, Saveznom javnom tužilaštvu, sve je to razbijeno, pravosudnih organa tamo nije bilo, a možemo ispitivati i razloge zašto je to tako.

Predlažem da se dogovorimo šta možemo uraditi da ne dopustimo da bude upropašćeno to što sada imamo, ako se ne zaustave ova krvoprolića, da ne propustimo to što smo propustili da se do sada uradi.

Da se dogovorimo, imam konkretan prijedlog: prema Odluci o obrazovanju Državne komisije, Komisija je obavezna da svojim dokumentima obavijesti Skupštinu SFRJ i sve druge šta je u tom postupku utvrdila.

Moramo se sada razjasniti koji je to dokument koji će Komisija raditi i šta treba da izvrši da bi se mogli dogovoriti šta ko treba da dostavlja.

Svrha zadatka je da u Komisiji možemo da napravimo puno dokumenata koji treba da imaju osnovu, da se naprave po onome kako u Odluci o obrazovanju Komisije piše, jer Komisija neće donositi odluke i formalno-pravne akte, kao ni odluku o utvrđivanju.

Komisija treba svojim radom i završnim aktom da uradi to što će se zvati izvještaj, a izvještaj bi trebalo raditi za određene zločine gdje je moguće uraditi taj posao, za određene zločine, kao i što će na kraju svog rada podneti izvještaj.

Šta u izvještaju treba da bude sadržano?

U izvještaju treba da bude sadržan opis zločina, posljedice, dokazi o tom zločinu putem koga se može dokazati to što se tvrdi.

Ovo što imamo za ozbiljan rad Komisije, koja treba da se pojavi pred našom javnošću, biće gotovo pred međunarodnom javnošću, a to je informacija u osnovi o elementima, a to što je u pitanju čak nije ni provjereno na bolji način. U pitanju je da će to raditi i Treća brigada, ali se ne znaju liste.

Prema tome, ti organi će tu građu sakupljati i imati je kod sebe za razne potrebe. Za proteklo vrijeme treba vidjeti šta organi imaju, a šta bi mogli iz svoje dokumentacije i materijala da pošalju kao izvještaj Komisiji. Na primjer, za područje Vukovara, koliko sam obaviješten, jedino JNA ima odgovarajući materijal o tome.

Predlažem da se Komisiji ne dostavljaju materijali u obimu kako se prave za potreban postupak pred pojedinim organima, nego jedan materijal za potrebe Komisije – izvršen je zločin tog i tog dana, dokaz svjedoka – Petar Petrović, Marko Marković, ekshumacija, obdukcija, da se dostavi fotokopija ili prepis osnovnih dokumenata. Može da se procjenjuje da li je taj kvantum dokaza koji je ponuđen u materijalu zločin koji treba evidentirati. Organi imaju različite podatke i u izvještaju ih treba realizovati tako da ih organ primi kao svoju obavjezu.

Ja kao savezni tužilac nemam materijal. Ja, na primjer, imam kod sebe jedan broj izvještaja – od Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove o tome šta

se desilo u Sloveniji; zatim od Savezne uprave carina šta se po tom pitanju sve desilo, itd. Ja sam rezonovao da nema smisla da o tome ja podnosim izvještaj, jer se ne radi o mom izvještaju, nego da je to izvještaj Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove. Mi tu ne smijemo Sloveniju preskočiti, jer u Sloveniji su izvršeni gnusniji zločini nego u Hrvatskoj, čak sa manje povoda. Mi znamo šta se u Sloveniji uradilo sa članovima porodica. Savezni SUP ima dokaze o tome šta se sve desilo sa policijom u Sloveniji u vrijeme ovih događaja. Dakle, da se iz tog izvještaja izvede jedan rezime u vrijeme od dana događaja u Sloveniji, kako je postupano prema organima unutrašnjih poslova, šta je sve učinjeno – ti i ti zločini, zatim, isto tako na graničnim područjima – ti i ti dokazi lica. Naravno, ovo uzimam za primjer.

Za Hrvatsku ja ne raspolazem dokumentacijom, ali pretpostavljam da vojni organi, pravosuđe, svi organi bezbjednosti imaju ogroman broj materijala. Za jedan broj zločina treba kratko izvući iz optužnice ili presude da se to dostavi Komisiji, a Komisija, ti Mišo⁴⁰ znaš, mora imati stručnu službu gdje bi radilo 4-5 ljudi, stručnih za metod rada ove Komisije. Mora se raditi materijal za propagandu, koji će služiti kao osnova za izvještaj i da Komisija te materijale usvoji.

Prema tome, predlažem ovo što sam rekao kako treba raditi, da se dogovorimo da se svi materijali sačine i dostave Komisiji.

Za zločine za koje je poznato da su se desili, a za to nemamo nikakav materijal, a te informacije imaju policija, vojni organi, da se obavi rasprava u tim organima i vidimo šta ko može uraditi.

Oko Sijekovca već je kontra-admiral Simić rekao da to nije dostupno vojnim organima.

Tužilac u Bosni i Hercegovini je Srbin, u Doboju je isto Srbin, prema tome, nije u pitanju služba koja to nije htjela. Prvo su svi organi pobjegli. Ja sam telefonom predlagao da se nađe ekipa sastavljena od tri čovjeka koja će ići na tu teritoriju i utvrditi činjenice. Mi, vjerovatno, nećemo biti u stanju da utvrdimo šta se desilo u Sijekovcu.“

Dr Milan Bulajić: „Na Kupresu su izbrojani leševi. Zašto ekipa pukovnika prof. dr Spasića nije poslata tamo? Zašto ova dva čovjeka koja su se pojavila na TV nisu ni saslušani?“

Ljubomir Prljeta: „Možda i jesu.“

Pukovnik prof. dr Petar Spasić, načelnik Instituta za patologiju i sudsku medicinu Vojnomedicinske akademije (VMA) i profesor sudske medicine na VMA: „Oko svedoka koji su se pojavili na TV mi moramo da vidimo. Jer, dolaze izbeglice, neko bi morao biti zadužen za izbeglice ili tražiti od Komesarijata za izbeglice. Ali, imamo i Komisiju za zarobljenike, tamo je to zabeleženo.“

40 Љубомир Прљета се обраћао др Милану Булајићу.

Dr Milan Bulajić: „Neko bi morao to da radi po službenoj dužnosti.“

Pukovnik prof. dr Petar Spasić: „Mi to moramo videti. U Srbiji je osnovan Komesarijat za izbeglice, što znači, trebalo bi ga zadužiti i za to.“

Ljubomir Prljeta: „Jutros je bio ministar pravosuđa i uprave RSK,⁴¹ rekao sam da bez njih na terenu ništa nećemo uraditi. Moraju se ljudi na terenu angažovati, da se utvrde zločini koji su u tom selu izvršeni, da se nađu dokazi.“

Dr Milan Bulajić: „Da se dogovorimo šta ćemo, kada se ovaj sastanak završi, napraviti. Zamjenik saveznog sekretara za pravosuđe i organizaciju savezne uprave predlaže da angažujemo jedan institut da razmotri organizaciju, djelokrug rada. To treba, ako sam naučni radnik, uvijek predlažem da naučno radimo, ali da radimo u korak.“

Vidimo da vojno tužilaštvo pokreće parnice.

U *Helsinki voču* tačno se daju podaci, čak se za akcije JNA zna, svjedoci su potvrđeni. To treba vidjeti. Svaku meru preduzeti (kao Pontije Pilat), ‘peru ruke’.

Zatim, tu imate ove odrede, da napomenem, kao što su *Dušan Silni*, da vidimo šta se tu može učiniti.

Sada su jedino krivi Srbija i JNA. Preduzeće mjere da razbiju JNA i sve Srbe.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Ali, to nije na osnovu dokaza, to je propaganda!“

Dr Milan Bulajić: „Oni će ići na Savjet bezbjednosti UN, a mi za mjesec dana nismo ništa učinili. Superdemokratija ne može da dođe do tih dokumenata.“

Svetozar Zečar, zamenik saveznog sekretara za pravosuđe i organizaciju savezne uprave SFRJ: „Ja razumem zašto postavljáš ovo pitanje, jer zaista kasnimo. Kasnimo sa obrazovanjem Komisije, a sada i sa prikupljanjem podataka, umesto da smo istog dana imali na Savetu bezbednosti UN što se tiče Sijekovca i Kupresa. Sada nam postavljaju uslove – Evropska zajednica, KEBS,⁴² itd. Neke stvari se moraju jako ubrzati, ova država se mora stvoriti pod hitno, više nema Ustava, ustavne procedure, do kraja meseca mora se stvoriti država.“⁴³

Što se tiče Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, ovo što smo dali u mišljenju, ovo jeste posao koji zahteva da se pristupi seriozno. Mi za to nemamo vremena, a i u takvoj smo situaciji da moramo raditi mnogo brže.

⁴¹ Министар правосуђа и управе Републике Српске Крајине (РСК) у то време био је мр Војин Шуша. О наведеном у овој фусноти види: „Одлука о избору министара у Влади Републике Српске Крајине“, *Службени гласник Републике Српске Крајине*, бр. 12, 22. 5. 1992, 718; Milan Gulić, „Paralelna vlada Riste Matkovića 1992. Prilog proučavanju političkih sukoba u Republici Srpskoj Krajini“, *Istorija 20. veka*, XXXIX, br. 1 (2021), 168.

⁴² КЕБС, односно Конференција за европску безбедност и сарадњу. Данас ОЕБС, односно Организација за европску безбедност и сарадњу.

⁴³ Светозар Зечар је, када је изговарао речи „ова држава се мора створити под хитно“ и „до краја месеца мора се створити држава“, мислио на проглашење Савезе Републике Југославије (СРЈ) које се у то време припремало и које је уследило 27. априла 1992. године, када је и званично престала да постоји Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ).

Nisam za to da radimo volonterski i proizvoljno. Moramo poći od Ustava i zakonskih obaveza državnih organa kao i nadležnosti. Kada se radi o prikupljanju podataka, o utvrđivanju zločina genocida, tu su tužilaštva, unutrašnji poslovi, vojna tužilaštva i s obzirom na to da su tu rezultati rada, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu ima svoju ulogu i veliki zadatak. Najviše bi mogao on da doprinese da se ti podaci i ta dokumenta dostave Komisiji.

Ovaj Savezni sekretarijat je spreman da maksimalno pomogne Komisiji u granicama svojih nadležnosti, ali i van toga. Mi smo spremni da i kadrovski ojačamo Komisiju, da pomognemo u radu, možemo dati doprinos u analiziranju ovog izveštaja o kojem je Milan⁴⁴ govorio i kod *Helsinki voča* i *Amnesti internešnala*, da vidimo šta je sve utvrđeno i da napravimo analizu tih izveštaja. To bi bilo nešto što bi bilo najneposrednije vezano za Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave. Ako mislite da tu ima još nešto, da o tome da razgovaramo.

Ovo što je Prljeta izneo o tome kako treba pristupiti izradi izveštaja i bez velike građe, ja sam za to da se odmah pristupi drugovima iz SSNO-a, jer su nedopustive stvari da ovo što je situacija takva da smo čitali iz novina da su novinari obavješteni šta se tamo desilo, a da ova Komisija nije to radila pre, nemam ništa protiv, istovremeno to se mora staviti kroz izveštaj i dostaviti nadležnom organu.“

Dr Milan Bulajić: „Vaša pomoć je tu jako važna, po mjestu i po organizaciji.“

Spasoje Bogdanović, pomoćnik saveznog sekretara za unutrašnje poslove SFRJ: „Savezno javno tužilaštvo je stavilo tu zahteve početkom novembra meseca 1991. Mi smo taj zahtev dostavili MUP-u Republike.⁴⁵ Realnost je, niti Savezni SUP može da vrši ispitivanje niti je vršio ispitivanje, drugo, tačno je ovo da ovu bitku treba da dobiju na terenu veštaka. Po meni treba da postoji koncepcija na tom delu posla. Međutim, ako je ovakvo stanje, predložio bih, na terenu direktno nedostaje jedan dokument koji bi bio možda ne u smislu da on bude takav da pretenduje u svim slučajevima, ali treba da se preduzmu određene radnje i mere kod dokumentovanja dela, kao što to radi Komisija koja vrši uviđaj.“

Morali bismo da idemo sa jednim aktom Komisije da to stavimo po svojoj liniji i da to minimalno uradimo, da to sistematizujemo.

Mi imamo sedam centara u četiri srpske krajine⁴⁶ ali je to po liniji tužilaštva i pravosuđa. Ako je moguće. Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave da napravi jedan takav akt. Po međunarodnom pravu to se sve

⁴⁴ Светозар Зечар је мислио на др Милана Булајића.

⁴⁵ Из приложених стенографских белешки није јасно на МУП које Републике је мислио Спасоје Богдановић.

⁴⁶ Под термином „четири српске крајине“ Спасоје Богдановић је мислио на Републику Српску Крајину (РСК).

radi na isti način. Treba da se upodobi jedan obavezujući akt i da to bude nosilac koji može da se uključi u sve to.“

Ljubomir Prljeta: „Sličan sastanak bi trebalo da održimo i sa ljudima iz Srpske Republike Bosne i Hercegovine⁴⁷ iza nedjelje, a da se usmjeno dogovorimo da počnemo da radimo, a to je ovo što savezni organi imaju iza vas.“

Spasoje Bogdanović: „Iz Bosne i Hercegovine neće moći da dođu.“

Miroslav Radović, načelnik u Saveznom sekretarijatu unutrašnjih poslova SFRJ: „Prvo, dopustite mi da izrazim respekt prema pristupu ciljevima i da prisutnima kažem da imamo razloga za optimizam, s obzirom na to da iz iskustva iz međunarodne prakse, kao čovek koji zna nešto u vezi sa dokazivanjem, smatram da će to biti i krivično i stručno nama veoma dragoceno.“

Ovde smo ispred dve vrste zadataka. Prvo su čisto palijativni hitni neodložni zadaci. Mi imamo zbivanja koja moraju da usmeravaju bilo čiju svest, Sijekovca je u Bosni, i to je ono što mi ne možemo odlagati, ako želimo da upotrebimo taj stravični nasrtaj. U ovom momentu je u pitanju najobičnija hitnost. Ovaj posao se mora raditi potpuno metodično. Prema tome, imamo jedan deo posla koji se mora brzo završiti, ali se mora raditi na jedan način koji je pravnički ozbiljan, koji će saopštiti one rezultate i stvoriti one rezultate koji su upotrebljivi.

Metodologija treba da ide u dva pravca. Prvo, šta učiniti da zadovoljimo najneophodniju vezu i drugo – šta da učinimo da ovaj posao ide kako najbolje želimo.

Što se mene tiče, ne bih govorio šta treba hitno raditi. Teško je ne složiti se da opšta javnost zna, a da nadležni organi ne znaju, tu nema opravdanja, potpuno je to teško objasniti, osim onoga koji sve to ne može upotrebiti za svoj izveštaj.

Ja se čak ne bih upuštao ni u kakve velike glagole oko toga da li sme da bude ili ne sme.

Što se tiče metodološkog rada, ja mislim da ovo nameće složenost posla, da ima bezbroj aspekata koji zaslužuju ozbiljnu naučnu obradu, čak smo našli referente, tražimo jedno savetovanje o pravnoj zaštiti čoveka u ratu, o odgovornosti za zločin. To će biti jedan od doprinosa koji će znatno raščistiti pravne dileme. Mislim da bi u okviru tog savetovanja neko trebalo posebno da se zauzme, da malo analitički uredimo ovu metodologiju rada, da se prouče metodološki problemi, a da li ćemo praviti nekakav obrazac, ko je kome podređen, šta medicinska nauka, šta pravni instrumentarij, tu je mnogo stvari koje treba staviti u jedan poredak da bi tekle.

Dakle, da se posveti pažnja i ovom savetovanju. Ti i ja⁴⁸ smo malo razgovarali da se predstavnici naših službi, jedan broj ljudi za koje se misli da mogu pomoći, angažuju. Ono što ne možemo odlagati, to su neke udarne stvari

koje treba upotrebiti po metodu odbrambenog refleksa. Jer, ako neko tako jako zamahne da te smoždi, više nije važno šta ćeš iza toga učiniti. Prema tome, da ovome posvetimo na dva načina pažnju.“

Sreten Radovanović, samostalni savetnik i načelnik u Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i organizaciju savezne uprave SFRJ: „Kada smo se založili da taj pristup bude, mi u Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i organizaciju savezne uprave mislili smo na metodologiju, ali ne na glomaznu, nego na najelementarniju koja će omogućiti brzo preduzimanje protivradnji i poslova od strane nadležnih organa, da se učini dokumentacija dostupna Komisiji. Na primer, kada pravosudni organi izađu na lice mesta, onda preduzimaju radnje i najosnovnije što bi trebalo da bude, to je da ta komisija treba da radi kopiju i da je dostavlja Državnoj komisiji. Dakle, da sasluša, povede istragu, d zapisnik, jedan primerak toga da bude u Državnoj komisiji. Zašto Državna komisija ne bi imala sve ono što je sudski dosije? Nema tu bitno-nebitno, sve je bitno, a pogotovo je bitno ukoliko je verifikovano od nadležnog organa, kad dođe do međunarodnog organa. Znači, bitna je forma, procedura, da izjavu nije uzeo neki činovnik, nego sudija, ovlašćeni organ.“

Drugo, ja razumem da ovo vreme traži hitno reagovanje, nego za mene je važno, ako se Državna komisija oglasi i kaže da je obaveštena, da će saopštenje dati kada se prikupe podaci. Ako nije obaveštena, onda je to kardinalno. Prema tome, trebalo je izaći u javnost i kasnije, nego kako to novinari kažu – bilo je to, pretpostavlja se to i to. I SSNO-u želimo da pomognemo, ali tu podržavam ovo što je rekao kontra-admiral Simić, da Državna komisija treba da ima sekretarijat koji bi bio sastavljen od ljudi koji bi operativno radili, kada se čuje da se nešto dogodilo, da se u susret događaju ide, da se o tome dobije informacija.“

Dr Milan Bulajić: „Upravo smo tako radili u slučaju Sijekovca. Onog dana kada je bila vijest o Sijekovcu, ja sam sa Simićem razgovarao. Sekretarijat Državne komisije je rekao da će nam sve dostaviti i staviti na raspolaganje. Nas dvoje-troje još nismo zaposleni, jer je sve prazno.“

Zašto Državna komisija – ne da ona radi, ona treba da koordinira, a evo, vidite koliki je problem da se iskoordinira. Da drugovi iz JNA shvate da je JNA na optuženičkoj klupi i ako dostave Državnoj komisiji sve, to će onda dobiti desetostruku vrijednost.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Prije toga da se dogovorimo da li je bitnije da jedan događaj koji se dešava u savremenosti, kao što je slučaj Kupresa ili drugi koji mogu biti odmah plasirani sa onim što imamo u javnost, našu i svetsku, pa da ti dokazi idu sa pojačavanjem, ili da idemo drugim putem – da to sve dođe, pa da Državna komisija plasira. Ja mislim da je bolje da se plasira

⁴⁷ Српска Република Босна и Херцеговина је данашња Република Српска (РС).

⁴⁸ Мировислав Радовић се обраћао Сретену Радовановићу.

odmah. U međuvremenu, kako to ide o događaju sa potpunom dokumentacije, trebalo je da skratimo vrijeme. Negde treba 10 do 15 dana, a negde i dva mjeseca da taj događaj možemo u potpunosti utvrditi, poslije istrage, da je on takav sa svim činjenicama. Ne bi trebalo da smeta što je onaj dao na Kupresu izjavu, nego da se brzo dobije.“

Dr Milan Bulajić: „Ako, ova Komisija treba da radi; ipak Komisija ima i imaće potpunije kriterijume, uzimajući u obzir Savezno javno tužilaštvo, SSUP i druge, nego što će imati onaj u Pres centru Kninskog korpusa.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Tamo su novinari, snimaju, izvještavaju.“

Ljubomir Prljeta: „Mi bismo to sve uradili, ako bude istina i ako bude dokumentovano.“

Pukovnik Dragan Zgonjanin: „Nije jednostavno ni lako. Mi smo imali Vukovar, bilo je 800 zarobljenih hrvatskih MUP-ovaca koji su bili presvučeni u civilna odela. Pravosudni organi, civilni organi i VMA odgovorno su radili tri meseca dok su sve to sanirali. Sada dođe hrvatski MUP-ovac i kaže: zaklano je pet ljudi i tri meseca traži se dokaz – žrtva. Gde je dokaz? Kupres – tamo su trupni oficiri i rezervisti i tamo je novinar; da nije bio on, možda još ne bi ni došlo do toga da bi trebalo da dođe i istražni sudija, nema prolaza do Kupresa, presečeni su putevi, ne znam da li su naši organi izvršili uviđaj. To će se naknadno vršiti.“

U Okučane istražni sudija je došao i nije mogao izvršiti uviđaj.

Mi ćemo dati spise svim našim tužilaštvima da sve slučajeve dostavimo Komisiji, daćete nam pravi naziv Komisije, da neposredno kada imaju takav slučaj taj slučaj i dostave Komisiji. To će biti operativni dokumenti dostavljeni Komisiji.

Jeste u pitanju vojska, tu je vojska koja ratuje, nije istražni tužilac, uvek koriste situaciju kada je bliži sudija da on izađe na lice mesta i nije ni bitno da mi to izvršimo. To je vrlo komplikovano i vrlo teško. To je skopčano sa hiljadu problema. Nikada nismo obmanuli za dokumenta, samo je pitanje vremena.“

Dr Milan Bulajić: „Ja vjerujem u sve ono što ste Vi rekli. Ima ono „ali“ da se tu moglo mnogo učiniti. Ako se mogu pokazati dokumenta, pred novinarima vršiti ekshumacija, ako se mogao naći leš sa razbijenom glavom maljem, ako su ti dokumenti pokazivani, da sve to znamo. Ja govorim ovdje o Kupresu. To su zločini kada je Državna komisija već bila oformljena. Ja insistiram na ovom drugom slučaju zato što je to bilo vrijeme kada smo preuzeli tu odgovornost šta ćemo kod toga da radimo.“

Htio bih da pored dugoročnih pitanja ko će i šta da radi, nastavimo po prijedlogu saveznog javnog tužioca, mi imamo niz konkretnih stvari koje treba da napravimo.

Prvo, Savezno izvršno vijeće SFRJ treba da dostavi izvještaj za koji mu je dala nalog Skupština SFRJ.

Drugo, Ljubo⁴⁹ je spomenuo izvještaj o zločinima u Sloveniji i Hrvatskoj koji treba da se dostavi i da vidimo šta tu ima.

Treće, pisali smo Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu prije 10-15 dana da nam dostavi odgovor *Helsinki voča*. Mi to nismo dobili.

Smatram da se mi danas moramo dogovoriti ko će dati nalog da se napravi analiza izvještaja *Amnesti internešnal*, a tu se javio Zečar iz Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave da napravi analizu. Nalog znači da se napravi jedna revizija šta stoji, a šta ne stoji, šta je preduzeto sa naše strane. Moramo se maksimalno otvoriti prema Ujedinjenim nacijama i međunarodnim organizacijama.

Iznio sam mišljenje da je pogrešno kada smo u Ženevi oštro odbili da se stvori organizacija, razumijem razloge, mislim da je faktički u sadašnjem momentu, samim tim što odbijanjem da formiramo međunarodnu komisiju u okviru Crvenog krsta, unaprijed dajemo odijum da nešto krijemo.

Ako se ne postavimo agresivno prema *Amnesti internešnal*, 40 godina sam bio na inostranim poslovima, ovako su nam vrlo teški izgledi i skoro smo sami sebe izolovali, pa neko mora da preuzme obavezno da se napravi nalog ovog izvještaja, da se zna tačno šta treba *Amnesti internešnal*, da li ima još nešto što nije tačno, sve što je važno sa naše strane.

Razrađeno je ono što smo im davali, od drugih nisu jednostavno ništa ni dobili, objavljuju ono što su dobili. Tu se piše o vojnim logorima, mučenjima u njima i mi ćutimo o tome.

Savezni sekretarijat za narodnu odbranu mora da izvrši analizu optužbi koje se upućuju Armiji i da ponudi svoje dokaze; govori se logor taj i taj, o paravojnim formacijama pod kontrolom JNA.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Trebalo bi da vidimo šta je tačno, a šta nije.“

Dr Milan Bulajić: „Mi moramo da reagujemo na to.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Od te ustanove tražimo da se kaže šta je tačno, a šta nije.“

Dr Milan Bulajić: „Najviše je prozvana Armija – ili direktno ili indirektno.“

Sreten Radovanović: „Da napravimo jednu užu grupu da ona preuzme ovaj izvještaj i da ga proanaliziramo.“

Dr Milan Bulajić: „Ne mora dati odgovore na sva pitanja, ali ono što može, recimo, za sve logore koji su bili pod ovim ili paravojne formacije, to možete reći. Zločine niko nije demantovao.“

49 Др Милан Булајић је мислио на Љубомира Прљету.

Savezni sekretar za unutrašnje poslove Petar Gračanin⁵⁰ je na sastanku 27. marta 1992. govorio o jednoj komisiji za Sarvaš.⁵¹ Mi nikako ne možemo da nađemo taj materijal.“

Miroslav Radović: „Kod delegata Sabije Prokića i kod Seada Hodžića.“

Ljubomir Prljeta: „To je ono kada je Ajanović išao.“

Sreten Radovanović: „Išao je Sead, bio je jedan iz zdravstva, Radmilović i Stupar.“

Dr Milan Bulajić: „Mi tražimo, Tošić⁵² telefonira na sve strane, a niko ne zna gdje je materijal.“

Prema tome, da vidimo za krivične postupke šta se radi, zašto se ne radi. Šta ako nam dođu iz Ujedinjenih nacija, a ovdje stoji da su izvršeni zločini. Mi moramo reći šta smo uradili, ako nismo uradili zašto nismo uradili. Bila bi sramota da kažemo da Državna komisija postoji i da nije ništa uradila.“

Miroslav Radović: „Hoću da apostrofiram tvoju ideju prema nevladinim organizacijama, nisu države. Možda su jače u propagandnom smislu, ali ne treba unapred uzimati kao svršenu stvar da su zlonamerni, da je sa njima komunikacija zlonamerna.“

Dr Milan Bulajić: „Pročitaj ovaj izvještaj, pa ćeš vidjeti.“

Miroslav Radović: „U jedno vreme je bila jedna ofanziva koja je usledila i odnosila se na ljudska prava lica za aferu, koji odgovaraju kod nas. Nalazi izvještaja *Amnesti internešnala* bili su – oni su došli u našu zemlju, primljeni su na višem nivou. Tu delegaciju sam primio i ja, plasirao im podatke koji su službeni, koje možete opovrgnuti nekim jačim dokazima. Posle toga, njihova ofanzivna propaganda potpuno je prestala.“

Kažesh šta se desilo, šta je urađeno, moramo da službeno uradimo što je moguće više, da ozbiljno radimo na ubrzanju svih krivičnih postupaka. Dobili

50 Петар Грачанин (Јагодина, Србија, 22. јун 1923 – Београд, Србија, 27. јун 2004), генерал-пуковник ЈНА. По националности је био Србин. Кадар Србије. Учесник је НОБ-а (1941–1945). Од 1946. до 1985. године радио је у војсци и Савезном секретаријату за народну одбрану СФРЈ. Био је командант и начелник Штаба тенковске бригаде, заменик команданта оклопне дивизије, начелник Школског центра оклопно-механизованих јединица ЈНА, начелник Одељења Персоналне управе у Савезном секретаријату за народну одбрану СФРЈ, те начелник Штаба и заменик команданта Седме армије ЈНА. Од 1974. до 1978. године био је начелник Командно-штабне академије ЈНА, од 1978. до 1982. године командант Прве армије ЈНА, а од 1982. до 1985. године начелник Генералштаба ЈНА. Пошто му је, 1985. године, престала активна служба у војсци, обављао је друге важне функције. Наиме, био је члан и председник Председништва СР Србије (1987–1989), а потом савезни секретар за унутрашње послове СФРЈ (1989–1992). На последњој функцији остао је до 14. јула 1992. године када је за савезног министра унутрашњих послова СРЈ изабран Павле Булатовић.

51 Мисли се на село Сарваш код Осиека у Источној Славонији. У Сарвашу је, 2. августа 1991. године, од стране хрватских снага извршен злочин над српским цивилима и ратним заробљеницима.

52 Др Милан Булајић је мислио на Владу Тошића, самосталног саветника у Државној комисији Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида.

smo предмет zbog ustupanja i iz predmeta se vidi da je za 20 dana samo dvatri puta saslušan okrivljeni, da se više ništa nije uradilo. Radilo se samo o delu na području pod našom kontrolom. Nema zapisnika, uviđaja, nema obdukcije leša. Za to nije krivo vojno tužilaštvo, jer u zahtevu vojnog tužilaštva i za sudiju rečeno je šta treba da uradi. Ništa nije uradio. Ne zato što nije mogao, ali da se vidi da sam ja ipak nešto uradio. Prema tome, treba ubrzati krivične postupke, a onde gde je okrivljeni nedostupan, što znači da ne može doći, tu možemo pokrenuti krivični postupak, voditi ga u odsustvu i imati krivični predmet koji će Milan Bulajić imati kao sudski spis.

Metodologija će odabrati nešto što je efikasnije i lakše predočiti. Teško je očekivati da ćemo u jednom talasu sve te zločine razmotriti i zato se mora napraviti prioritet. To treba pogledati tako što će neko sestiti i napraviti kriminalističko-taktičku studiju na ovom savetovanju, da malo metodološku stranu razbistrimo. Mi smo se ‘potrošili’ za ovu Komisiju, jer Ljubo i ja smo uzeli ove referate, kada se govori o savetovanju.“

Dr Milan Bulajić: „Mislim na ovo oko metodologije.“

Ljubomir Prljeta: „Veliki je problem kako ćemo teren aktivirati. Evo, danas je u NIN-u objavljena fotografija plakata.“

Ovim letkom su ovih dana izljepljene gotovo sve muslimanske radnje u Mostaru:

SRBI KAO ZLO!

Građani Mostara!

- Snašlo nas je zlo koje se zove Srbi;
- Snašlo nas je zlo koje se zove vojska;
- Ignorirajte Srbe: na ulazu, u susjedstvu, u ulazu, na poslu, u druženju;
  - Ne pružajte nikakve usluge Srbima, psima (nek oprostite psi)
    - i srbočetničkoj vojsci;
  - Vršite diverziju objekata sredstvima koja pripadaju Srbima i vojsci;
  - O sadržaju letka obavijestite sve svoje prijatelje, rodbinu i poznanike;
    - Oni ubijaju, zar ne!
    - Bolje i sami, nego s njima.

SVENARODNI OTPOR!

Srpski odbor je poslao ovu fotokopiju.“

Miroslav Radović: „I još ako iza ovoga nađeš slučaj diverzije! Što se tiče konkretizacije posla, svi savezni sekretarijati, ako hoće i Državna komisija u ovom momentu da se oglasi, da počnu da rade, ima elemenata da se iz postojećeg pokrene novi postupak. To će imati verifikaciju i u međunarodnoj javnosti ako se pojavi i Državna komisija, zatim Savezno javno tužilaštvo ili iz oblasti pravosuđa.“

Imamo nekoliko izjava, imamo beleške vezane za vukovarsku bolnicu.

Prilika je jer su određeni organi počeli da rade, pa ćemo imati proverene dokaze, u datom momentu imaćemo sve to; ako treba, i međunarodnim putem to ćemo rešiti. U papiru koji je dostavio Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove imamo i situacije o obeležjima i ratnom zločinu. To smo dostavili Državnoj komisiji. Neka se skupi ekipa stručnih ljudi, odmah može, a ovo ćemo ostaviti za kasnije. Na primer, imam informaciju koju smo uspeali da pribavimo za Sijekovac. Tu je i jedan opis. To je dobijeno od jednog čoveka koji je sa tog područja, to je mnogo operativnije. To je papir koji može sa stanovišta Državne komisije koja koordinira rad državnih organa i najstručnijih ljudi da se pojavi iza jednog takvog teksta.“

Dr Milan Bulajić: „Državna komisija treba da bude obaviještena o tome, da ne čini to samo štampa.“

Ljubomir Prljeta: „Dotle su i dotle došli državni organi i tu su ih na takav i takav način te snage onemogućile. Vidiš da se radi o nekom zločinu.“

Miroslav Radović: „U ovoj realnosti u kojoj jesmo, mi moramo biti svesni šta možemo da učinimo, ovo što je Prljeta rekao, nama je problem nadležnost saveznih organa na terenu, prikupljanje podataka. Prvi posao tih novoformiranih organa na tom području je da obezbede ljudima krov nad glavom. U pojedinim trenucima se ustručavaju da usput zamole za izjavu koja će biti verodostojan dokaz.

Problem je i sa izbeglicama i zato se tu treba dogovoriti. Sada imamo ovo što imamo i možemo se oglasiti kao Državna komisija i obrazovati najuži deo za dalji obiman rad, oko iseljavanja.

Danas čujem podatak da su selo Dragišići⁵³ poravnali sa zemljom i tu više nema ni žive duše, nema tog sela, to je genocid!“

Marko Prijčić, zamenik saveznog javnog tužioca SFRJ: „Mislim da je promakla ideja da bi se ispred Državne komisije trebalo obrazovati vertikalno od opštinskih organa i kako aktivirati i sve to zaživjeti.

Novinar je na terenu, dolazi do svojih podataka. Tamo gdje nas nema ni do toga nećemo doći. Na primjer, četiri srpske krajin⁵⁴ – danas su kod nas bili iz Ministarstva za pravosuđe i upravu RSK i javni tužilac RSK,⁵⁵ ti ljudi su organizovali svoje pravosuđe i spremni su da urade svoj posao.

53 Мисли се на село Драгишићи код Водица у Далмацији.

54 Под термином „четири српске крајине“ Марко Пријић је, исто као раније Спасоје Богдановић, мислио на Републику Српску Крајину (РСК).

55 Како смо већ напоменули у једној од ранијих фуснота, министар правосуђа и управе Републике Српске Крајине (РСК) у то време био је мр Војин Шуша, а овом приликом напомињемо да је функцију јавног тужиоца Републике Српске Крајине (РСК) у том времену обављао Милорад Трошић. О наведеном у овој фусноти види: „Одлука о избору Републичког јавног тужиоца“, *Службени гласник Републике Српске Крајине*, бр. 12, 22. 5. 1992, 717; „Одлука о избору министара у Влади Републике Српске Крајине“, *Службени гласник Републике Српске Крајине*, бр. 12, 22. 5. 1992, 718; Milan Gulić, „Paralelna vlada Riste Matkovića 1992. Prilog proučavanju političkih sukoba u Republici Srpskoj Krajini“, n. d., 168.

Ja sam po porijeklu iz Zapadne Slavonije. Vlada SAO Zapadne Slavonije bila je napravila Biro u Beogradu. Mogu vam reći da smo mi za 15-30 dana napravili zbirku podataka na 130 strana o stradanju srpskog naroda. Dali smo osnovne podatke o okupiranim teritorijama, dali smo podatke o spisku oružanih formacija pa i o tome kako je neko mučen, kao i o nekim stvarima koje su se odigrale u Daruvaru, o posljedicama u Daruvaru. Taj materijal je poslužio političkim snagama ove naše Državne komisije koja je otišla u Njujork, šta je urađeno prema srpskom svijetu u Zapadnoj Slavoniji.

Taj ministar za pravosuđe i upravu RSK nas je izvjestio da imaju jedan njihov organ pravosuđa, opštinski na području Knina, Like, Banije i Korduna, pa i u samim Okučanima, na području Zapadne Slavonije, gdje postoji vršilac dužnosti, i u Belom Manastiru. Ako bi aktuelizirali postojeće organe i ako bi naši organi od srpskih republika⁵⁶ to zatražili, to bi se istražilo za vrlo kratko vrijeme.

Ovo što ste Vi⁵⁷ predložili, mislim da bi ispred ispred Državne komisije morao otići nekakav papir i mi ne bi trebalo da budemo žrtva u odnosu na te postupajuće organe. Ministar za pravosuđe i upravu RSK i javni tužilac RSK izrazili su želju da sa njima radimo i ako odemo u Beli Manastir dobićemo još 150 stranica teksta.

U Donjim Grahovljanima⁵⁸ spaljeno je oko 150 kuća. Do tog podatka došao sam preko ljudi koji su hodali po Beogradu, koji to znaju. Vjerovatno bi znali kako je poginuo Jovo. Možda bi znali ko ga je ubio i kako se to desilo.

Ima još jedna sitnica. Mi smo navratili u Zapadnu Slavoniju. Ti su podaci otišli u svijet, na području Bilogore, Pakraca, Grubišnog Polja. Došli smo do letka po kome ljude treba likvidirati. Došli smo do one famozne naredbe, a oni iseljeni da bi se uništila sela, navodno zbog četnika.“

Dr Milan Bulajić: „Zahvaljujem na diskusiji, jer ovaj Vaš primjer pokazuje da se može raditi ako se nećemo zabarikadirati u nepostojećem pravnom sistemu i pravnoj državi. Prema tome, može se raditi, mi ćemo odmah formirati jednu grupu za Zapadnu Slavoniju, da pokušamo kroz Ujedinjene nacije pokrenuti mehanizme, bez obzira na zakašnjenje, za područje Zapadne Slavonije. To je za primjer kako se može stvarno raditi.

Drugo, vezano za *Amnesti internešnal*, za ovaj izvještaj, da jedna grupa Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, Saveznog javnog tužilaštva, Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu zajedno, svako sa svoje strane, to obradi, odnosno da to zajedno obradimo.

56 Марко Пријић је мислио на Републику Српску Крајину (РСК) и Српску Републику Босну и Херцеговину, данашњу Републику Српску (РС).

57 Марко Пријић се обраћао Спасоју Богдановићу.

58 Мисли се на село Доњи Граховљани код Пакраца у Западној Славонији.

Što se tiče metodologije i pitanja da Savezno javno tužilaštvo napiše i predloži – kako to možemo, jer mi ne možemo sami to napraviti, pa da direktno područnim organima tužilaštva damo, ili da vama damo u ime Državne komisije.

Ovdje je predstavnik Saveznog zavoda za statistiku.⁵⁹ Mi smo razgovarali da oni sa svoje strane, pored pravosuđa, tužilaštva, pomognu kako umjesto fascikle da kompjuterizujemo, da možemo pritiskom na dugme da učinimo to što treba. Savezni zavod za statistiku ima stručnjake, tehnologiju i sve treba apsolutno uključiti.

Juče smo održali sastanak sa Institutom za savremenu istoriju koji će predložiti pet projekata koje oni rade, sa obrazloženjem, dinamikom, nešto u nenormalnim uslovima. Moramo utvrditi metod rada. Međutim, da vidimo, ako imamo svjedoke sa televizije, ne mora ga pozvati tužilac, može ga pozvati predsjednik Matice iseljenika. Taj put je opasniji nego potpisivanje izjave za Državnu komisiju.

Na kraju, mi smo dobili informacije od Keleure Dragana i Dražena da su njihovog oca i majku ubili.⁶⁰ Majku su razrezali od grla do genitalija. Opisuju kako se sve desilo. Podnose zahtjev Državnoj komisiji da se izvrši ekshumacija tijela, da se o tome obavijeste sve međunarodne institucije i da se pokrene postupak protiv hrvatske države. To područje nije dostupno.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Jeste dostupno, meni je žao što Starčević nije ovdje. Išla je tamo jedna ekipa.“

Dr Milan Bulajić: „Da se načelno dogovorimo kakav je postupak, ko treba da preuzme, ko treba da inicira. Sama Državna komisija ne bi trebalo to da radi, ali neki postupak kroz postojeće institucije čini mi se da bi morao da ide, da Državna komisija bude koordinator ili, ako treba, kako ja to kažem, da d'kapu' Državne komisije.“

Ljubomir Prljeta: „Ako je naša teritorija, to ne bi trebalo da predstavlja problem. Odmah poslati tužioca. To treba da uradi Državna komisija.“

Dr Milan Bulajić: „Mi smo dobili preko pukovnika Starčevića.“

Ljubomir Prljeta: „Odmah poslati organ unutrašnjih poslova da se izvrši provjera i da se izvjesti Komisija.“

Dr Milan Bulajić: „Ne bi trebalo to da ide, nego makar uz konsultaciju.“

Ljubomir Prljeta: „Nije to problem, ti dostavi meni ili Peri Gračaninu.“

Miroslav Radović: „Ne bih u Arhiv poslao ništa, nego napraviti fotokopiju i poslati. To je pravni oblik dokazivanja.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Za taj slučaj je izlazila komisija.

59 Др Милан Булајић је мислио на др Миладина Ковачевића, тадашњег начелника Сектора за статистику становништва и друштвених делатности Службе за статистику становништва Савезног завода за статистику СФРЈ и помоћника директора Савезног завода за статистику СФРЈ.

60 Ово се односи на злочине над српским цивилима у варошици Новска у Западној Славонији које су, у периоду од 21. новембра до 21. децембра 1991. године, извршиле хрватске снаге.

Patolog je pao u nesvijest, ne naš, nego sa terena. Znam da je išla ekipa i znam jedino da je to zbog tog slučaja ovaj pao u nesvijest. Ja mislim da je to komisija tih organa sa te teritorije.“

Dr Milan Bulajić: „Mi stalno ponavljamo pitanje da se obavijestimo o konkretnim stvarima, da li je napravljeno ili nije napravljeno.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Starčević je znao za ovaj slučaj.“

Dr Milan Bulajić: „Dobro bi bilo da znamo i da tražimo izvještaj. Sada mislim da sastanak možemo privoditi kraju. Mislim da smo niz konkretnih stvari zabeležili.“

Pukovnik prof. dr Petar Spasić: „Pre toga, da kažem samo dve rečenice. Što se tiče propagande, mislim da bi Komisiji ipak morao da pomaže neki organ koji se sada time bavi – Sekretarijat za informisanje SIV-a, Republički sekretarijat za informisanje.⁶¹“

Mi to nemamo. Komisija bi, po mom viđenju, morala koordinirati sa ovim organom – ovim organima, da što pre dođe do pravih dokaza, sudskih i drugih imamo, da ih prikupi, obradi, klasifikuje. Mi smo napravili neku metodologiju. Jednom rečju, mislim da moramo imati što pre dokaze, i za odbranu, i za optuživanje.“

Dr Milan Bulajić: „Tu nema problema. Imamo Sekretarijat za informisanje Skupštine, imamo Sekretarijat za informisanje SIV-a, treba da imamo i to šta da im damo.

Možda sam na nekim pitanjima malo bučniji. Naša je odgovornost svih ovdje. Ima nas koji smo prozvani posebno od ovih lica. Moramo brzo raditi i u ovakvim slučajevima koje sam pokušao da zaokružim, jer je došlo do izražaja da loše radimo i da sporo radimo. Prestižu nas na svakoj strani. Danas smo na optuženičkoj klupi svi. Mi diskutujemo o velikim zamasima. Čovjek je pokazao kako se na pitanjima ovog dijela gdje su ljudi krenuli sa poslom. Ja sam nekoliko godina bio potpuno van svakog državnog aparata. Da sam poželio, mogao sam da dođem i do dokaza i do svega drugog. Ako imaš instituciju, ima ograničenja, potpuno to razumijem.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „VMA ima stravične stvari i kako to prezentovati. Mi imamo i snimljene stvari.“

Dr Milan Bulajić: „Vi ste dobro počeli sa onim opštim pregledom koji ste nam dali. Sada bi trebalo konkretno iz toga obraditi koliko možete, pa da vidimo ko vam treba za pomoć.“

61 Пуковник проф. др Петар Спасић грешком је поменуо Републички секретаријат за информисање. Наиме, у то време у Републици Србији није више било секретаријата већ су они носили називе министарстава. Такође, у то време на нивоу Републике Србије није постојало посебно Министарство информисања већ је тај портфељ био интегрисан у Министарство културе Републике Србије, а министар културе Републике Србије у том тренутку био је Миодраг Букић. Што се тиче Секретаријата за информисање Савезног извршног већа (СИБ) СФРЈ, он у то време није имао ранг савезног секретаријата (министарства) већ само секретаријата, а то значи да није био државна институција највишег ранга као што су, на пример, били савезни секретаријати.

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Neko treba da primi te podatke.“

Dr Milan Bulajić: „Mi ćemo primiti. Vi nam ih dajte po vašoj ocjeni. Mi smo svi članovi ove Komisije. Svako snosi svoju odgovornost. Vi nam predložite šta treba da radi Savezni javni tužilac, SSUP, pravosuđe ili pak zajednički da koordiniramo sve te stvari.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Mi imamo dokazane stravične zločine iz Gospića, a imamo i druge.“

Dr Milan Bulajić: „Mi moramo da imamo to praktično, da verifikovano, čvrsto imamo te dokaze do kojih dolazimo u hodu. Ako je već dokazano za ovih 17 ekshumiranih leševa iz Kupresa, a posebno ćemo Kupres da damo, kao i ovo oko 108. brigade ZNG. To je bilo i sada na KEBS-u, i to nije šala.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „U javnosti je plasirano da su te jedinice tamo.“

Dr Milan Bulajić: „Ako Državna komisija stupi u dijalog sa *Amnesti internešnalom* i kaže, evo vam neki dokazi, to će dobiti drugu težinu.“

Kontra-admiral dr Milosav Simić: „Odmah to Kninski korpus da plasira.“

Dr Milan Bulajić: „Tome treba dati mnogo zvaničniju formu, po državnoj liniji, tamo gdje ne može Državna komisija, da ide pred Međunarodni sud pravde, to je bitno da se razumijemo, jer mi moramo apelovati na Ujedinjene nacije. O tome stalno govorimo.“

Ako mi uspijemo da dobijemo legalitet ove Državne komisije, kao što je javnost upoznata sa Državnom komisijom, mi sada moramo ići sa tim, razgovarati sa Jovićem⁶² ili preko SIV-a, jer Armija ne može sama, jer su vas stavili na optuženičku klupu. Ovako sve to nije dovoljno.

Zahvaljujem na saradnji.“

/Sastanak je završen u 15.10 sati/

62 Борисав Јовић (Никшић код Баточине, Србија, 19. октобар 1928 – Београд, Србија, 13. септембар 2021), економиста, доктор наука. По националности је био Србин. Кадар Србије. Амбасадор СФРЈ у Италији (1975–1979), потпредседник Скупштине СР Србије (1984–1986), председник Скупштине СР Србије (1988–1989), члан Председништва СФРЈ из Србије (1989–1992), потпредседник Председништва СФРЈ (1989–1990), председник Председништва СФРЈ (1990–1991), генерални секретар Покрета несврстаних (1990–1991). Осим наведеног, Борисав Јовић је био и председник Државног комитета СФРЈ за сарадњу са Уједињеним нацијама.

Прилој 2

СКУПШТИНА СФРЈ

Комисија за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље
Бр. 162/017 Београд, 17. 4. 1992. год.

Zabeleška

sa sastanka koji je održan u Državnoj komisiji 17. aprila 1992. godine⁶³

Sastanku je predsedavao dr Milan Bulajić, sekretar Državne komisije. Prisutni su bili: Svetozar Zečar, zamenik saveznog sekretara za pravosuđe i organizaciju savezne uprave; Ljubomir Prljeta, savezni javni tužilac; Lazar Raonić, zamenik saveznog javnog tužioca; Marko Prijčić, zamenik saveznog javnog tužioca; Dragan Zgonjanin, pukovnik i zamenik vojnog tužioca JNA; Spasoje Bogdanović, pomoćnik saveznog sekretara za unutrašnje poslove; dr Milosav Simić, kontra-admiral i predsednik Komisije SSNO za ratne zločine; dr Miladin Kovačević, pomoćnik direktora Saveznog zavoda za statistiku; Miroslav Radović, načelnik u saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove; prof. dr Petar Spasić, pukovnik i profesor sudske medicine na Vojnomedicinskoj akademiji; Sreten Radovanović, samostalni savetnik i načelnik u Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i organizaciju savezne uprave i Vlado Tošić iz Državne komisije.

Sastanak je sazvan na osnovu zaključaka Prve sednice Državne komisije da se u što kraćem roku održi sastanak predstavnika saveznih organa radi dogovora o konkretnim oblicima učešća ovih organa u prikupljanju podataka i materijala i njihovom sistematizovanju za potrebe Državne komisije.

Na sastanku je dogovoreno da:

– nadležni savezni organi stave na raspolaganje Državnoj komisiji sve dosad prikupljene informacije o zločinima genocida i ostalim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Takođe, da se Državnoj komisiji sukcesivno dostavljaju podaci i materijali koje ovi organi budu dobijali u svom daljem radu;

63 Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Zabeleška sa sastanka koji je održan u Državnoj komisiji 17. aprila 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-005/93-1.

– Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave uz učešće predstavnika Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove i Saveznog javnog tužilaštva pripremi obrazac za prikupljanje podataka i dokaza o zločinima genocida, zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji bi koristile radne grupe na terenu. On treba da sadrži pravni i medicinski instrumentarij;

– Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave organizuje posao na analizi izveštaja *Amnesti internešnala* i *Helsinki voča* o kršenju ljudskih prava i sloboda za vreme rata u Hrvatskoj koji se pripisuju Jugoslovenskoj narodnoj armiji i srpskim teritorijalnim jedinicama kako bi se utvrdilo činjenično stanje i dao kvalitativan odgovor ovim međunarodnim humanitarnim organizacijama;

– Savezno izvršno veće dostavi Izveštaj svoje komisije o zločinima koji su učinjeni u Sarvašu, Dalju⁶⁴ i Lovincu⁶⁵;

– Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove dostavi Informaciju i uz nju sve materijale koji se odnose na ratne zločine počinjene u Sloveniji juna i jula 1991. godine;

– Savezni sekretarijat za narodnu odbranu dostavi Državnoj komisiji odgovor *Helsinki voča* načelniku generalštaba JNA general-pukovniku Blagoju Adžiću⁶⁶;

– Državna komisija obavesti nadležne organe i uspostavi komunikaciju sa Ministarstvom za pravosuđe i upravu Republike Srpske Krajine kako bi se dogovorili o učešću njenih organa u radu Državne komisije i prikupljanju dokaza i činjenica na terenu;

– se sazove sastanak sa ministrima za pravosuđe Republike Srbije, Republike Crne Gore i Republike Srpske Krajine i ostalih republičkih organa koji mogu na odgovarajući način da se uključe u rad Državne komisije;

64 Мисли се на варошицу Даљ на Дунаву, недалеко од ушћа Драве у Дунав у Источној Славонији. У Даљу су, у периоду између 1. августа и 4. октобра 1991. године, од стране српских снага почињени злочини над хрватским цивилима и ратним заробљеницима.

65 Мисли се на село Ловинац код Грачаца у Лици. У Ловинцу је, у периоду између 5. и 8. августа 1991. године, од стране српских снага почињен злочин над хрватским цивилима и ратним заробљеницима.

66 Овом приликом напомињемо да је у *Забелешци са сасијанка* на овом месту направљена грешка када је наведено да је генерал-пуковник Благоје Аџић, у време одржавања састанка Стручне радне групе Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида 17. априла 1992. године, био начелник Генералштаба ЈНА. У то време генерал-пуковник Благоје Аџић је био вршилац дужности савезног секретара за народну одбрану СФРЈ, док је функцију начелника Генералштаба ЈНА обављао генерал-пуковник Живота Панић.

– se organizuje sastanak sa predstavnicima Saveznog zavoda za statistiku na kojem bi se obavio dogovor o sistematizaciji i čuvanju podataka i informacija Državne komisije i njihovom korišćenju.

Na sastanku je istaknuta potreba da stručna služba Komisije ojača svoje kadrovske kapacitete kako bi mogla da odgovori zahtevima i ciljevima posla koji stoje pred Državnom komisijom.

Takođe je dogovoreno da se zahtev braće Dragana i Dražena Keleure iz Novske za istragom povodom masakra njihovih roditelja od strane hrvatske vojske prosledi Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove i saveznom javnom tužiocu, da oni hitno povedu istragu i o rezultatima pismeno obaveste Državnu komisiju.

Zabelešku sačinio:
Vlado Tošić

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори

- Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Zabeleška sa sastanka koji je održan u Državnoj komisiji 17. aprila 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-005/93-1.
- Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Stručne radne grupe Komisije za genocid i ratne zločine Skupštine SFRJ, održanog 17. IV 1992. godine, sa početkom u 13 časova i 10 minuta*, док. бр. 8/1-02-005/93-2.
- Ауторизовани текст интервјуа са Бранком Бранковићем, начелником Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације, у поседу аутора, фебруар 2022.
- Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем, самосталним саветником у Државној комисији, у поседу аутора, октобар 2020.
- Ауторизовани текст интервјуа са Светозаром Зечаром, замеником савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ и чланом Државне комисије, у поседу аутора, јануар 2022.

Литература

- Тошић Малешевих, Никола, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, *Наша мисао*, бр. 2 (2021), 58-83.
- Gulić, Milan, „Paralelna vlada Riste Matkovića 1992. Prilog proučavanju političkih sukoba u Republici Srpskoj Krajini“, *Istorija 20. veka, XXXIX*, br. 1 (2021), 153-174.

Периодика

- „Одлука о избору министара у Влади Републике Српске Крајине“, *Службени гласник Републике Српске Крајине*, бр. 12, 22. 5. 1992, 718.
- „Одлука о избору председника, секретара и чланова Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени лист СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 274.

- „Одлука о избору Републичког јавног тужиоца“, *Службени гласник Републике Српске Крајине*, бр. 12, 22. 5. 1992, 717.
- „Одлука о образовању, делокругу и саставу Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени лист СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 273-274.

ma Nikola TOŠIĆ MALEŠEVIĆ (1984)
master of history science, Belgrade
tosic.nikola1@gmail.com

STENOGRAPHIC NOTES AND NOTE
FROM THE MEETING OF THE EXPERT
WORKING GROUP OF THE STATE COMMISSION
OF THE FEDERAL CHAMBER OF THE
ASSEMBLY OF THE SFRY ON WAR CRIMES
AND CRIMES OF GENOCIDE
HELD ON 17th APRIL 1992

Summary

The Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) did not survive the end of the Cold War. The leaders of the member republics of the SFRY had different and opposite views how to get out from the crisis in which the state has felt after the death of its president Josip Broz Tito in 1980. Thus, two years after the fall of the Berlin Wall in 1989, Wars of Yugoslav Succession (1991–2001) broke out, which were accompanied on all warring sides by many war crimes, crimes against humanity and violations of international law. All of the above led to formation of various war crimes tribunals and commissions, and one of them was the State Commission of the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on War Crimes and Crimes of Genocide, formed by the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on 18th March 1992. In this paper, we present two documents created from the work of the mentioned Commission are presented from which one can see some of problems that the Commission has faced during its work and existence.

Keywords: State Commission of the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on War Crimes and Crimes of Genocide, Presidency of the SFRY, Federal Public Prosecutor's Office of the SFRY, Wars of Yugoslav Succession (1991–2001), war crimes, crimes against humanity, crimes of genocide.

STENOGRAPHIC NOTES

ПЕРІЖАВИ

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Зборник радова
„Правни поредак Независне Државе Хрватске“.
Уредници проф. др Борис Беговић и проф. др Зоран С. Мирковић.
Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2018.

Зборник радова *Правни поредак НДХ* поред финалних верзија радова изложених на конференцији одржаној 30. оз. 2017. године на Правном факултету Универзитета у Београду под називом *Правни поредак Независне Државе Хрватске*,¹ у одличном уводном тексту уредника садржи и изврстан преглед девет научних радова заснованих претежно на домаћим али и на страним публикацијама, као и на архивској грађи превасходно из Војног архива у Београду.

Централно питање зборника је да ли је НДХ била држава. Овом најзглед једноставном, али суштински врло комплексном питању приступљено је из различитих правних перспектива. Основна полазна хипотеза истраживања - да је НДХ била држава анализира се из угла опште теорије права, уставног, кривичног, грађанског и пореског права, међународног јавног права, затим анализира се правно устројство оружаних снага НДХ, расно законодавство и положај Хрватске православне цркве.

Тако др Милош Здравковић анализира карактер правног поретка НДХ. Ова теоријска анализа тражи одговор на питање у општој теорији права (дисциплини која треба да пружи основна сазнања о заједничким и битним својствима које поредак треба да поседује да би био правни). Аутор закључује „да поредак НДХ није био правни поредак у уобичајеном значењу те речи и да због тога његову правност ваља ставити под наводнике”², те да исти „левитира негде између поретка силе, поретка права и стања аномије.”³

Проф. др Зоран С. Мирковић детаљно анализира расно законодавство НДХ, доношење расних закона, садржину, примену и последице примене. Ова свеобухватна анализа, заснована превасходно на примарним изворима, показује да је расно законодавство НДХ било „аутохтон законодавни

¹ За више информација о конференцији види: *Конференција „Правни поредак НДХ*, http://147.91.244.8/naucni/strucni_sastanci.htm, датум приступа 15.08.2022. За приказ зборника из друге перспективе види: др Љубодраг Димић, Борис Беговић, Зоран С. Мирковић (ур.), *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, (Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017), 356. *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/2019 (2019), 222-225.

² Милош Здравковић, 'Правност' поретка Независне Државе Хрватске", у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, уредник Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, (Београд: Правни факултет, Универзитет у Београду, 2018), 38.

³ Исто.

пројекат”⁴ којем су нацистички Нирнбершки закони послужили као узор, а који су угледни припадници хрватске академске заједнице побољшали и прилагодили. Опсежна припрема за њихову примену, нормативна разрада и примена у пракси показује да: „Ништа није препуштано случају, његовом решавању је био стављен на располагање читав механизам државне силе,”⁵ а последице спровођења застрашујуће – Јевреји и Роми готово су потпуно уништени. Проф. др Мирковић даје и списак имена људи и њихових судбина, дајући тиме раду додатну тежину (на примеру из праксе показује примену и последице примене расног законодавства НДХ).

Др Танасије Маринковић испитује државност НДХ из уставноправног аспекта. Аутор проверава тезе којима се оспорава државност НДХ: теза о протекторату, о противправности, о злочину и о отпору. Испитујући три елемента државности: нацију, територију и власт, аутор оспорава горенаведене тезе и закључује да „уставноправна анализа обележја НДХ указује на то да је она била држава”⁶.

Др Марко Давинић анализира правно устројство војних и полицијских снага НДХ и њихово деловање као и злочине који су ове снаге учиниле током рата. Ова детаљна анализа пропраћена је и шематским приказима војних и полицијско-обавештајних снага НДХ. Аутор закључује да је НДХ имала све одлике тоталитарне државе тог доба, коју карактерише неограничена ауторитарна власт поглавника и њему одан, разгранат и репресиван војно-полицијски апарат, без обзира што је суверенитет НДХ био ограничен деловањем немачких и италијанских власти и фактичком немогућношћу контроле целокупне територије.⁷

Анализирајући кривично право НДХ, др Игор Вуковић на разумљив и лак начин, уз навођење примера примене кривично правних норми НДХ, приказује материјално и процесно кривично законодавство НДХ, те кривична дела у оквиру расног законодавства. Аутор закључује да „непоштовање елементарних права и геноцид над властитим становништвом одузима поретку кривично правних правила установљених у НДХ било какав правни карактер, независно од тога што је насиље организовано вршила државна власт. Утолико се тај поредак и не може означити као (кривично) правни, већ као поредак заснован на злочину односно кривичном неправу.”⁸

⁴ Борис Беговић и Зоран С. Мирковић, „Увод”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 13.

⁵ Зоран С. Мирковић, „Расно законодавство Независне Државе Хрватске”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 69.

⁶ Танасије Маринковић, „Такозвана ‘Независна Држава Хрватска’”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 100.

⁷ Марко Давинић, „Правно устројство и деловање војних и полицијских снага Независне Државе Хрватске”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 139.

⁸ Игор Вуковић, „Поредак злочина – Кривично право Независне Државе Хрватске”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 183.

Одговор на питање да ли се НДХ може сматрати државом из аспекта међународног јавног права дају др Ивана Крстић и др Милош Јовановић. Дајући преглед/анализу начина на који међународно право регулише питање стварања држава, те фактографски преглед стварања и међународног деловања НДХ, аутори преклапањем ова два оквира анализирају да ли се случај НДХ може подвести под категорију државе у међународноправном смислу. Закључују да се „НДХ не може сматрати државом из угла међународног права, премда није реч ни о чисто марионетској творевини. Друго и важније, случај НДХ се због своје специфичности не може сагледавати у чистим (постојећим) категоријама међународног права и несумњиво захтева додатну теоријску елаборацију у којој треба тражити не само одговор на питање о међународноправном статусу НДХ, већ и одговор на питање о њеној неизбежној одговорности за учињене масовне злочине.”⁹

Др Дејан Поповић бави се упоредном анализом пореског права НДХ и Словачке. Ова свеобухватна анализа обухвата не само порески систем већ и сам настанак ових држава, њихово међународно признање, државно уређење и обликовање правног система, приступ антисемитизму и учешће у Холокаусту, „прогон Чеха и геноцид над Србима”¹⁰. У упоредној анализи пореских законодавстава доминира она посвећена НДХ. Аутор закључује да „пореско право НДХ, засновано на преузимању законодавства Краљевине Југославије, на први поглед би могло да сведочи о ‘нормалности’ правног поретка у фискалном домену. Међутим... право није било ништа друго до технички инструмент за спровођење злочиначких политичких циљева усташког режима.”¹¹

Др Далибор Дукић, из угла православне канонско-правне традиције и праксе која је постојала у државама са већинским православним становништвом¹² анализира да ли је Хрватска православна црква била заиста црква, хрватска и православна, и закључује да она према православном канонском праву није била ни црква, ни православна, а хрватском би се евентуално могла назвати не зато што су је чинили углавном верници Хрвати, већ зато што је била потпуно подређена хрватској држави.¹³

Др Нина Кршљанин приступа питању државности НДХ из грађанско-правне перспективе. Анализирајући правни режим непокретности,

⁹ Ивана Крстић и Милош Јовановић, „Међународно правни статус Независне Државе Хрватске”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 218-219.

¹⁰ Дејан Поповић, „Пореско право у Независној Држави Хрватској”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 231-234.

¹¹ Исто, 253.

¹² Далибор Дукић, „Правни положај Хрватске православне цркве”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 255.

¹³ Исто, 273.

аутор прописе НДХ у тој области оквирно дели у три категорије (отворено дискриминаторни прописи, неутрално формулисани - често рестриктивне нормe изазване ратним приликама и имплицитно дискриминаторски прописи) и наводећи неке примере примене у пракси, закључује да се „може са сигурношћу тврдити да се систем прописа о непокретностима НДХ може убројати у законско неправу у Радбруховом смислу јер је, као и право националсоцијалистичке Немачке, „имало намеру да избегне суштински захтев правде, једнако поступање са једнакима”¹⁴. Такође, закључује и да је „организација која је те прописе доносила и спроводила несумњиво имала облик државе, иако су се у њеној сржи налазили злочиначки циљеви који су били далеко од онога што једна држава треба да буде”¹⁵.

Приступајући хипотези да је НДХ била држава из различитих углова, сваки од аутора својим радом умногоме доприноси разумевању овог комплексног питања. Ово нарочито стога што су све перспективе анализирања централног питања овог зборника значајне за анализу једног правног поретка, па тако и овог у Независној Држави Хрватској. Како ни једна област права није потпуно независна у односу на друге, тако ови радови приказани у једном зборнику међусобно надопуњују једни друге, чиме додатно доприносе разумевању и расветљавању правне историје НДХ. Значај овог зборника не лежи само у чињеници да он потврђује полазну хипотезу да је НДХ била држава, већ и у чињеници што по први пут износи на светлост дана свеобухватну анализу НДХ из правног аспекта.

ма Јована ЦВЕТИЋАНИН

¹⁴ Нина Кршљанин, „Правни режим непокретности у Независној Држави Хрватској”, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, ур. Беговић, Мирковић, н. д., 314.

¹⁵ Исто.

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

др Снежана Алексић, историчар
асистент Универзитета МБ,
Београд

др Јасмина П. Јанковић, филолог
истакнути уметник – пијаниста,
Београд

ма Страхиња Ђорђевић, рестауратор-конзерватор
кустос-приправник у Музеју жртава геноцида, Београд

Милош Ј. Бојанић, публициста
Београд

ма Гавро Буразор, историчар
кустос-приправник у Музеју жртава геноцида, Београд
докторанд Филозофског факултета Универзитета у
Београду

ма Вид Р. Ерцег, теолог
докторанд Понтификалног оријенталног института,
Рим

Борис Радаковић, историчар
кустос у Меморијалном музеју на Мраковици,
Приједор

ма Никола Тошић Малешевић, историчар
Београд

ма Јована М. Цветићанин, правник
докторанд на Универзитету „Бен Гурион“,
Бершева

Списак рецензената у 2022. години

др Александар Гајић, правник
научни саветник у Институту за европске студије
– Београд

др Владимир Кривошејев, историчар
музејски саветник у Народном музеју – Ваљево

др Гордана Ђерић, антрополог
научни саветник у Институту за европске студије –
Београд

др Давор Стипић, историчар
научни сарадник у Институту за новију историју
Србије – Београд

др Далибор Денда, историчар
научни сарадник у Институту за стратегијска
истраживања Универзитета одбране – Београд

др Драгомир Бонцић, историчар
научни саветник у Институту за савремену историју
– Београд

др Јасмина Ахметагић, филолог
научни саветник у Институту за српску културу,
Приштина – Лепосавић

др Јован Симијановић, историчар
научни сарадник у Институту за српску културу,
Приштина – Лепосавић

др Љубинка Шкодрић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену историју
– Београд

др Маријана Мраовић, историчар
научни сарадник, начелник одељења у Војном
архиву Министарства одбране Републике Србије
– Београд

др Марко Милетић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену
историју – Београд

др Милан Гулић, историчар
виши научни сарадник у Институту за савремену
историју – Београд

др Милан Игрутиновић, историчар
научни сарадник у Институту за европске студије
– Београд

др Наташа Милићевић, историчар
научни сарадник у Институту за новију историју
Србије – Београд

др Небојша Стамболија, историчар
научни сарадник у Институту за савремену
историју – Београд

др Петар Драгишић, историчар
научни саветник у Институту за новију историју
Србије – Београд

др Раде Ристановић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену
историју – Београд

др Радмила Радић, историчар
научни саветник у Институту за новију историју
Србије – Београд

др Радован Пилиповић, историчар
директор Архива Српске православне цркве –
Београд

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Општа упуства

Часопис објављује текстове на српском језику (ћириличним писмом), на енглеском језику, а по потреби и на другим језицима и писмима. Максимална дужина научног или стручног рада је 50.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге (табеле, графиконе и сл), односно 8.000 карактера за приказе. Уредништво задржава право да изузетно објави радове већег обима. Рад треба да буде достављен у MS Word формату. Текст треба да буде писан фонтом Times New Roman, величином слова 12 и проредом сингл. За фусноте треба користити фонт Times New Roman, величину слова 10 и проред сингл.

Аутори су у обавези да се придржавају упутства за припрему и предају радова. Радови који не испуњавају све наведене захтеве биће враћени аутору на дораду. Уколико ни након дораде не испуни прописане захтеве, рад неће бити прослеђен Уредништву часописа. Неће се прихватити за објављивање они радови који су у било ком облику раније већ били објављени. Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван у целости или делу, односно да рад није плагијат.

Сви пристигли радови подлежу рецензији. Да би био објављен, неопходно је да рад добије две позитивне рецензије анонимних рецензента из земље или иностранства. Могуће примедбе и сугестије рецензента и/или Уредништва достављају се ауторима ради исправки рада. Коначну одлуку о објављивању позитивно рецензираног рада доноси Уредништво часописа. Уредништво има право да затражи од аутора да скрати или коригује текст у складу са уређивачком политиком часописа. Уколико аутор не прихвати предложене измене, рад неће бити објављен.

Достављање радова

Радови се достављају Уредништву часописа у електронском облику на адресу електронску адресу: godisnjak@muzejgenocida.rs. Радови за објављивање у редовном годишњем издању часописа прихватају се до 30. априла текуће године.

Структура рада

Сваки рад треба да садржи следеће елементе: наслов, име, средње слово и презиме аутора, афилијацију, односно назив и седиште институције у којој је аутор запослен, контакт податке (број телефона, адресу електронске поште), сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, резиме, списак извора и литературе.

Насловна страна

Насловна страна треба да садржи следеће податке: име и презиме аутора, годину рођења, звање аутора, назив и седиште установе у којој аутор ради, адресу електронске поште аутора. Рад може да има највише три аутора.

Наслов рада

Наслов рада треба да буде писан великим словима, подебљано (Bold), величином слова 14. Иза наслова рада може да стоји ненумерисана фуснота (звездича) која упућује на напомену у којој су дати подаци о пројекту у оквиру ког је рад настао и захвалницу.

Сажетак

Сажетак (апстракт) је кратак информативни приказ садржаја основног текста на српском језику, односно језику на ком је писан рад. Саставни делови сажетка су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У сажетак се не стављају напомене. Сажетак треба да садржи између 50 и 150 речи (до 1.200 карактера). За писање сажетка користи се величина слова 11.

Кључне речи

Кључне речи ближе одређују интердисциплинарну област којој рад припада. Користи се основна терминологија која најбоље одражава садржај рада. Број кључних речи треба да буде између 5 и 10. Кључне речи се дају одмах након сажетка. За писање кључних речи користи се величина слова 11.

Основни шекс

Основни текст рада може да има поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловима исписаних курсивом (Italic). Табеле, фотографије, графикони и други прилози се уносе у основни текст или након њега на једнообразан начин са наведеним редним бројем и описом/легендом.

Резиме

Иза основног текста рада треба да стоје резиме и кључне речи на енглеском језику. Резиме представља краћи приказ садржаја рада. У оквиру резимеа се на енглеском језику наводе име и презиме аутора са пуном афилијацијом и наслов рада. Испод резимеа се на енглеском језику наводе кључне речи. Дужина резимеа са кључним речима треба да буде до 2.500 карактера. За писање резимеа користи се величина слова 11.

Библиографски подаци у фуснотама и списку извора и литературе

За навођење библиографских података у фуснотама и списку извора и литературе користи се чикаго стил библиографског цитирања. Подаци у фуснотама и списку извора и литературе наводе се на језику и писму на коме је библиографска јединица објављена.

Библиографски подаци у фуснотама

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела (курзивом)
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса
- бројеве консултованих стране.

Наведени подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у списку извора и литературе

- Списак извора и литературе треба да садржи само библиографске јединице које су наведене у фуснотама. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени. У списку извора и литературе прво се наводе библиографске јединице на ћириличном писму, које се распоређују према азбучном реду, а затим јединице на латиничном писму, које се распоређују према абecedном реду.
- Библиографски подаци у списку извора и литературе наводе се на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Уколико има више аутора, то се односи само на првог.

Библиографски подаци у списку извора и литературе треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)

- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса.
- Наведени подаци у списку извора и литературе претежно се одвајају тачкама.

Примери за навођење библиографских података у фуснотама и списку извора и литературе

Архивски извори

Приликом навођења архивске грађе полази се од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. У фусноти се наводи редни број. Први пут се наводи пун назив архива и фонда, а потом скраћеница или само број. За конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.), наводи се број, датум, аутор (установа или појединац) и назив документа. У списку извора и литературе наводи се само архив и фонд или збирка који су коришћени.

Примери:

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 837, Kabinet predsednika Republike (KPR), II–1/175, Poseta Istočnoj Srbiji, 20–22. IH 1969, Informativni materijal. Архив Југославије (AJ), Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Фасцикла 617, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици. Архив SANU, Istorijska zbirka, Zaostavština Aleksandra Belića, 14386, AB/IV – 1421.

Монографије

За монографије са једним аутором у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, (Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000), 151.

Mirković, Jovan. *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*. Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000.

За монографије са два или три аутора у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Radmila Radić i Momčilo Isić, *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*, (Beograd: Filip Višnjić, 2014), 215-217.

Radić, Radmila i Momčilo Isić. *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd: Filip Višnjić, 2014.

За монографије са четири или више аутора у фусноти се наводе: редни број; име и презиме првог аутора и др. или et al. у радовима на страном језику; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име првог аутора и име и презиме осталих аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Ivica Todorović i dr., *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*, (Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015), 58-69.

Todorović, Ivica, Zorica Đorđević, Marina Savić, Anđelko Marić, Anđelka Vučetić – Dragović i Dragan Mijović. *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije* Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015.

Чланак у часопису

За чланак објављен у часопису у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; серијски број; свеска (година); бројеви страна целог чланка. Уколико чланак има више аутора, њихова имена се наводе као у случају монографије.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“. *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 93-120.

Чланак у зборнику радова

За чланак објављен у зборнику радова у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); у: наслов зборника; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов зборника; Уредник име и презиме, бројеви страна целог чланка; место издања, издавач, година.

Пример:

Алексеј Тимофејев, „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“, у: Срби и рат у Југославији 1941. године, уредник Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 405.

Тимофејев, Алексеј. „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“ У: Срби и рат у Југославији 1941. године. Уредник Драган Алексић, 391-410. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Поглавље или други део књиге

За поглавље или други део књиге у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов поглавља (под наводницима); у: наслов књиге; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов књиге; Уредник име и презиме, бројеви страна целог поглавља; место издања, издавач, година.

Пример:

Miroslav Jovanović, „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“, u: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku, urednik Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 840-845.

Jovanović, Miroslav. „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“. U: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku. Urednik Milan Ristović, 839-871. Beograd: Clio, 2007.

Извор са интернета

За навође извора са интернета у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа.

Пример:

Ненад Антонијевић, *Страдање Срба на Косову је црна рупа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>, датум приступа 10.01.2022.

Антонијевић, Ненад. *Страдање Срба на Косову је црна рупа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>. Датум приступа 10.01.2022.

Текст у новинама

За текст у новинама у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине

(курзивом); датум објављивања; бројеве страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом), датум објављивања, бројеви страна.

Пример:

Aleksandar Belić, „Око Trsta“, *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Belić, Aleksandar. „Око Trsta“. *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Магистарске и докторске дисертације

За магистарске и докторске дисертације у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима), врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година (у загради). У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима); врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

Пример:

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Звучни запис

За звучни запис у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија.

Пример:

Josip Broz Tito, Tito nam govori, PGP RTB 1977 – gramofonska ploča Broz, Josip Tito. Tito nam govori. PGP RTB 1977 – gramofonska ploča.

Видео запис

За видео запис у фусноти се наводе: редни број; наслов филма; медиј; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година (у

загради). У списку извора и литературе се наводе: редни број; наслов филма; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година; медиј.

Пример:

Variola vera, DVD, reditelj Goran Marković (Beograd: Vans, 2005).
Variola vera. Reditelj Goran Marković. Beograd: Vans, 2005. DVD.

Понављање раније наведених извора

Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни наводи се:

- Исто или Ibid у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Исто, 70.

Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни наводи се:

- име, презиме аутора, назив извора, н. д. или op. cit. у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, n. d., 110.

Издавач

Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11/3, 11000 Београд

<https://www.muzejgenocida.rs/>

Прелом

Марица Буцек

Штампа

Штампарија при Министарству унутрашњих послова

Тираж

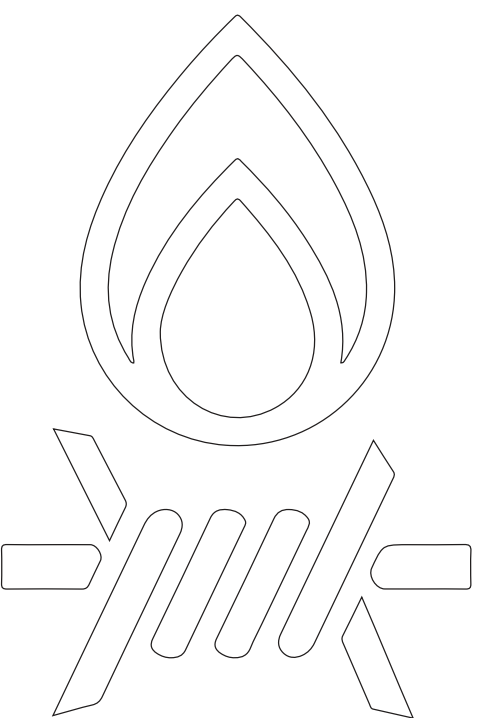
150

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида : часопис Музеја жртава геноцида = Annual for genocide research : journal of the Genocide Victims' Museum / главни и одговорни уредник Ненад Антонијевић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј жртава геноцида, 2015- (Београд : Штампарија при Министарству унутрашњих послова). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртава геноцида
= ISSN 2406-2898. - Друго издање на другом медијуму:
Годишњак за истраживање геноцида (Online) = ISSN 2956-0675
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868

ИЮНЬСКИЕ
КОНЦЕРТЫ